

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Γ. Κοντογιώργης** : Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου
 - **Π. Ζέρη** : Ραδιοτηλεοπτική πολιτική στην Ελλάδα
 - **Ι. Τσίγκανου** : Το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας
 - **Α. Κανδυλάκη** : Σεξουαλική παρενόχληση ανηλίκων
 - **Γ. Μάρδας** : Άτομα με ειδικές ανάγκες
- **Α. Μιχόπουλος** : Θεωρίες Maslow και Herberg στο ελληνικό σχολείο
 - **Ν. Τσίρος** : Ο μεταμοντερνισμός στο Lyotard
 - **Κ. Λάμνιαν** : Η έννοια της ικανότητας του υποκειμένου
- **Γ. Φιλίππου-Μ. Καΐλα-Ε. Θεοδωροπούλου** : Η ευρωπαϊκή πρόκληση στο Πανεπιστήμιο Κύπρου
- **Βιβλιοκριτικές**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχος 22

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

16/10/97

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Γ. Κοντογιώργη: Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου	5
Π. Ζέρη: Ραδιοτηλεοπτική πολιτική και ραδιοτηλεοπτική τάξη. Ελληνικές ιδιαιτερότητες	31
Ι. Τσιγκάνου: Το «κοινωνικό μειονέκτημα» της παραβατικότητας	51
Α. Κανδυλάκη: Σεξουαλική παρενόχληση ανηλίκων: Ο επαγγελματικός «λόγος» σε κύκλους αναγνώρισης και απόκρυψης. Η Βρετανική εμπειρία	71
Γ. Μάρδας: Άτομα με ειδικές ανάγκες (Α.Μ.Ε.Α.). Ένα ευαίσθητο πεδίο κοινωνικής της πολιτικής	97
Α. Μιχόπουλος: Ελληνική σχολική οργάνωση: Συγκριτική θεώρηση της εφαρμογής των θεωριών υποκινητικής συμπεριφοράς του Maslow και Herzberg	107
Ν. Τσίρος: Πολιτικές όψεις του μεταμοντερνισμού στο έργο του Jean Francois Lyotard	127

Κ. Λάμνιαν:

Η έννοια της ικανότητας του υποκειμένου. Θεματοποίηση
της υφής της έννοιας. Ανάδειξη του κοινωνικού πεδίου 153

Γ. Φιλίππου, Μ. Καΐλα:

Η ευρωπαϊκή πρόκληση και τα περιφερειακά Πανεπιστήμια.
Το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Κύπρου 179

Βιβλιοκριτική 195

Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου

Γιώργος Δημ. Κοντογιώργης*

Περίληψη

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου χαρακτηρίζεται η διχοτομία μεταξύ της αυταρχικής επιλογής του Θρόνου και της ολοκληρωτικής βούλησης του Ιωάν. Μεταξά. Το ιδεολογικό του πρόταγμα αναγορεύει ευθέως το κράτος σε αποκλειστικό συντελεστή του πολιτικού γίνεσθαι. Διαφοροποιείται, επομένως, από το ομόλογο «εθνικοσοσιαλιστικό» πρόταγμα της εποχής του, που επιφυλάσσει στο κόμμα μια κομβική θέση στο σύστημα. Η ιδιαιτερότητα αυτή, οφείλεται στο ότι η ελληνική κοινωνία δεν προσφερόταν, από τη φύση της, για την καλλιέργεια ολοκληρωτικών κινημάτων. Έτσι, αν και κοινοβουλευτισμός και πολιτική τάξη αποδείχθηκαν ανέτοιμοι να ανταποκριθούν στις συνθήκες της μετα-μικρασιατικής εποχής, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου παρέμεινε μέχρι τέλους δέσμιος της πολιτικής προαίρεσης του Θρόνου.

Εισαγωγή

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου παρουσιάζει μια σημαντική, ως προς ορισμένες απόψεις, απόκλιση ανάμεσα στις διακηρυγμένες αρχές του και στην πράξη. Μοιάζει, δηλαδή, να πρεσβεύει μία ιδεολογία και ένα πολιτικό σύστημα που απέχουν οπωσδήποτε από την πραγματικότητα που έζησε η ελληνική κοινωνία για πέντε χρόνια, από την 4η Αυγούστου 1936 μέχρι το τέλος του 1940.

Ορισμένοι μελετητές της περιόδου ξεκινώντας από το γεγονός αυτό, υποστήριξαν ότι η 4η Αυγούστου εμφανίζεται ιδεολογικά

* Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

και πολιτικά ανεργμάτιστη, ότι με άλλα λόγια δεν διακρίνεται από μία σταθερή όσο και συγκροτημένη ιδεολογική ταυτότητα. Και μάλιστα ότι δεν αποτελεί παρά εισηγμένο κακέκτυπο των δύο υπαρκτών φασιστικών προτύπων της εποχής.

Τούτο εξηγεί, ακριβώς, και τις δυσκολίες να τοποθετηθεί το καθεστώς μορφολογικά. Άλλοι το αποκαλούν απλώς δικτατορία ή πληρέστερα “μοναρχοστρατιωτική” δικτατορία και άλλοι το ορίζουν απερίφραστα ως φασιστικό.

Μια συστηματικότερη, ωστόσο, προσέγγιση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου οδηγεί στη διαπίστωση ότι η αντίφαση ανάμεσα στις θεωρητικές διακηρύξεις και στις πολιτικές εφαρμογές του δεν προδίδει ιδεολογική σύγχυση ή κενό αλλά τις εγγενείς δυσχέρειες των εκφραστών του να επιβληθούν. Με άλλα λόγια, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου εκφράζει το συμβιβασμό των παραγόντων της εξουσίας και πιο συγκεκριμένα του θρόνου (και των δυνάμεων που τον στήριζαν) και του Ιω. Μεταξά (και των φιλικών του δυνάμεων). Ένα συμβιβασμό που από τη σκοπιά του καθεστώτος θα μπορούσε να αποκαλύπτει τον ανολοκλήρωτο χαρακτήρα του. Ενώ από την άποψη της πολεμικής εμπλοκής της χώρας θα μπορούσε να εξηγήσει τις συνθήκες και τον τρόπο που αυτή πραγματοποιήθηκε.

Οι θέσεις αυτές καθορίζουν και τον άξονα της προβληματικής και τον τρόπο προσέγγισης του φαινομένου.

Αρχικά θα επιχειρηθεί η διατύπωση των βασικών συνιστωσών της ιδεολογίας της 4ης Αυγούστου όπως αυτές αποδόθηκαν κατά καιρούς από τους εκφραστές της.

Στη συνέχεια θα αναζητηθούν οι εφαρμογές της αλλά και οι αντιφάσεις που προκάλεσε η δυναμική της πολιτικής πραγματικότητας.

Το «νέον κράτος» και ο καπιταλισμός

Κεντρικός άξονας στην προβληματική της 4ης Αυγούστου υπήρξε το “Νέον Κράτος” ή αλλιώς το “Εθνικό Κράτος” και πιο συγκεκριμένα το “Ολοκληρωτικό Κράτος”.

Το Νέο Κράτος ορίζεται πρωταρχικά από την αντίθεσή του στο φιλελευθερισμό και εμφανίζεται ως η αναπόφευκτη πολιτική συνέπεια της εξέλιξης της καπιταλιστικής κοινωνίας στον 20ό αιώνα. Όπως έλεγε ο Υπουργός Τύπου και Προπαγάνδας του κα-

θεστώτος (ο Θ. Νικολούδης), η “αρχή που διέπει το καθεστώς της 4ης Αυγούστου είναι το κράτος. Το ολοκληρωτικό κράτος έχει από καιρό την θρησκείαν του και τους πιστούς του... Ο αγών του ολοκληρωτικού κράτους έχει καθαγιαστεί και τείνει να κατακτήσει τον αιώνα μας, αντιθέτως προς τον φιλελευθερισμόν ο οποίος είχε κατακτήσει τον 19ον αιώνα”¹.

Η παρακμή του φιλελευθερισμού και φυσικά του κοινοβουλευτισμού που τον εκφράζει πολιτικά, δεν υπήρξε για τον ίδιο το Μεταξά τυχαία, ούτε απόρροια πολιτικών, αποκλειστικά ή κυρίως, λόγων. Αποτελεί συνέπεια μίας συγκεκριμένης εξέλιξης του αστικού, οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, κατά τον 20ό αιώνα: από την ελεύθερη καπιταλιστική οικονομία προς τη διευθυνόμενη από το κράτος καπιταλιστική οικονομία. Από την ηγεμονία της μεσαίας αστικής τάξης στην ηγεμονία του κράτους και μέσω αυτού της μεγαλοαστικής τάξης².

Έτσι, ενώ η ιδεολογία του φιλελευθερισμού συνεπάγεται το χωρισμό της κοινωνίας και του κράτους, το ολοκληρωτικό κράτος προϋποθέτει την πλήρη, οργανική και λειτουργική, ενσωμάτωση της κοινωνίας και τη συνεξέλιξή του με αυτήν.

Η μεταβολή αυτή υπήρξε νομοτελειακά αναπόφευκτη, για τους θεωρητικούς³ της 4ης Αυγούστου, από τη στιγμή που ο κοινοβουλευτισμός αποδείχθηκε ευάλωτος “εις σημείον τοιούτον ώστε να παραδώσει τον εαυτόν του και τα μέσα της ενεργείας του εις τον κομμουνισμόν”, αλλά και ανίκανος “να ανταποκριθεί στη (νέα) πραγματικότητα”⁴.

Οι θέσεις αυτές συνοψίζονται με ξεχωριστή καθαρότητα σε ένα απόσπασμα ομιλίας του Ιω. Μεταξά το Σεπτέμβρη του 1936.

“Ο κοινοβουλευτισμός ήτο ένα πολίτευμα της μεσαίας αστικής τάξεως και ήνθησε κατά την εποχήν, κατά την οποία ο καπιταλισμός ελευθέρως δρων, με πλήρη ελευθερίαν οικονομικήν, είχε χωρίσει, ούτως ειπείν, την οικονομικήν εξέλιξιν της κοινωνίας εντελώς από την κρατικήν τοιαύτην. Ήτο η εποχή της σχολής της ελευθέρας οικονομίας. Δια τούτο βλέπει κανείς από του 1830 μέχρι περίπου του 1880 δρᾶσαν την ελευθέραν οικονομίαν με λαμπρά αποτελέσματα, τον καπιταλισμόν δημιουργούντα τον πολιτισμόν του ΙΘ’ αιώνος και συγχρόνως με αυτόν τον κοινοβουλευτισμόν... Ο ίδιος ο καπιταλισμός περί το τέλος του ΙΘ’ αιώνος και σχεδόν εις τας αρχάς του Κ’ εγκατέλειψε μόνος του την προστασίαν από το κράτος... Το Κράτος πλέον παραλαμβάνει εις χείρας αυτού την διεύθυνσιν της οικονομίας των χωρών και ασκείται υπ’ αυτού εν όλη αυτής τη εκτάσει η διευθυνομένη οικονομία. Από ε-

κείνης πλέον της στιγμής ο κοινοβουλευτισμός παύει να έχει λόγον υπάρξεως. Δεν δύναται να φαντασθή κανείς, ότι είναι δυνατόν ένα Κράτος, ένα κόμμα καταλαμβάνον την αρχήν να λαμβάνη εις τας χείρας του την διεύθυνσιν όλων των οικονομικών επιχειρήσεων της κοινωνίας και να υπεισέρχεται και εις αυτήν την ατομικήν την ιδιωτικήν οικονομίαν. Ως εκ τούτου βλέπετε αμέσως τον μέγιστον ανταγωνισμόν των κομμάτων δια να λάβουν εις χείρας την τοιαύτην πολύτιμον εξουσίαν. Παύει πλέον η ευγένεια η χαρακτηρίζουσα τας σχέσεις μεταξύ κομμάτων, όπως εις την εποχήν της ακμής του κοινοβουλευτισμού. Οι αγώνες γίνονται οξύτατοι, αιματηρότατοι, δια την κατάληψιν της εξουσίας... Υπό τοιούτους όρους το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα δεν ηδύνατο να ζήσει πλέον εις την Ευρώπην. Βλέπομεν την πτώσιν αυτού διαδοχικώς εις χώρας πολλάς. Και αν ακόμη δεν ήτο ο κομμουνισμός ο μέγιστος κίνδυνος, πάντως θα επήρχετο η πτώσις του κοινοβουλευτισμού..."⁵.

Το ολοκληρωτικό κράτος και η ιδιοποίηση της πολιτικής

Πώς αναλύεται ο νέος αυτός παρεμβατικός ρόλος του κράτους; Δεν πρόκειται, όπως θα μπορούσε να νομίσει κανείς, με βάση τα δεδομένα της εποχής μας, για ένα κράτος που επιδιώκει να παρεμβληθεί στην οικονομική και κοινωνική ζωή προκειμένου να αποκαταστήσει ή και να διαμορφώσει κάποιες προϋποθέσεις για μια ορθολογική λειτουργία και για την ασφάλεια του συστήματος.

Το "Νέο Κράτος" της 4ης Αυγούστου επιδιώκει πρωταρχικά τη θεσμική ενσωμάτωση όλων των παραγόντων της κοινωνικής ζωής, έτσι ώστε να ελέγξει και μάλιστα να αφομοιώσει το κοινωνικό σώμα ως σύνολο και σε όλες του τις εκδηλώσεις. Για να γίνει όμως αυτό είναι αναγκαίο να εξαλειφθούν οι μορφοποιημένες εκείνες δυνάμεις, που είτε είναι ασυμβίβαστες με τη φιλοσοφία του ολοκληρωτικού κράτους είτε το αντιστρατεύονται. Γι' αυτό και η 4η Αυγούστου διέλυσε τα κόμματα, απαγόρευσε τη δράση των πολιτικών ακόμα και τη μνεία του ονόματός τους.⁶ Κατάργησε, δημιούργησε νέες⁷ ή προσάρμοσε όλες τις κοινωνικές οργανώσεις στους νέους στόχους του κράτους και μάλιστα πολλές από αυτές τις ενσωμάτωσε κατά τρόπο οργανικό στις λειτουργίες του.

Ενσωμάτωση που σε καμιά περίπτωση δεν θα μπορούσε, ωστόσο, να σημαίνει και συμμετοχή στην εξουσιαστική διαδικασία του κράτους. Αυτό συνέβη τόσο με τα συνδικάτα, τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και άλλες συναφείς οργανώσεις⁸ όσο και με την τοπική αυτοδιοίκηση, που από θεσμοί κοινωνικής και πολιτικής διαχείρισης ή παρέμβασης στο επίπεδο της εξουσίας μεταβλήθηκαν σε όργανα διεκπεραίωσης της κρατικής πολιτικής στα μέλη τους ή στην περιοχή τους⁹.

Στην τρέχουσα πολιτική αντίληψη το γεγονός αυτό χαρακτηρίστηκε ως *κατάργηση της πολιτικής* και αποτέλεσε δεδομένο όσο και ομολογημένο στόχο όλων των αυταρχικών καθεστώτων. Στην πραγματικότητα η κατάργηση της πολιτικής δεν θα μπορούσε να σημαίνει τίποτε άλλο παρά την κατάργηση της πολιτικής ιδιότητας ή αυτονομίας του κοινωνικού σώματος. Την άρνηση της πολιτικής αυτενέργειας που διακρίνει τον πολίτη και τη μεταβολή του σε υπήκοο. Την απαγόρευση, σε τελευταία ανάλυση, στο άτομο, στις κοινωνικές ομάδες ή στο εκλογικό σώμα να προσανατολίζει ή έστω να αμφισβητεί, με την ψήφο ή με τη δράση του, τους κατόχους της εξουσίας ή την πολιτική τους και οπωσδήποτε να αμύνεται απέναντι στην αυθαιρεσία του κράτους. Είμαστε, με άλλα λόγια, μπροστά σε μία ολοκληρωτική ιδιοποίηση της πολιτικής από το κράτος ή απλούστερα από τις δυνάμεις που ελέγχουν άμεσα ή έμμεσα την εξουσιαστική διαδικασία του κράτους.

Στην έννοια της πολιτικής ιδιοποίησης περιέχεται ασφαλώς το γεγονός της συγκέντρωσης του συνόλου της πολιτικής εξουσίας στο κράτος. Σημαίνει όμως πρωταρχικά ότι η συγκέντρωση αυτή γίνεται σε βάρος και φυσικά ενάντια στη θέληση του κοινωνικού σώματος. "Το 'Νέο Κράτος', θα υποστηρίξει ο Ιω. Μεταξάς τον Οκτώβρη του 1936, έχει το δικαίωμα και το καθήκον να ρυθμίσει, όπως αυτό κρίνει, δυνάμεις εθνικής της φύσεως (υδατοπτώσεις κλπ.). Πώς λοιπόν, είναι δυνατόν ν' αφήσει άνευ ρυθμίσεως και να μη κανονίσει, όπως αυτό κρίνει, την δύναμιν αυτήν, η οποία καλείται Δημοσία Γνώμη;"¹⁰.

Η συρρίκνωση ακριβώς αυτή του πεδίου της πολιτικής στο πλαίσιο του κράτους και η άρνηση κάθε πολιτικού ιδιώματος στην κοινωνία, οριοθετεί και το χαρακτήρα του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου ως αυταρχικού.

Στο μέτρο πάλι που η ιδιοποίηση της πολιτικής από το κράτος δεν συνοδεύεται από την τεκμαιρόμενη, τουλάχιστον, συναίνεση του κοινωνικού σώματος, το πρώτο, δηλαδή το κράτος, είναι υποχρεωμένο να αναπτύξει ανάλογα τους κατασταλτικούς και τους

ιδεολογικούς του μηχανισμούς, ώστε να αντιπαρέλθει την αμφισβήτηση και να επιβάλει τη νομιμότητά του¹¹.

Το «νέον κράτος» και η ταξική κοινωνία

Το κράτος, λοιπόν, στην καπιταλιστική κοινωνία του 20ού αιώνα για να εκπληρώσει την κοινωνική του αποστολή είναι αναγκαίο να γίνει ολοκληρωτικό.

Αν ωστόσο η πολιτική φυσιογνωμία του ολοκληρωτικού κράτους αντιστρατεύεται τη φιλελεύθερη θεωρητική άποψη ότι η κρατική εξουσία και η πολιτική της αποτελούν αντικείμενο διαπάλης ανάμεσα στις μορφοποιημένες πολιτικά κοινωνικές δυνάμεις, τούτο δεν σημαίνει, χωρίς άλλο, ότι αρνείται τον ταξικό χαρακτήρα του κοινωνικού συστήματος ή έστω τις ταξικά οριοθετημένες αντιλήψεις του κοινωνικού σώματος.

Το καπιταλιστικό κοινωνικό σύστημα αναγνωρίζεται ρητά ότι είναι ταξικό. Είναι το σύστημα των "φορέων του κεφαλαίου, δηλαδή των καπιταλιστών"¹², οι οποίοι διακρίνονται από τη μεσαία αστική τάξη¹³ και "τους δύο άλλους κλάδους, τον κόσμο τον εργατικών και τον κόσμο τον αγροτικών"¹⁴.

Αν όμως σκοπός του ολοκληρωτικού κράτους είναι να στηρίξει και να στερεώσει το "αστικόν καθεστώς της Ελλάδος"¹⁵, τούτο θα επιτευχθεί τελικά μόνο με τη συνεργασία των αντιπάλων κοινωνικών τάξεων και κυρίως της εργατικής και της αστικής. Με άλλα λόγια, το "Νέο Κράτος" δεν αποβλέπει στην εξάλειψη της διαίρεσης αλλά στην καθοδήγηση της έκφρασής της, ώστε να ακυρωθεί κάθε κοινωνική και πολιτική αμφισβήτηση. "... Το σημερινόν κράτος, θα δηλώσει ο Ιω. Μεταξάς το Φεβρουάριο του 1937, είναι υποχρεωμένον... να οργανώσει την ενεργόν παρέμβασίν του με σκοπόν να προσανατολίζει την εθνικήν οικονομίαν μέσα εις τον δαίδαλον των συγκρουόμενων απόψεων, προς την γραμμήν, την οποίαν αυτή η πραγματική κατάσταση και η προοπτική του μέλλοντος υποδεικνύουν"¹⁶.

Μέσα σε μια τέτοια κοινωνία, "την ας την ονομάσωμεν, καπιταλιστικήν, δεν είναι αυθυπονόητον πράγμα η συνεργασία των φορέων της εργασίας, δηλαδή των εργατών και των φορέων του κεφαλαίου, δηλαδή των καπιταλιστών. Αλλά με την κοινωνική μεταρρύθμισιν, την οποίαν εκάμαμεν ημείς, την συνεργασίαν αυτήν την εκάμαμεν υποχρεωτικήν, εκεί όπου δεν ήθελε να είναι θεληματική"¹⁷.

Ωστόσο το ολοκληρωτικό κράτος, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας, δεν διατείνεται ότι διαιτητεύει κατά το πρότυπο που επαγγέλλεται ο φιλελευθερισμός. Οδηγεί το ίδιο τη σταυροφορία “να γίνουν οι εργάται της Ελλάδος πατριώται, όπως όλοι οι άλλοι”, να πάψουν να ασπάζονται ή να υποστηρίζουν τον κομμουνισμό και να επιδιώκουν την ανατροπή του κοινωνικού συστήματος. Δηλώνει, επομένως, απροκάλυπτα τον ταξικό του χαρακτήρα και υπό την ιδιότητα αυτήν οργανώνει, κατευθύνει και ποδηγετεί το κοινωνικό σώμα, τη “δημόσια γνώμη”. Η αστυνομία στο πλαίσιο αυτό παίζει έναν σημαντικό αλλά όχι οπωσδήποτε τον πρωταρχικό ρόλο¹⁸.

Αναμφίβολα όμως, η νομιμοποίηση του ολοκληρωτικού κράτους θα επέλθει τελικά μόνον εφόσον η “δημόσια γνώμη” απαρνηθεί τον εαυτό της, δηλαδή την ταξική της ιδιοσυστασία, και παραιτηθεί από κάθε διάθεση κοινωνικής και πολιτικής αναγωγής του κοινωνικού προβλήματος.

Η ιδεολογική “κατήχηση” της “δημόσιας γνώμης” προς την κατεύθυνση αυτή επιχειρήθηκε μέσα από δύο βασικούς άξονες: α) Με την προσπάθεια να συνδεθεί το ολοκληρωτικό κρατικό πρότυπο της 4ης Αυγούστου στο άρμα του ελληνικού πολιτισμικού και ειδικότερα του πολιτικού παρελθόντος. β) Με τη συστηματική αντίκρουση του δημοκρατικού επιχειρήματος και την καλλιέργεια της έννοιας και της μεταφυσικής διάστασης του Αρχηγού.

Ο Γ΄ Ελληνικός πολιτισμός

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου προσπάθησε, πράγματι, να συνδεθεί με το ελληνικό ιστορικό παρελθόν ώστε να νομιμοποιήσει τον ολοκληρωτικό του χαρακτήρα αλλά και τη θέση του.

Η προσπάθεια αυτή αναλώθηκε, όχι σε κάποιους γενικούς και νεφελώδεις αφορισμούς για τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό, αλλά σε συγκεκριμένες ιστορικές αναφορές και πρότυπα. Η 4η Αυγούστου χρησιμοποίησε επιλεκτικά το ελληνικό πολιτικό παρελθόν, σύμφωνα με τις αξίες και τις απαξίες που η ίδια αποδεχόταν. Η αρχαία Αθήνα απορρίπτεται ως πολιτικό ιδεώδες. “Όσον αφορά τα πολιτικά εθνικά ιδεώδη, έλεγε ο Ιω. Μεταξάς, θα πρέπει να στραφώμεν προς την αρχαίαν Σπάρτην και την Μακεδονίαν. Προς την Σπάρτην, η οποία άρχισε το έργον της πολιτικής ενώσεως και της πολεμικής επικρατήσεως του αρχαίου ελληνισμού

και προς την Μακεδονίαν, η οποία ετελείωσε το έργον τούτο”¹⁹. Επιπλέον, προσθέτει αλλού, η αρχαία Σπάρτη συγκεντρώνει “τα δύο γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν το καθεστώς της 4ης Αυγούστου: Απόλυτος κρατική πειθαρχία συνδυαζόμενη με μίαν λογικήν, αλλ’ όσον το δυνατόν μεγαλειώδη ατομικήν ελευθερίαν. Είναι η πειθαρχουμένη ελευθερία”²⁰, η οποία βεβαίως δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια του φιλελεύθερου ατομικισμού.

Στα δύο αυτά αρχαία πολιτειακά πρότυπα προστίθενται, τέλος, και εκείνο του μέσου ελληνισμού, το Βυζάντιο. Σε αντίθεση προς τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, που υπήρξε “μεγάλος εις την τέχνην (και) εις την επιστήμην”, “χωλός (όμως) εις την θρησκείαν” και “χωλότερος ακόμη εις την πολιτικήν του εξέλιξιν”, ο βυζαντινός ελληνισμός “από απόψεως θρησκείας ήτο πολύ ανώτερος και εδημιούργησεν ένα θρησκευτικόν ιδεώδες, το οποίο διетήρησεν εις εκατομμύρια εκατομμυρίων ανθρώπους την παρηγορίαν μέσα εις την ψυχήν των... Εδημιούργησε και από απόψεως πολιτικής κράτος. Διότι το κράτος το μεσαιωνικόν, το ελληνικόν, ήτο ένα από τα καλύτερα και ισχυρότερα κράτη της εποχής εκείνης, αν όχι το ανώτερον όλων”²¹.

Σε αυτό ακριβώς το ιστορικό παρελθόν όφειλε να αναζητήσει τη δικαιολογία του το κράτος της 4ης Αυγούστου. Όχι για να στηριχθεί απλώς, όπως δήλωνε ο Ιω. Μεταξάς, αλλά για να το ξεπεράσει και να οικοδομήσει το δικό του, το Γ’ ελληνικό πολιτισμό. “Μη σας τρομάζουν οι πολιτισμοί μας, οι οποίοι επέρασαν”, έλεγε στους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών το Νοέμβρη του 1937. “Δεν ήσαν τέλειοι. Σεις πρόκειται να τον κάμετε τελειότερον”²².

Όστε, η αναγωγή της 4ης Αυγούστου στο ελληνικό πολιτισμικό παρελθόν δεν γίνεται με πρόθεση αυτογνωσίας. Και ασφαλώς δεν είναι άσχετη με την προσπάθεια των θεωρητικών της να στοιχειοθετήσουν με ελληνικά, δηλαδή πατριωτικά, επιχειρήματα την άποψη της απόλυτης ιδιοποίησης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής ή με πιο απλά λόγια του ολοκληρωτικού κράτους.

Δημοκρατική αρχή και «νέον κράτος»

Η αντίκρουση της δημοκρατικής αρχής και ιδιαίτερα της δημοκρατικής αρχής που καθιέρωσε η ελληνική συνταγματική πρακτική, επιχειρήθηκε να θεμελιωθεί στη διάκριση έθνους-λαού.

Στο άρθρο 21 του Συντάγματος 1864/1911, που επαναφέρθηκε σε ισχύ από τον Οκτώβριο 1935²³, οριζόταν ρητά ότι “άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του έθνους...”. Όμως, και κατά τους θεωρητικούς της 4ης Αυγούστου, η έννοια του έθνους, στο μέτρο που περιέχει στοιχεία ιστορικά, πολιτισμικά ανθρωπολογικά κ.ά., είναι σαφώς ευρύτερη από την έννοια του συγκεκριμένου, του ζώντος λαού και ασφαλώς από εκείνη του εκλογικού σώματος. “Ουδόλως καθορίζει το άρθρον τούτο, υποστήριζαν, ότι η πηγή των εξουσιών είναι ο λαός, ως αριθμητικόν απλώς σύνολον ή το εκλογικόν σώμα. Το Έθνος, η εθνική θέλησις, η θέλησις του Έθνους, ήτις αποσκοπεί εις το γενικόν συμφέρον, αυτή είναι κατά το άρθρον 21 η πηγή των εξουσιών”²⁴.

Επομένως, τίποτε δεν αποκλείει ο λαός και συνακόλουθα οι μορφοποιημένες πολιτικές δυνάμεις να μην εμπνέονται και φυσικά να μην εκφράζουν την εθνική θέληση, το εθνικό συμφέρον. Θα προσθέταμε μάλιστα ότι τούτο είναι αυτονόητο για τους θιασώτες της 4ης Αυγούστου, αφού η έννοια του λαού στις καπιταλιστικές κοινωνίες διευκρινίζεται μέσα από τις ταξικές διαρθρώσεις και συσχετισμούς που οδηγούν, τελικά, στην εκλογική διατύπωση της πολιτικής πλειοψηφίας.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τον παραπάνω συλλογισμό είναι ότι “και η κυβέρνησις ήτις ασκεί την εξουσίαν αυτής εμπνεομένη από το εθνικόν συμφέρον στηρίζεται αναμφισβητήτως επί του άρθρου 21 (του Συντάγματος)... Αφ’ εαυτού κατά τ’ ανωτέρω νοείται ότι την εθνικήν θέλησιν δύναται να εκφράζη και η *μειοψηφία* του λαού και εν δεδομένη στιγμή την εθνικήν θέλησιν δύναται να εκφράση και *ένα μόνον πρόσωπον*”²⁵.

Η ιδέα του Αρχηγού στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου θεμελιώνεται ακριβώς σε αυτή τη λογική που συμπυκνώνει την τεκμαιρόμενη – “όχι δι’ οιασδήποτε ψήφου αλλά δια της επιθυμίας της ψυχικής, της εσωτερικής”²⁶ - εντολή του λαού, και πέρα από αυτό την αλάθητη έκφραση της εθνικής θέλησης²⁷.

Αν όμως ο Αρχηγός μπορεί να δαισθάνεται²⁸ και να εκφράζει τη θέληση και το συμφέρον του έθνους, είναι επίσης φυσικό να ταυτίζεται και μάλιστα να ενσαρκώνει το θεσμικό φορέα που προόριστα να διεκπεραιώσει την πολιτική του, δηλαδή το κράτος. Έτσι, στην ολοκληρωτική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου η ιδιοποίηση της πολιτικής από το κράτος δεν σημαίνει, ουσιαστικά παρά την ιδιοποίησή της, σε επιτελικό επίπεδο, από τον Αρχηγό που κατέχει το κράτος. Η υπεροχή του Αρχηγού είναι εμφανής και στο πλαίσιο του υπουργικού συμβουλίου, στο οποίο “αποτελεί πο-

λιτικήν και νομικήν προσωπικότητα διακεκριμένην”, ενώ “οι υπουργοί και υφυπουργοί είναι απλώς προϊστάμενοι των υπηρεσιών των διαφόρων κλάδων της διοικήσεως. Το υπουργικόν συμβούλιον αποφασίζει ουχί κατά πλειοψηφίαν, διότι εν περιπτώσει διαφοράς γνώμης υπερισχύει πάντοτε η τελική απόφασις του Αρχηγού²⁹.

4η Αυγούστου και φασισμός: Η άρνηση του κόμματος

Η εξώθηση αυτή της ολοκληρωτικής ιδεολογίας της 4ης Αυγούστου στο ακραίο της όριο είναι ωστόσο σε πολλά σημεία της θεωρητική.

Στην πραγματικότητα το καθεστώς της 4ης Αυγούστου υπήρξε δέσμιος ή πάντως δέχτηκε την καταλυτική επίδραση δύο, κυρίως, παραγόντων: Πρώτον, της ιδεολογίας του σχετικά με την οργάνωση της κοινωνίας και του κράτους. Δεύτερον, του πολιτικού διπολισμού στο επίπεδο της κρατικής εξουσίας.

Όπως είδαμε, η οργάνωση του κράτους της 4ης Αυγούστου και η εξουσία του Αρχηγού εδράζονται απευθείας στη νομιμότητα που τους παρέχει η πρωτοκαθεδρία του Έθνους. Το ολοκληρωτικό κράτος, όπως το ευαγγελίζεται ο Ιω. Μεταξάς, δεν δέχεται την ύπαρξη ενδιάμεσων –ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία– αντιπροσωπευτικών οργάνων εξουσίας. Η τοποθέτηση αυτή αποτελεί, όπως ρητά διαφαίνεται, θέμα αρχής, από την οποία δεν αφίσταται ούτε και ο ίδιος. Έτσι εξηγείται άλλωστε και η απουσία από την 4 Αυγούστου ενός κόμματος το οποίο, από το ένα μέρος, θα έλεγχε το κράτος και, από το άλλο, θα επιχειρούσε να κινητοποιήσει τις μάζες υπέρ του καθεστώτος. Το κόμμα από τη φύση του δεν μπορεί να εκφράζει το έθνος αλλά μόνο μια μερίδα του κοινωνικού σώματος. Αντίθετα, το ολοκληρωτικό κράτος είναι προορισμένο για το σκοπό αυτό.

Στο κράτος της 4ης Αυγούστου δεν μπορεί να υπάρξει παρά “μία κυβέρνησις υπό Αρχηγόν, μη ανήκοντα εις κανέν από τα κόμματα, τα οποία άλλωστε και δεν υπάρχουν πλέον. Αρχηγόν όμως ανήκοντα εις το σύνολον του Έθνους και αντιμετωπίζοντας ανάγκας αυτού ως ενιαίου συνόλου. Αρχηγόν στηριζόμενον επί της αμερίστου και πλήρους εμπιστοσύνης του λαού, εκδηλουμένης δια παντός μέσου και δι’ όλων των μέσων, δια των οποίων

ένας λαός γνωρίζει να εκδηλώνη την αληθινή του εμπιστοσύνην, και έχοντα συγκεντρωμένην εις τας χείρας του όλην την δύναμιν, ούτως ώστε ταχέως να προχωρήση εις το έργον του”³⁰.

Εδώ ακριβώς έγκειται και η διαφορά της 4ης Αυγούστου με το γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό και τον ιταλικό φασισμό.

Και στη μια και στην άλλη περίπτωση το κόμμα αποτέλεσε το παντοδύναμο όσο και “αξιόπιστο όργανο”³¹, με το οποίο ο φασισμός ανήλθε στην εξουσία και κατέκτησε το κράτος. Το φασιστικό κόμμα υπήρξε βασικό συστατικό στοιχείο του φασιστικού πολιτειακού προτύπου και ως “κόμμα του κράτους”³² ενσάρκωσε και εξέφρασε στο πρόσωπο του αρχηγού την πολιτική του βούληση.

Η διαφορά, ωστόσο, στο θέμα αυτό ανάμεσα στο γερμανικό και τον ιταλικό φασισμό – που έγκειται ακριβώς στη συγκεκριμένη οριοθέτηση της σχέσης ανάμεσα στο κόμμα και στο κράτος – μολονότι δεν αναιρεί τον κοινό τους χαρακτήρα, επιτρέπει να διακρίνουμε κάποιες κόντινές ή μακρινές συγγένειες της 4ης Αυγούστου.

Θα μπορούσε, πράγματι, να δεχθεί κανείς ότι η εξαγγελία του ολοκληρωτικού κράτους προσεγγίζει περισσότερο στον ιταλικό φασισμό, όπου το κόμμα, ενσωματωμένο ως κυρίαρχος πολιτικός θεσμός και δύναμη στο κράτος, δεν έπαψε να καλλιεργεί την ιδέα ενός ισχυρού κρατικού οργανισμού³³. Αντίθετα, ως προς την ιδέα του Αρχηγού, η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου φαίνεται να εμπνέεται μάλλον από το πρότυπο του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού, σύμφωνα με τον οποίο “δεν είναι η απρόσωπη ενότητα του κράτους ο φορέας της πολιτικής εξουσίας, αλλά αυτή έχει δοθεί στον Φύρερ ως εκτελεστή της γενικής θέλησης του λαού”³⁴.

Οπωσδήποτε, οι συγκριτικές αυτές παρατηρήσεις, παρόλη την ουσιαστική ίσως αξία που μπορεί να έχουν, δεν αντισταθμίζουν την ποιοτική απόσταση που επιβάλλει η απουσία του κόμματος στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου από το γερμανικό και τον ιταλικό φασισμό. Το γεγονός αυτό καταγράφει άλλωστε και ο ίδιος ο δικτάτορας στο Ημερολόγιό του, μην αφήνοντας έτσι αμφιβολία για τη συνειδητά διαφοροποιημένη επιλογή του: “Η Ελλάς, γράφει, έγινε από της 4ης Αυγούστου Κράτος αντικομμουνιστικό, Κράτος αντικοινοβουλευτικό, Κράτος ολοκληρωτικό, Κράτος με βάση αγροτική και εργατική, και κατά συνέπεια αντιπλουτοκρατικό. Δεν είχε βέβαια κόμμα ιδιαίτερο να κυβερνά. Αλλά κόμμα ήτανε όλος ο Λαός, εκτός από τους αδιόρθωτους κομμουνιστάς και τους αντιδραστικούς παλαιοκομματικούς”³⁵.

Η απουσία μαζικού κινήματος

Η έλλειψη κομματικής θεμελίωσης της 4ης Αυγούστου εξηγεί και μία άλλη ουσιαστική διαφορά που παρουσιάζει το καθεστώς αυτό σε σχέση με τον ευρωπαϊκό φασισμό του μεσοπολέμου: την απουσία μιας μαζικής αναφοράς υπέρ της 4ης Αυγούστου, ενός οποιουδήποτε μαζικού κινήματος από όπου το καθεστώς θα αντλούσε νομιμότητα και δύναμη.

Πράγματι, το ολοκληρωτικό κράτος που επιχειρήσει να οικοδομήσει η 4η Αυγούστου, μπορεί να απορροφά στο εσωτερικό του το κοινωνικό γίγνεσθαι και έτσι να κυριαρχεί πολιτικά. Διαχειρίζεται ασφαλώς τη νομιμότητα που υπαγορεύει η πολιτική ηγεσία. Αδυνατεί όμως να κινητοποιήσει μαζικά. Δεν διαθέτει για αυτό, την αναγκαία οργάνωση, τους ιδεολογικούς μηχανισμούς και τα απαραίτητα επαγγελματικά στελέχη, που θα διεγείρουν και θα συσπειρώσουν τις μάζες γύρω από καίριες ιδεολογικές και πολιτικές παραμέτρους.

Το κράτος με τους κατασταλτικούς και τους ιδεολογικούς του μηχανισμούς υποθηκεύει ενδεχομένως την κοινωνική βούληση και στην ανάγκη την ακυρώνει. Στο κόμμα εναπόκειται να την ενεργοποιήσει θετικά και να στηρίξει τους στόχους της κρατικής εξουσίας.

Έχοντας, προφανώς, συνείδηση του γεγονότος αυτού, ο Ιω. Μεταξάς δημιούργησε την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, την ΕΟΝ.

Η ΕΟΝ απέβλεπε συγκεκριμένα στην ιδεολογική περιχαράκωση της νεολαίας σύμφωνα με τις αρχές του ολοκληρωτικού κράτους και στην προετοιμασία των δυναμικών εκείνων στελεχών που θα επάνδρωναν τον κρατικό μηχανισμό.

Επομένως, η ΕΟΝ δεν υπήρξε μια απλή κομματική οργάνωση νεολαίας. Όπως ρητά δηλώνει ο Ιω. Μεταξάς η "Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας είναι θεσμός κρατικός"³⁶, ...προικισμένος με την ευελιξία κομματικού οργάνου, "προσαρμοσμένος, όμως, με το σχολειόν, ούτως ώστε να αλληλοσυμπληρούνται"³⁷ "εις τον δρόμον που χαράσσει το Κράτος"³⁸. Ως θεσμός κρατικός η ΕΟΝ επιβάλλει υποχρεωτική συμμετοχή, προστατεύεται και επικουρείται στο έργο της από τα λοιπά όργανα του κράτους, χρηματοδοτείται από αυτό, ενώ υπόκειται απευθείας στον Αρχηγό³⁹.

Η αδυναμία συγκρότησης ενός μαζικού κινήματος γύρω από τη δικτατορία και η στροφή προς τη νεότητα με προφανή σκοπό να την εμποτίσει εξαρχής με την ολοκληρωτική ιδεολογία, αποκαλύπτει συγχρόνως τη θεμελιώδη ιδιαιτερότητα της ελληνικής κοι-

νωνίας σε σχέση με τις κοινωνίες της λεγόμενης ευρωπαϊκής πρωτοπορίας. Η ιδιαιτερότητα αυτή έγκειται στο ότι η ελληνική κοινωνία εμφανίζει μια χωρίς προηγούμενο πολιτικοποίηση, της οποίας οι ρίζες χάνονται στο χρόνο της προεθνοκρατικής περιόδου.

Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες, αντιθέτως, εισέρχονται στην πολιτική μόλις κατά το β' ήμισυ του 19ου αιώνα και πράγματι από τις πρώτες δεκαετίες τον 20ού, όταν αποκτούν το τυπικό δικαίωμα της καθολικής ψήφου και γίνονται αντικείμενο διεκδίκησης από τις πολιτικές δυνάμεις. Προηγουμένως η φεουδαλική τους αναφορά και το τιμοκρατικό σύστημα δεν τους επέτρεψαν να συγκροτήσουν και να διεκδικήσουν την υπόσταση μιας στοιχειώδους κοινωνίας πολιτών. Το κόμμα, από την πλευρά του, θα ανταλλάξει την υποστήριξή του στο κοινωνικό πρόταγμα του πλήθους έναντι της εκχώρησης σε αυτό της καθολικής πολιτικής αρμοδιότητας. Η πολιτική ολοκλήρωση του ατόμου δεν ανάγεται σε μια απευθείας σχέση με την πολιτική. Ορίζεται σε συνάρτηση με το δείκτη της συμμετοχής του στη διαδικασία της διαμεσολαβητικής νομιμοποίησης, όπου οι πολιτικές και οι ενδιάμεσες δυνάμεις αναλαμβάνουν ένα ρόλο απελευθέρωσης, διαπαιδαγώγησης στους κανόνες της νέας κοινωνίας και πολιτικής απεικόνισης του κοινωνικού γίνεσθαι στο επίπεδο της πολιτικής εξουσίας.

Η θεμελιωδώς διαφορετική πολιτική ιδιοσυστασία της ελληνικής κοινωνίας οφείλεται στις διαφορετικές καταβολές της, στο γεγονός ότι ουδέποτε βίωσε το καθεστώς της φεουδαλικής κοινωνίας υποκειμένων, καθώς ανέκαθεν υπήρξε ανθρωποκεντρική. Το πολιτειακό όχημα της αυτόνομης πόλης, που θα αποτελέσει την κυρίαρχη παράμετρο του ελληνικού κοσμοσυστήματος⁴⁰ έως τις παρυφές του 20ού αιώνα, θα της προσφέρει μια ολοκλήρωση με όρους πολιτικής ελευθερίας κι όχι απλώς ατομοκοινωνικής αυτονομίας. Όστε η είσοδος της ελληνικής κοινωνίας στο εθνοκρατικό κοσμοσύστημα δεν εγγράφεται ως διαδικασία μετάβασης από την κοινωνία υποκειμένων στην κοινωνία πολιτών. Η προσομοίωσή της με τον "κανόνα" θα αποτελέσει, εξ επόψεως πολιτειακών δικαιωμάτων και ελευθεριών, μια χωρίς προηγούμενο οπισθοχώρηση.

Παρόλα αυτά, η ελληνική κοινωνία εμφανίζει και υπό το πολιτικό σύστημα του κράτους-έθνους ένα σημαντικό πολιτικό πλεονέκτημα έναντι του κόσμου της "νεοτερικής" πρωτοπορίας, αφού εισέρχεται σε αυτό βασικά ανθρωποκεντρική και πολιτικοποιημένη, διατηρώντας εξαρχής την πολιτειακή της ιδιότητα (την καθολική

ψήφο κλπ.) και μια μη ταξική ή ιδεολογική και συνακόλουθα μη απελευθερωτική σχέση με την πολιτική εξουσία. Όντως, η νομιμοποίηση της πολιτικής τάξης και των εφαρμογών του πολιτικού συστήματος συντελείται υπό ένα καθεστώς διαρκούς αμφισβήτησης, όπου η πολιτική εξουσία του κράτους προσλαμβάνεται ως έννοια ελάχιστα φιλική προς το κοινωνικό περιβάλλον. Όχι λόγω της τουρκοκρατίας, όπως διατείνεται η τρέχουσα γνώμη, αλλά επειδή ιστορικά, στο πλαίσιο της πολιτειακής ολότητας της πόλης –σε αυτήν ολοκληρώνεται η πολιτειακή συνείδηση του ατόμου– η αυτόνομη πολιτική εξουσία θεωρείται ότι αντιστρατεύεται καίριες διαστάσεις της ελευθερίας ή αυτονομίας του κοινωνικού σώματος.

Η στενή διαπλοκή και ο αναδρασικός χαρακτήρας της σχέσης κοινωνίας και πολιτικής εξηγεί ακριβώς γιατί στην ελληνική κοινωνία δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος το “απελευθερωτικό” πρόταγμα που διακίνησαν στις μάζες οι ολοκληρωτισμοί του μεσοπολέμου. Η μη ευδοκίμηση ενός φασιστικού κινήματος στην Ελλάδα όχι μόνον δεν υπήρξε τυχαία αλλά και αποτελεί χαρακτηριστική εκδήλωση της ιδιαιτερότητας της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στις λοιπές ευρωπαϊκές κοινωνίες. Το ευρωπαϊκό εθνικό κράτος ομού με τις πολιτικές δυνάμεις θα αποτελέσει το πρωταρχικό όχημα, με το οποίο οι εκεί κοινωνίες θα ανατρέψουν τις φυγόκεντρες τάσεις της φεουδαρχίας και θα οδηγήσουν στην κατάκτηση και εδραίωση των θεμελιωδών ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών. Το ελληνικό κράτος από την πλευρά του δεν θα κληθεί να αναλάβει τη διαχείριση ενός απελευθερωτικού προτάγματος. Θα προβάλλει μάλιστα ως αναπόφευκτο και εν πολλοίς σημαίνοντα για την ύπαρξή του προορισμό, την ανατροπή των πολιτειακών αυτονομιών, του συστήματος των πόλεων και του ανθρωποκεντρικού τους κεκτημένου.

Η κατάλυση του ιστορικού ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος του ελληνισμού και η κατίσχυση του νέου αξιακού κανόνα δεν θα αποτρέψουν ωστόσο την προσαρμογή του αυστηρού και τιμοκρατικού πολιτικού συστήματος του κράτους-έθνους του 19ου αιώνα στην κοινωνική και πολιτική “λογική” της ελληνικής κοινωνίας. Το πρόταγμα της απεξάρτησης του βουλευτή από τον ψηφοφόρο, μολονότι αποτέλεσε μια σταθερά σε όλη τη διάρκεια του νεοελληνικού βίου –καθόσον δι’ αυτής επιχειρήθηκε να ερμηνευθούν οι στρεβλώσεις που εντούτοις επέβαλε στη σχέση κοινωνίας και πολιτικής το σύστημα της αυτόνομης κρατικής εξουσίας– θα καταστεί τελικά ανέφικτο. Και τούτο διότι η διχοτομία κοι-

ωνίας και πολιτικής που υπέκρυπτε, έθετε ως προϋπόθεση το πολιτικά αχειράφετο του ατόμου.

Ωστε, η βαθιά πολιτική αυτοσυνειδησία της ελληνικής κοινωνίας θα λειτουργήσει ως κυματοθραύστης για τη διατήρηση μιας πολιτικής ισορροπίας με άξονα αναφοράς την (αναδια-)νομή του “κοινού” ή “δημοσίου” αγαθού. Αν και η φύση του συστήματος θα επιβάλλει την πολιτική ηγεμονία της κρατικής εξουσίας, συχνά είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι πολιτικές δυνάμεις ουδέποτε θα διανοηθούν να τοποθετηθούν ως σταυροφόροι της κοινωνικής απελευθέρωσης ή της πολιτικής διαπαιδαγώγησης του πλήθους. Η πολιτική τάξη θα διακρίνει στη βαθιά πολιτική συνείδηση του κοινωνικού σώματος την αιτία των περιορισμών της δικής της αυτονομίας. Το γεγονός αυτό εξηγεί άλλωστε το θεμελιωδώς χειραγωγικό προσανατολισμό του κομματικού συστήματος και την ιδιαίτερη φύση της πολιτικής πελατείας ως κυρίως αναδιανεμητικής.

Εν προκειμένω, το πεδίο της πολιτικής στο ελληνικό πολιτικό σύστημα θα συγκροτηθεί εξ αρχής σε ένα εξαιρετικά ευρύ κοινωνικό περιβάλλον, μεταβάλλοντας έτσι το κοινωνικό σώμα σε άμεσο αποδέκτη της πολιτικής διαδικασίας. Είναι προφανές ότι το σχήμα αυτό της σχέσης κοινωνίας και πολιτικής, που εισάγει η βαθιά πολιτική αυτοσυνειδησία του κοινωνικού σώματος και η αυστηρή αυτονομία της εξουσίας του κράτους, προσφέρεται ενδεχομένως, κάτω από ορισμένες συνθήκες, σε βραχυπρόθεσμες αυταρχικές εξισορροπήσεις των συσχετισμών, ποτέ όμως στο ολοκληρωτικό πρόταγμα. Τούτο ακριβώς εξηγεί την εξαιρετική διάρκεια και συνέπεια του ελληνικού πολιτικού συστήματος, το οποίο συνιστά τον παλαιότερο αντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτισμό με όρους καθολικής ψήφου, κοινωνικής διαστρωμάτωσης του κομματικού φαινομένου και (αναδια-)νεμητικού προτάγματος.

0 θρόνος και η 4η Αυγούστου

Η προσπάθεια να προωθηθεί στην πράξη η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου προσέκρουσε, επίσης, στον άλλο ανασταλτικό παράγοντα που αναφέρθηκε παραπάνω: στις πραγματικότητες της εξουσίας.

Είναι γνωστό πως ο Ιω. Μεταξάς δεν διέθετε καμιά αξιόλογη κοινωνική και πολιτική δύναμη και η άνοδος του στην κυβερνητική εξουσία συνέπεσε με την απόφαση του θρόνου να καταλύσει

το φιλελεύθερο αντιπροσωπευτικό πολίτευμα και να επιβάλει ένα δικτατορικό καθεστώς. Με άλλα λόγια, η εξουσία του Ιω. Μεταξά και φυσικά η πολιτεία της 4ης Αυγούστου υπήρξε δοτή και θα λέγαμε παρέμεινε ως το τέλος δοτή.

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου έχοντας “απορρίψει” τη φιλοσοφία του κόμματος, βρέθηκε παγιδευμένο στη λογική ενός ολοκληρωτικού κράτους, που ουσιαστικά δεν έλεγχε στις βασικές εξουσιαστικές εκφάνσεις του. Η δημιουργία της ΕΟΝ αντιμετωπίζοντας αρχικά “την παλατιανή συνωμοσία που εξυφάνθηκε γύρω στον βασιλέα”,⁴¹ δεν ανέλαβε πραγματικά το έργο της παρά μόλις όταν μετά δύο χρόνια, το 1938, ο θρόνος εξασφάλισε κάποιες εγγυήσεις για τον έλεγχό της⁴².

Όστε, ο ελληνικός θρόνος, σε αντίθεση με τον ιταλικό που υποτάχτηκε στην κυρίαρχη βούληση του φασιστικού κόμματος, κατόρθωσε, χάρη στην υποστήριξη των ενόπλων δυνάμεων και στη βρετανική παρουσία στη χώρα, να διατηρήσει, ως το τέλος, τον έλεγχο της πολιτικής κατάστασης.

Η άρνηση του θρόνου να συγκατανεύσει στη μετεξέλιξη της δικτατορίας σε ένα ακραιφνώς ολοκληρωτικό κράτος αποδίδεται σε δύο βασικούς λόγους: Ο πρώτος, είναι το ενδιαφέρον του να διατηρήσει μια υπεροχή στο συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων, πράγμα που θα απέβαινε ουσιαστικά ανέφικτο κάτω από ένα μεταξικής έμπνευσης ολοκληρωτικό καθεστώς.

Η υπεροχή αυτή του θρόνου είναι ιδιαίτερα εμφανής στις θεωρητικές κατασκευές ή διακηρύξεις των πρωτεργατών της 4ης Αυγούστου, όπου ο βασιλιάς αναγνωρίζεται ρητά ως η πηγή του καθεστώτος και ως συμμετέχων στην άσκηση της εξουσίας. Ο Αρχηγός, στο πλαίσιο του πολιτικού αυτού συμβιβασμού –“υπό την αιγίδα” και “εντός των ορίων της εμπιστοσύνης του Βασιλέως και της προς αυτήν συνδεδεμένης ευθύνης απέναντι του Άνακτος και του Έθνους”, όπως αναφέρει η σχετική διατύπωση– απολαμβάνει απλώς “ευρυτάτης αυτονομίας... δίδοντας την κατεύθυνση της πολιτικής της κυβερνήσεως”⁴³.

Ο δεύτερος λόγος συνδέεται με την οπτική υπό την οποία προσέγγιζαν οι δύο αυτοί πολιτειακοί παράγοντες την εκτροπή. Ο Γεώργιος Β΄ επέλεξε τη λύση της δικτατορίας για να εδραιώσει κοινωνικά και πολιτικά το θρόνο, ο οποίος στη δίνη του διχασμού είχε υποδυθεί την κομματική παράταξη, σε μια στιγμή που, καθώς διέβλεπε, οι διεθνείς όσο και οι εσωτερικές κοινωνικές εξελίξεις επέβαλαν νέες πολιτικές συσσωματώσεις και προπαντός ένα ελάχιστο πολιτικής σύμπνοιας ανάμεσα στις αστικές πολιτικές δυνά-

μεις. Για το θρόνο, όπως άλλωστε και για το Μεταξά, ο κίνδυνος το ΚΚΕ να διαιτητεύσει στην πολιτική ζωή ήταν υπαρκτός. Για το θρόνο όμως η απόφαση για την απομάκρυνση από το κοινοβουλευτικό σύστημα δεν φαίνεται να ήταν οριστική⁴⁴.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, θα ήταν, νομίζουμε, χρήσιμο να επισημανθεί ότι το καθεστώς της 4ης Αυγούστου αποδίδει ένα συμβιβασμό, ανάμεσα στην ολοκληρωτική βούληση του Ιω. Μεταξά και στην αυταρχική πολιτική επιλογή του θρόνου. Ένα συμβιβασμό που σε καμιά περίπτωση δεν αντιμετωπίσθηκε στατικά από τους δύο βασικούς πολιτειακούς παράγοντες και τους συμμάχους.

Η πορεία προς την τελική πολιτική σύγκρουση ανακόπηκε με τον πόλεμο και μαζί με αυτήν και οι ελπίδες του Ιω. Μεταξά για μια πραγματική μετεξέλιξη του αυταρχικού συστήματος προς την κατεύθυνση ενός ουσιαστικά ολοκληρωτικού κράτους⁴⁵.

Ωστόσο, η πορεία του συμβιβασμού αυτού στην εσωτερική πολιτική, στο μέτρο που αντανακλούσε συγχρόνως τους διεθνείς συσχετισμούς του τέλους του μεσοπολέμου, δεν άφηνε ανεπηρέαστο τον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας. Προπαντός όμως έκαμε ανέφικτη τη διαμόρφωση μιας αξιόπιστης πολιτικής ισορροπίας ανάμεσα στις δυνάμεις του άξονα και των συμμάχων, η οποία θα προφύλασσε τη χώρα από την πολεμική περιπέτεια ή πάντως θα την οδηγούσε σε αυτήν υπό λιγότερο επαχθείς όρους.

Σε κάθε περίπτωση το καθεστώς της 4ης Αυγούστου αποδίδει τους συσχετισμούς στο περιβάλλον της πολιτικής εξουσίας και ιδίδως την αδυναμία της πολιτικής τάξης να ισορροπήσει στο πολιτικό σύστημα μετά την περιπέτεια του διχασμού και τη μικρασιατική καταστροφή. Ήταν αναπόφευκτο λοιπόν ο θρόνος να επιδιώξει την κάλυψη του κενού που συνεπήγετο η αδυναμία αυτή και να εδραιώσει την ηγεμονία του στο σύστημα. Υπό το πρίσμα αυτό, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου όχι μόνο δεν μπορούσε να ελπίζει στην εξουσία του ιδιότυπου ολοκληρωτικού του πειράματος αλλά και στη μακροήμερευσή του ως δικτατορίας.

Σημειώσεις

1. Επιχειρείται μάλιστα μια ιδεολογική αντιδιαστολή του ολοκληρωτικού κράτους από τον φιλελευθερισμό, υπογραμμίζοντας ότι ο τελευταίος, ιστορικό προηγούμενο του 19ου αιώνα, προβάλλει ως αρχή το άτομο ενώ το προοπτικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου επαγγέλλεται την ιδέα του κράτους. Αναφέρεται από Σπ.Λιναρδάτο, *Η 4η Αυγούστου*, Αθήνα 1975, σελ. 103.

2. Από άρθρο του Γ.Α. Βλάχου στην εφημερίδα *Καθημερινή* στις 7 Αυγούστου 1936: "Η επιβληθείσα νέα τάξις πραγμάτων εις την Ελλάδα δεν ευρίσκει απλώς σύμφωνον την εφημερίδα αυτήν. Την ευρίσκει εν μέρει υπεύθυνον. Δίotti από μακρού χρόνου... ηυχήθη όπως... το κράτος του κοινοβουλευτισμού και των ελευθεριών αντικαταστήσῃ, ἔστω και προς καιρόν, νέον κράτος επιβολῆς και αυστηρότητος".

3. Βλέπε ενδεικτικά, Ιω. Μεταξά, *Λόγοι 1936-1939* (χ.χρ.) Ειδικότερα ομιλία του στην Επιτροπή της ΙΑ/ Έκθεσης Θεσσαλονίκης, σελ. 21 επ.

4. Ιω. Μεταξά, ὄπ.παρ., σελ. 20 επ. Από ομιλία του στην Έκθεση Θεσσαλονίκης, στις 6.9.1936.

5. Ὅπ.παρ. σελ. 23 επ. Στις παραμονές του μεγάλου πολέμου περιέγραψε ως εξής τη διαφορά ανάμεσα στο αντιπροσωπευτικό και στο φασιστικό σύστημα του καπιταλισμού: "Αν εξετάσουμε καλά καλά τι θα πη Δημοκρατία στην Αμερική και εις τας Δυτικές Δυνάμεις, βρίσκουμε ότι πρόκειται περί του Φιλελευθερισμού, δηλ. του κοινοβουλευτικού λιμπεραλισμού. Γιατί αλλοιώς τι εννοούμε με Δημοκρατία; Αλλοιώς Δημοκρατία είναι και η Γερμανία και η Ρωσσία - αγακά τη Ρωσσία δεν την απόκλειαν πριν συνεννοηθή με τη Γερμανία - και η Ιταλία ακόμα. Αυτή λοιπόν η Δημοκρατία - η Democracy - είναι το παιδί του Καπιταλισμού. Είναι το ὄργανο με το οποίο ο Καπιταλισμός κυριαρχεί επάνω στη λαϊκή μάζα. Είναι το ὄργανο με το οποίο κατορθώνει ο Καπιταλισμός να παριστάνη τη θέλησί του ως τη λαϊκή θέλησι. Αυτό το είδος της Δημοκρατίας χρειάζεται εκλογές καθολικής μυστικής ψηφοφορίας, ἄρα οργανωμένα κόμματα, και συνεπώς μεγάλα κεφάλαια. Χρειάζεται για τον ἴδιο λόγο εφημερίδες, ἄρα μεγάλα κεφάλαια. Χρειάζεται εκλογική οργάνωση κάθε φορά και εκλογικούς αγώνες, ἄρα χρήματα. Και τόσα ἄλλα που απαιτοῦν κεφάλαια. Επομένως μόνον οι κάτοχοι του μεγάλου κεφαλαίου ἢ τα ὄργανά τους μπορούν να κάμουν τέτοιους αγώνες. Ἄνθρωποι ἢ και ομάδες ἀνθρώπων χωρίς κεφάλαια, ὅσο μεγάλα και αν είναι τα ἰδανικά που υπερασπίζονται, είναι προωρισμένοι να χάσουν. Ὅταν δε ἔχη κανείς τις εφημερίδες τότε μορφώνει και την Κοινή Γνώμη ὅπως θέλει. Και αν ακόμα υπερασπίζεται πράγματα που γυμνά θα τα απεστρέφετο ο λαός, τα σκεπάζει με τέτοια δημοσιογραφικά ρούχα ὡστε να τα καταπίνῃ ο λαός. Ἡ και αν δεν τα καταπίνῃ, βάζει τις εφημερίδες να γράφουν πως τα κατάπιε. Και τότε ο καθένας πιστεύει ὅτι ὅλοι οι ἄλλοι τα κατάπιαν. Και υποτάσσεται και αυτός.

Λοιπόν η Δημοκρατία είναι το μονογενές και γνήσιον παιδί του Καπιταλισμού, και το όργανό του που επιβάλλει τη θέλησή του κάνοντάς τη να φαίνεται ως η λαϊκή θέλησι.

Από την άλλη μεριά ο Καπιταλισμός, για να συσσωρεύση τα κεφάλαια στα χέρια εκείνων που τον εκπροσωπούν, και να κάμη όλον τον άλλο κόσμο σκλάβους του – μα σκλάβους που να νομίζουν πως είναι ελεύθεροι – έχει ανάγκη της ελευθέρως οικονομίας και του περιορισμού του Κράτους από κάθε επέμβασι εις την οικονομίαν της Κοινωνίας. Και αν πάλι που και που χρειάζεται καμιά επεμβασούλα, πάλι πρέπει η μηχανή του Κράτους να είναι στα χέρια του, ώστε επέμβασι, πάντα όσον το δυνατόν μικρότερη, να είναι πάντα προς όφελός του. Κράτη που επικρατεί η διευθυνομένη οικονομία, όσον και αν είναι δημοκρατικά – και εννοούμε τέτοια που αποσκοπούν το γενικό συμφέρον του λαού – δεν συμφέρουν στον Καπιταλισμό. Γιατί μέσα σε τέτοια Κράτη δεν είναι δυνατή η εκμετάλλευσι του συνόλου του Λαού από τους εκπροσώπους του Καπιταλισμού. Ακόμα δε περισσότερο όταν αυτά τα κράτη είναι και ολοκληρωτικά. Γιατί εκεί μέσα ούτε καν τον Τύπο μπορεί ο Καπιταλισμός να έχη στα χέρια του, ούτε την Κοινή Γνώμη να διευθύνη κατά τα συμφέροντά του, ούτε με κομματικές μανούβρες να αναποδογουρίζη ό,τι δεν τον συμφέρει, ούτε με εκλογές να γίνεται κύριος της Κρατικής Μηχανής. Τέτοια κράτη μπορεί να είναι λαϊκώτατα και να κυριαρχή μέσα σ' αυτά το καθαρό λαϊκό συμφέρον. Αλλά ο Καπιταλισμός τα ονομάζει τυραννίδες – φασιστικές, χιτλερικές κτλ. – ονομάζει δε Δημοκρατίες, παίζοντας με τη λέξι, τα Κράτη που στο σύστημά τους επικρατεί αυτός. Και ξεγελάει το μικρό κόσμο με τις λέξεις. Την κυριαρχία του την ονομάζει Δημοκρατία. Το σύστημά του το πολιτικό που επιβάλλεται, το ονομάζει λιμπεραλισμό, φιλελευθερία, άρα και Ελευθερία". (Ιω. Μεταξά, *Ημερολόγιον*, Αθήνα 1960, τ.Δ., σελ. 446-447).

6. Εξόχως χαρακτηριστική του βαθμού ιδιοποίησης της πολιτικής από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου είναι και η σχετική διαταγή λογοκρισίας που διείπε τον τύπο: "1) Απαγορεύεται απολύτως η εμφάνισις λευκού εις τας στήλας των εφημερίδων. Αι εφημερίδες υποχρεούνται να συμπληρώνουν τα δημιουργούμενα κενά εκ των διαγραφών εις τας οποίας προβαίνει η υπηρεσία εποπτείας Τύπου. Απαγορεύεται η συμπλήρωσις των κενών εις την πρώτην και τελευταίαν σελίδα με διαφημίσεις. Απαγορεύεται απολύτως η αναγραφή πληροφορίας η οποία να αποκαλύπτη την άσκησιν προληπτικής λογοκρισίας. 2) Απαγορεύεται οιαδήποτε κρίσις περί του έργου της κυβερνήσεως, εκτός αν είναι ευμενής. 3) Απαγορεύεται η αναγραφή οιασδήποτε πληροφορίας αφορώσης πολιτικά κόμματα και πολιτευομένους εν γένει, ως και η αναγραφή των ονομάτων αυτών. 4) Απαγορεύεται η αναγραφή ειδήσεων περί μεταβολών των υπουργών και εν γένει συνθέσεως της κυβερνήσεως. 5) Περί ταξιδίων της Α.Μ. του Βασιλέως θα δημοσιεύωνται μόνον όσα ανακοινούνται επισήμως. 6) Απαγορεύεται η δημοσίευσι κρίσεων ή πληροφοριών περί συ-

ναλλάγματος δραχμής, δημοσίου χρέους, πίστωσης της χώρας, εντόκων γραμματίων, μεταφοράς χρυσού και εν γένει περί της οικονομικής κατάστασως της χώρας. Η δημοσίευσις τούτων επιτρέπεται μόνον, όταν δίδονται εγγράφως υπό του κ. υπουργού των Οικονομικών σχετικά ανακοινώσεις. 7) Απαγορεύεται η αναγραφή πάσης πληροφορίας, σχέσιν έχουσης με εργατικές και επαγγελματικές οργανώσεις και οιωνδήποτε εκδηλώσεων αυτών, εκτός αν πρόκειται περί κινήσεων και εκδηλώσεων, αι οποίαι είναι ενισχυτικά του έργου της κυβερνήσεως, έχουν δε εγκριθή προηγουμένως υπό του υφυπουργού της Εργασίας δια τας Αθήνας ή την αρμοδίαν υπηρεσίαν δια τας επαρχίας. 8) Απαγορεύεται η αρθρογραφία ή ειδησεογραφία περί ακριβείας του βίου, υπερτιμήσεως των ειδών, αισχροκερδείας και τιμαρίθμου, εκτός αν πρόκειται περί υπουργικών ανακοινώσεων. 9) Εν γένει αι εφημερίδες δέον όπως εκθύμωσιν και ενθουσιωδώς δι' άρθρων, σχολίων και πάσης φύσεως δημοσιευμάτων συμβάλλωσι εις το αναμορφωτικόν και δημιουργικόν έργον της κυβερνήσεως. 10) Απαγορεύεται η αναγραφή ειδήσεων εξών να εμφανίηται η ύπαρξις καπνεμπορικού τραστ. Προ της κυκλοφορίας εκάστη εφημερίς ή περιοδικόν, δέον να αποστέλλη εις την αρμοδίαν υπηρεσίαν εποπτείας Τύπου εν πρώτον φύλλον δια να παραβάλλεται με τα λογοκριθέντα δοκίμια και αφού ληφθή η άδεια αυτής δια σφραγίσεως του φύλλου τότε μόνον επιτρέπεται η κυκλοφορία".(Δημοσιεύεται στου Σπ. Λιναρδάτου, *Η 4η Αυγούστου*, Αθήνα 1975, σελ. 76-77). Για την έννοια της ιδιοποίησης στην πολιτική βλ. Γιώργου Κοντογιώργη, *Πολιτικό σύστημα και πολιτική*, Αθήνα 1985, σελ. 22 επ.

7. Βλ. Νίκου Ψυρούκη, *Ο φασισμός και η 4η Αυγούστου*, Αθήνα 1977, σελ. 89-91.

8. Βλ. Σπ. Λιναρδάτου, *όπ.παρ.*, σελ. 128 επ. Άγγ. Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1979 (α' έκδοση 1976), σελ. 176 επ.

9. Άγγ. Ελεφάντη, *όπ.παρ.*, σελ. 177.

10. Ιω. Μεταξά, *Λόγοι, 1936-1939*. Έχει ενδιαφέρον ο συλλογισμός που αναπτύσσει ο δικτάτορας σε ομιλία του στην Ένωση Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων, στις 13-9-1936, (σελ. 32 επ.). Στην πραγματικότητα η ταυτολογία κράτους και πολιτικής αποτελεί καθολική προσέγγιση (την υιοθετεί τόσο η φιλελεύθερη όσο και η μαρξιστική σχολή σκέψης) την οποία αποδίδουν με ενάργεια οι θεμελιώδεις καταστατικοί χάρτες του κράτους-έθνους και διακινεί στο σύνολό της η νεότερη πολιτική επιστήμη. Η πολιτική, στο πλαίσιο αυτό, ορίζεται ως το κράτος ή στην καλύτερη περίπτωση η πολιτική εξουσία του κράτους από το οποίο –και κατ' επέκταση από την οποία– αποκλείεται το κοινωνικό σώμα. Οι ίδιες οι πολιτικές δυνάμεις αγνοούνται από το Σύνταγμα μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ενώ η θεμελιώδης αρχή του πολιτεύματος δεν θεωρείται ότι τις δεσμεύει ούτε ως προς την εσωτερική τους οργάνωση και λειτουργία ούτε ως προς την εν γένει διαχείριση της πολιτικής. Η πολι-

τική συμμετοχή προσεγγίζεται άλλωστε ως νομιμοποιητική λειτουργία, μέσω της ψήφου, ρυθμιστική των συσχετισμών ισχύος. Βασίζεται στη μαζική προσκύρωση δίκην οπαδού στις ενδιάμεσες και στις πολιτικές δυνάμεις κι όχι σε μίαν ουσιωδώς ανθρωποκεντρική και συνεπώς διαλεκτική συνάρθρωση του ατόμου με την συνολική πολιτική διαδικασία. Όστε, το ολοκληρωτικό κράτος του μεσοπολέμου δεν αρνείται την αρχή (την εξομίωση κράτους και πολιτικής και τον καταστατικό διαχωρισμό κοινωνίας και κράτους) αλλά την ουσία (τη νομιμοποιητική αναφορά του κράτους στην κοινωνία) του προγενέστερου πολιτικού συστήματος και συνακόλουθα τη διαχείριση του κράτους από τις συγκρότημένες εξω-θεσμικά πολιτικές δυνάμεις.

11. Πόσο προχωρημένη υπήρξε η ιδεολογία της “4ης Αυγούστου” στο θέμα της ιδιοποίησης της πολιτικής από το κράτος το φανερώνει το έγγραφο το σχετικό με τη λογοκρισία των εφημερίδων που παραπέμπουμε παραπάνω στη σημ. 6.

12. Ιω. Μεταξά, *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ιω. Μεταξά*, Αθήνα, 1940, τ. Δ, σελ. 227.

13. Ιω. Μεταξά, *Λόγοι*, σελ. 21 επ.

14. *Όπ.παρ.*, Από ομιλία του στην Καλαμάτα στις 24 Απριλίου 1939.

15. *Όπ.παρ.*, Από ομιλία του στην Αθήνα, στις 2 Οκτωβρίου 1936.

16. *Όπ.παρ.*, σελ. 165. Ωστόσο, είναι σαφές στη σκέψη του Ιω. Μεταξά ότι η συνεργασία των κοινωνικών τάξεων, ακόμη και αν καταστεί εξαναγκαστική από το κράτος, δεν θα μπορέσει, τελικά, να επιτευχθεί παρά μόνον αν ο αστικός “κόσμος” θελήσει να ταχθεί αλληλέγγυος με τον εργατικό και τον αγροτικό “κόσμο”. Άλλωστε η ίδια η ύπαρξη του αστικού καθεστώτος προϋποθέτει ότι τούτο θα προβεί σε ορισμένας “θυσίας υπέρ των πενομένων τάξεων” (Ιω. Μεταξά, *Λόγοι, 1936-1939*, από ομιλία του Ιω. Μεταξά στην Κομοτηνή (7.10.1936).

17. *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ιω. Μεταξά*, Αθήνα 1940, τ. Α/, σελ. 227. Επίσης, Ιω. Μεταξά, *Λόγοι, 1936-1939* σελ. 301 επ., 337 επ., 368, 387, 508 επ.

18. Βλ. *Ιστορική Επιθεώρησις*, τ. 364, σελ. 52, 56 (αναφ. από Ν. Ψυρούκη, *όπ. παρ.*, σελ. 100-101). Επίσης, Αγγ. Ελεφάντη, *όπ. παρ.*, σελ. 173, Κων. Τσουκαλά, *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα 1981, σελ. 35 επ.

19. Ιω. Μεταξά, *Λόγοι, 1936-1939*, σελ. 114.

20. *Όπ. παρ.*, σελ. 115.

21. *Όπ.παρ.*, σελ. 293.

22. *Όπ.παρ.*, σελ. 290 επ.

23. Νίκου Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της Ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983, σελ. 163 επ.

24. Οι Γ. Μαντζούρας και Ν. Κούμαρος, στη μελέτη τους: “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους”, στο περιοδικό *Το Νέον Κράτος*, Αθήνα 1938, σελ. 761-818.

25. *Όπ. παρ.* Οίκοθεν νοείται ότι η ολοκληρωτική ιδεολογία δεν πρω-

τοτυπεί ως προς αυτό. Η αναφορά στο έθνος αποτελεί θεμελιώδη παράμετρο των νεοτέρων κρατοκεντρικών κοινωνιών, η οποία τίθεται ως μείζων σκοπός των πολιτικών του κράτους. Η επίκληση του έθνους καταλήγει ουσιαστικά να λειτουργεί ως η κατεξοχήν νομιμοποιητική συνιστώσα της πολιτικής κυριαρχίας και αυτονομίας της πολιτικής εξουσία του κράτους κατέναντι στην κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό η πολιτική εξουσία έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα να ορίζει το περιεχόμενο του εθνικού και του γενικού συμφέροντος και μάλιστα να διαφοροποιείται από τη βούληση του κοινωνικού σώματος στο όνομα των "εθνικών" της επιλογών. Η διαφορά επομένως του ολοκληρωτικού από το λεγόμενο κοινοβουλευτικό σύστημα πολιτικής κυριαρχίας έγκειται στη μη αναγνώριση από το πρώτο του "επιχειρησιακού" ρόλου των ενδιαμέσων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων στη διαχείριση της εξουσία του κράτους και της συγκεκριμένης εκλογικής νομιμοποίησης των κατόχων της. Βλ. σχετικά Γ.Κοντογιώργη, "Προλεγόμενα..." στην ελλ. έκδοση του Guy Haarscher-Mario Telo (Επιμέλεια), *Μετά τον κομμουνισμό*, Αθήνα, 1997.

26. Από ομιλία του Ιω. Μεταξά το 1938. Στο *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ιω. Μεταξά*, τ. Δ, σελ. 189 επ.

27. Ιω. Μεταξά, *Λόγοι, 1936-1939*, σελ. 257 επ. Από ομιλία του δικτάτορα το 1937.

28. *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ιω. Μεταξά*, τ. Α, σελ. 7. Επίσης, Ιω. Κολιόπουλου, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, της Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα 1978, τ. ΙΕ, σελ. 386-388.

29. Αξίζει να αναφερθεί η σχετική επιχειρηματολογία για τη θέση του Αρχηγού, στο πλαίσιο της κυβερνητικής εξουσίας, που διατύπωσαν οι θεωρητικοί του καθεστώτος (από τη μελέτη των Γ. Μαντζούρα - Ν. Κούμαρου, *όπ.παρ.*): "Ο Αρχηγός της κυβερνήσεως αποτελεί σήμερα πολιτική και νομική προσωπικότητα διακεκριμένη, μη συνισταμένη μόνον εις την προεδρίαν του υπουργικού συμβουλίου, ως συνέβαινε άλλοτε με τον πρόεδρον της κυβερνήσεως, όστις ήτο "primus inter pares" μεταξύ των υπουργών. Η θέσις του αρχηγού της κυβερνήσεως έναντι των άλλων υπουργών, είναι θέσις υπεροχής. Ο αρχηγός της κυβερνήσεως έχει την εποπτείαν όλης της διοικήσεως, έχει δε γενικήν αρμοδιότητα όχι μόνον επί των ζητημάτων τα οποία υπάγονται εις την αρμοδιότητα του υπουργείου ού ούτος αυτοπροσώπως προΐσταται, αλλά και επί των ζητημάτων της αρμοδιότητος οιουδήποτε άλλου υπουργείου. Ο αρχηγός της κυβερνήσεως απολαύει ούτω ευρυτάτης αυτονομίας εντός των ορίων της εμπιστοσύνης του Βασιλέως και της προς αυτήν συνδεδεμένης ευθύνης απέναντι του Άνακτος και του Έθνους... Αυτός μόνος δίδει την κατεύθυνσιν της πολιτικής της κυβερνήσεως. Προτείνει εις τον Βασιλέα τον διορισμόν των υπουργών οίτινες είναι υπεύθυνοι απέναντι αυτού και του Βασιλέως και ών την απόλυσιν δύναται ωσαύτως να προτείνη εις τον Βασιλέα ο αρχηγός της κυβερνήσεως. Ενασκει την νομοθετικήν εξουσίαν δι' "αναγκαστικών νόμων", οίτινες έχουσι ανάγκην κυρώσεως α-

πό τον Βασιλέα.. Οι υπουργοί και υφυπουργοί δεν έχουν ιδίαν γνώμη υποχρεωτική δια τον αρχηγόν της κυβερνήσεως όσον αφορά την κατεύθυνση της πολιτικής της κυβερνήσεως. Διάστασις γνώμης ισοδυναμεί προς παραίτησιν του διαφωνούντος υπουργού. Οι υπουργοί και υφυπουργοί είναι απλώς προϊστάμενοι των υπηρεσιών των διαφόρων κλάδων της διοικήσεως. Το υπουργικόν συμβούλιον αποφασίζει ουχί κατά πλειοψηφίαν, διότι εν περιπτώσει διαφοράς γνώμης υπερισχύει πάντοτε η τελική απόφασις του αρχηγού της κυβερνήσεως”.

30. Από ομιλία του Ιω. Μεταξά το 1937. Στο *Λόγοι, 1936-1939*, σελ. 257 επ.

31. W. Abendroth - K. Lenk, *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Θεσσαλονίκη 1983, τ. Α', σελ. 161. Περισσότερα στα Alan Bullock, *Hitler: A study in Tyranny*, London, 1962. R. Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Paris, 1965. Pierre Milza, “Le fascisme italien et la vision du future”, *Revue d'histoire, Vingtième Siècle*, 1/1984

32. W. Abendroth - K. Lenk, *όπ.παρ.*, σελ. 163.

33. *Όπ.παρ.*, σελ. 164 επ.

34. *Όπ.παρ.*, σελ. 165.

35. Από το *Ημερολόγιο* του Ιω. Μεταξά, Αθήνα 1960, τ. Δ'. σελ. 553. Η διατύπωση αφήνει ίσως να διαφανεί ότι ενδεχομένως λυπάται για αυτό. Αν έτσι είναι η ανυπαρξία κόμματος υποδηλώνει αδυναμία, υπαρκτή άλλωστε, καθόσον η άνοδος του Ιω. Μεταξά στην εξουσία δεν έγινε δια του κόμματος, όπως στη Γερμανία και στην Ιταλία.

36. *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ιω. Μεταξά*, τ. Β', σελ. 100.

37. *Όπ.παρ.*

38. *Όπ.παρ.*, τ.Β/, σελ. 62 επ.

39. *Όπ.παρ.*

40. Περισσότερα για την έννοια του κοσμοσυστήματος και ειδικότερα για το ελληνικό κοσμοσύστημα βλέπε Γ. Κοντογιώργη, “Η δημοκρατία στην τεχνολογική κοινωνία”, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ.Ε, 18/1996. Του ίδιου, *Histoire de la Grèce*, Παρίσι, 1992.

41. Αναφερόμαστε στα πολυάριθμα σημεία του *Ημερολογίου* του Ιω. Μεταξά, όπου είναι διάχυτη η ανασφάλεια που ο ίδιος αισθάνεται ότι διέπει την προσωπική του θέση και κυρίως το πολιτειακό και πολιτικό του πρόταγμα. Χαρακτηριστική είναι, στην περίπτωση της ΕΟΝ, η απόσταση που χωρίζει την δακρυσομένη αυτοπεποίθηση του δικτάτορα από τη βαθιά ανησυχία του για τις επιλογές του θρόνου: “30 Ιανουαρίου, Κυριακή (1938). Αι εκτοπίσεις είχαν κεραυνοβόλον αποτέλεσμα. Ησύχασαν όλοι. Θα συμπληρωθούν κατ' ανάγκην. – Συνομιλία μακρά μετά Βασιλέως. Επηρεασμένοι από δογματικής θεωρίας Αγγελουπούλου και από περιτριγυρισμένα μερικών συναδέλφων. Πάντως εν συνόλω σύμφωνος. Εγώ θα προχωρήσω. Δεν θα με σταματήσει τίποτε... Ετελείωσα (επί τέλους!) Εγκύκλιον Νεολαίας. Να ιδούμε τι θα πη ο της Παιδείας. 19 Φεβρουαρίου, Σάββατον. Ησύχασαν όλοι πλέον. Έπαυσαν αι διαδόσεις και

κάθε αντίδρασις. Ο κόσμος εν τω συνόλω του ευχαριστημένος διότι του εξησφαλίσθη η τάξις και διότι η Κυβέρνησις είναι ισχυρή. Ο κλονισμός του Ιανουαρίου προήρχετο από την αμφιβολίαν του κόσμου αν η Κυβέρνησις είχε την εσωτερικήν δύναμιν να επιβληθή ή μήπως εμποδίζεται από την Αυλήν. Όλα αυτά, δισταγμοί, αμφιβολίαι, σκεπτικισμός εξέλιπον. Τόση σημασία είχε η επίδειξις δυνάμεως... Ετελείωσα με Γεωργακόπουλον (Υπουργό Παιδείας) ζήτημα νεολαίας. Υποτάσσεται λίγο λίγο". Επίσης, *όπ.παρ.* σελ. 312 επ. Βλ. και Σπ. Λιναρδάτου, *Η 4η Αυγούστου*. Για το "μεταξισμό μέχρι την 4η Αυγούστου" βλέπε την ομώνυμη εργασία του Θαν. Διαμαντόπουλου, στο *Μελέτες Ελληνικής Πολιτικής*, Αθήνα 1985, σελ. 27, επ. Σπ. Λιναρδάτου, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Αθήνα (γ' Έκδοσις) 1978, Γρ. Δάφνη, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, 1923-1940, Αθήνα 1955. τ.Β'.

42. Βλ. μεταξύ άλλων στο *Ημερολόγιο* του Ιω. Μεταξά, τ.Δ., σελ. 293, 300-323.

43. Παραπέμπουμε σχετικά στη σημ. 29.

44. Στο σημείο αυτό είναι, πράγματι, αξιοπρόσεκτοι οι συλλογισμοί που ο Παναγιώτης Πιπινέλης διατυπώνει, επικαλείται ή αποδίδει στο βασιλιά Γεώργιο Β'. (Βλ. Π. Πιπινέλη, *Γεώργιος Β'*. Αθήνα 1951, σελ. 89-93). Έχει ενδιαφέρον απόσπασμα των *Times* του Λονδίνου (από ανταπόκριση, στις 13 Αυγούστου 1936) που επικαλείται για να περιγράψει το περιβάλλον μέσα στο οποίο "ο Βασιλεύς Γεώργιος παρέσχε... ελευθερίαν κινήσεως εις τον Μεταξάν" και ο τελευταίος "απεφάσισε την 4η Αυγούστου 1936 να τελειώνει με τας κομματικές διενέξεις, να εγκαταστήσει μίαν ισχυράν κυβέρνησιν και να ενισχύσει τον ελληνικόν στρατόν" (απόψεις του Άγγλου πρέσβη στην Ελλάδα Sir Reginald Leeper). Γράφει ο ανταποκριτής της αγγλικής εφημερίδας: "Η ενέργεια του πρωθυπουργού εγένετο δεκτή μετά γενικής ανοχής, εξαιρέσει των υποψηφίων πολιτικών αρχηγών... Εάν ούτος κατορθώσει να απαλλάξη την Ελλάδα, έστω και δια τινά χρόνον, του εφιάλτου των κομματικών διαιρέσεων, οίτινες την ανεστάτωσαν κατά τα τελευταία 20 έτη, και αν κατορθώση να εμπνεύση ολίγην αλληλεγγύην εις τας σχέσεις εργατών και εργοδοτών, θα έχη επιτύχει εκεί όπου όλοι οι προκάτοχοί του απέτυχαν". Μεταξύ άλλων βλ. και Π. Πετρίδη, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα (1844-1936)*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 194 επ. του ίδιου, "Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου", στο *Αλεξ. Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, (επιμέλεια Γ. Αναστασιάδη, Γ. Κοντογιώργη, Π. Πετρίδη), Αθήνα 1987, σελ. 171, επ. Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1976, σελ. 124, επ. του ίδιου, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σελ. 250 επ. R. Clogg, *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας* (μτφ. Χ. Φούντα), Αθήνα 1984, σελ. 154 επ. Ιω. Κολλιόπουλου, *Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος, 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985, σελ. 80 επ. Υπενθυμίζεται ότι ο θρόνος αποτέλεσε για την Ελλάδα το διαρκή θεσμό ελέγχου της χώρας και του πο-

λιτικού συστήματος. Στο πλαίσιο αυτό, όχι μόνο δεν μπόρεσε ποτέ να αφομοιωθεί πραγματικά από τις λειτουργίες του συστήματος αλλά και δεν δίστασε να εκτρέψει την πολιτική ζωή από τη λογική του πολιτεύματος ή να οδηγήσει σε ανοικτή πολιτική ανωμαλία οσάκις το επέβαλε το συμφέρον και οι επιλογές του. Το μεταξικό καθεστώς είναι η κατάληξη της μακράς διχαστικής περιόδου που εγκαινίασε ο θρόνος με αφορμή την εξωτερική πολιτική της χώρας κατά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο. Συμβολίζει όμως συγχρόνως τη νίκη επί των πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες δεν κατόρθωσαν να σταθεροποιήσουν το εσωτερικό μέτωπο της χώρας μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την αναπόφευκτη κοινωνική και πολιτική ρευστότητα που ακολούθησε.

45. Βλ. ενδεικτικά τις προθέσεις του καθεστώτος για την ΕΟΝ όπως προκύπτουν από ομιλία του ΚΕΝ, Αλέκου Κανελλόπουλου στη Β΄ Διάσκεψη της Οργάνωσης αυτής: "Αλλ' η οργάνωσις πρέπει να είναι έτοιμη (και αυτό αποτελεί λόγον εξ ίσου σπουδαίον και σοβαρόν) και δια την περίπτωσην, κατά την οποίαν αρμοδίως θα απεφασίζετο μία μορφοποίησις του καθεστώτος της Χώρας. Οι λόγοι λοιπόν αυτοί επιβάλλουν την όσον το δυνατόν ταχύτεραν αρτίωσιν της Οργανώσεώς μας. Νομίζομεν, ότι έχει γίνει εις όλους αρκετά αντιληπτόν, εις τας σημερινάς ιδίως περιστάσεις, οποίαν τεραστίαν υπηρεσίαν ημπορεί να προσφέρει εις μίαν Χώραν οργανισμός Νεολαίας αρτίως συγκροτημένος. Και δια να είπωμεν αυτά τα πράγματα πολύ απλά, εφέτος είναι ανάγκη να "δέση" η Οργάνωσις, να ολοκληρωθή και να συστηματοποιηθή εις όλας τας εκδηλώσεις της". *Πρακτικά ΕΟΝ*, σελ. 79 (Αναφέρεται από Σπ. Λιναρδάτο, *Η 4η Αυγούστου*, σελ. 205). Για τη μεταβατική οπτική μέσα από την οποία ο Ιω. Μεταξάς αντιμετώπισε το αυταρχικό καθεστώς και τον τελικό ολοκληρωτικό του στόχο είναι χρήσιμη, κατά τη γνώμη μας, η άποψη που διατύπωνε ο ίδιος για τη δικτατορία ως πολιτικό σύστημα στις 19.7.1935 σε άρθρο του στην *Εφημερίδα των Ελλήνων*: "Αλλ' είναι αι δικτατορίαί λύσεις; Κανείς ευσυνειδήτος δικτάτωρ δεν θα έδιδε καταφατικήν απάντησιν εις αυτό το ερώτημα. Των δικτατοριών το μοιραίον μειονέκτημα είναι η αδυναμία και αυτής ακόμη της προβλέψεως της διαδοχής των. Αποτυγχάνουσαι ή επιτυγχάνουσαι, αι δικτατορίαί είναι συνδεδεμέναί με τας τύχας του δικτάτορος και δεν έχουν διάδοχον άλλον πλην του χάους". (Αναφέρεται στο *Ημερολόγιον*, τ.Δ, σελ. 245). Απαντώντας, άλλη στιγμή, σε όλους αυτούς που "θέλουν να λέγουν ότι το κράτος της 4ης Αυγούστου είναι παροδικόν φαινόμενο" επιχειρηματολόγησε υποστηρίζοντας ότι: "Το πράγμα είναι τόσο αστεϊόν όσον είναι δυνατόν να φαντασθή κανείς. Πώς είναι δυνατόν ένα καθεστώς το οποίο έχει διεισδύσει εις τα λαϊκά σπλάχνα, και της αστικής τάξεως, η οποία σώζεται δι' αυτού, και της εργατικής και της αγροτικής των οποίων άνοιξεν ο ορίζων του μέλλοντος, και έγινε ένα πλέον με την ψυχήν των, πώς είναι δυνατόν μία τοιαύτη κατάστασις να είναι παροδική; Μήπως νομίζουν οι άνθρωποι αυτοί ότι είναι η Ελλάς παροδική;" (από ομιλία του Ιω. Μεταξά, στις 7.11.1937. Βλ. *Ημερολόγιον*, τ.Δ. σελ. 287.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Μεταμοντέρνος λόγος στο κράτος της εκμετάλλευσης

Editorial: Η τιμή της ευελιξίας

Γιάννης Μηλιός: Κάτι είναι σάπιο στην Ευρώπη

Alessandro Baratta και Χριστίνα Γιαννούλη: Από το δίκαιο της Ευρώπης στην Ευρώπη των δικαιωμάτων (I)

Ανέστης Ταρπάγκος: Το Εργατικό Κίνημα και η Αριστερά απέναντι στον κυβερνητικό φιλελευθερισμό

Δημήτρης Δημούλης: Η «μηχανή παραγωγής» νόμιμης εξουσίας. Ζητήματα θεωρίας του κράτους.

Κώστας Στεργιόπουλος: Η εργασιακή δύναμη ως εμπόρευμα στο *Κεφάλαιο* του Κ. Μαξ

Κώστας Σκορδούλης & Ευγενία Κολέζα: «Μεταμοντέρνος» σχετικισμός και επιστημονική ορθολογικότητα (Με αφορμή την υπόθεση Sokal)

Georg G. Iggers: Για τη «γλωσσική στροφή» στην ιστορική σκέψη και την ιστοριογραφία

Christopher Pollmann: Οι συμβολικές λειτουργίες του ποινικού δικαίου. Σκέψεις για την ορθολογική δαμνοποίηση στον καπιταλισμό

Γιώργος Μεταξάς: Τι γυρεύει η αλεπού στο παζάρι; Μια σύγκριση της ελληνικής και της γερμανικής οικοδομικής εργασίας και βιομηχανίας

Γιάννης Μάρκοβιτς: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στις εργασιακές σχέσεις και τις νέες τεχνολογίες: η σχέση της τεχνολογίας με τον πολιτισμό

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1997 **60**

Ραδιοτηλεοπτική πολιτική και ραδιοτηλεοπτική τάξη. Ελληνικές ιδιαιτερότητες

Περσεφόνη Ζέρη*

Περίληψη

Με σημείο αναφοράς τη σχέση της οικονομικής βάσης των μέσων και της εξουσίας της γνώμης, της οικονομικής εξουσίας των μέσων και της προγραμματικής ποικιλομορφίας σκιαγραφούνται σ' αυτό το άρθρο οι εξής τομείς: αφενός η συνταγματική διασφάλιση της ραδιοτηλεόρασης σε σύνδεση με το ρόλο του κράτους και τη θέση της ραδιοτηλεόρασης στο πολιτικό σύστημα και δεύτερον ο ιδιαίτερος, παρεμβατικός ρόλος του κράτους ως διοίκησης και νομοθέτη στην οργάνωση της δημόσιας και της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης και στον καθορισμό του τρόπου χρηματοδότησής της με τρόπο που θέτει σε κίνδυνο τη διαδικασία της ελεύθερης ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής.

Εισαγωγή

Η διασφάλιση της ποικιλομορφίας και της πολυφωνίας στη ραδιοτηλεόραση αποτελεί συνταγματική επιταγή. Όμως οι δυνατότητες πραγματοποίησης αυτής της συνταγματικής επιταγής εξαρτώνται από τον τρόπο λειτουργίας της κυκλοτερούς σχέσης μεταξύ συνταγματικής κανονιστικότητας, νομοθετικής δράσης και πολιτικής κουλτούρας¹. Η βραχυκύκλωση της ανάπτυξης μιας από αυ-

* Επίκουρος καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

τές τις τρεις στιγμές, συνεπάγεται την παρεμπόδιση της εκδήλωσης της κανονιστικότητας της ελευθερίας του ιδιωτικού και δημόσιου σχηματισμού γνώμης κι επομένως της ελευθερίας της ποικιλόμορφης επικοινωνιακής διαδικασίας.

Η ελληνική πραγματικότητα του τρόπου λειτουργίας της πολιτικής και της κρατικής δημοσιότητας αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βραχυκύκλωσης και των τριών αλληλεξαρτώμενων στιγμών. Τόσο η κανονιστικότητα της συνταγματικής διασφάλισης της ραδιοτηλεοπτικής επικοινωνίας, όσο και η νομοθετική δράση και η πολιτική κουλτούρα χαρακτηρίζονται από έντονες δυσκαμψίες και αγκυλώσεις. Με σημείο αναφοράς τη σχέση της οικονομικής βάσης των μέσων και της εξουσίας της γνώμης, της οικονομικής εξουσίας των μέσων και της προγραμματικής ποικιλομορφίας θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω τους εξής τομείς: Αφενός τη συνταγματική διασφάλιση της ραδιοτηλεόρασης σε σύνδεση με το ρόλο του κράτους και τη θέση της ραδιοτηλεόρασης στο πολιτικό σύστημα και αφετέρου τον ιδιαίτερο παρεμβατικό ρόλο του κράτους ως διοίκησης και νομοθέτη στην οργάνωση της δημόσιας και της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης και στον καθορισμό του τρόπου χρηματοδότησής της, με τρόπο που θέτει σε κίνδυνο τη διαδικασία της ελεύθερης ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής. Ο πρόσφατα ψηφισθείς νόμος ενισχύει ακόμη περισσότερο την εξάρτηση της ραδιοτηλεόρασης από το κράτος.

1. Κράτος και ραδιοτηλεόραση

Ο βαθμός της αυτονομίας της ραδιοτηλεόρασης από το κράτος και τα οικονομικά συμφέροντα βρίσκεται σε άμεση και ανάλογη σχέση με το βαθμό πραγματοποίησης μιας δημοκρατικής κοινωνικής τάξης ή ανάπτυξης ουσιαστικής ελευθερίας². Η χειραγώγηση της ραδιοτηλεόρασης από το εκάστοτε κυβερνών κόμμα³ αποτελεί ένα μόνιμο πρόβλημα στην πορεία ανάπτυξης του ελληνικού δημόσιου ραδιοτηλεοπτικού συστήματος, που δεν άφησε άθικτο και το ιδιωτικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα, όπως θα δούμε παρακάτω. Η όσμωση της ραδιοτηλεοπτικής οργάνωσης με το διοικητικο-πολιτικό σύστημα (κόμματα, κοινοβούλιο, κυβέρνηση), είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη καθυπόταξη του δημοσιογραφικού επαγγελματικού παράγοντα στους στόχους της κυβερνώσας πολιτικής ομάδας.

Η σχέση της ραδιοηλεκτρονικής με το κράτος καταγράφεται στο Σύνταγμα του 1975, όπου για πρώτη φορά κατοχυρώνεται συνταγματικά η ραδιοηλεκτρονική ως θεσμός στο κεφάλαιο για τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Όμως η ραδιοηλεκτρονική σύμφωνα με το Σύνταγμα τίθεται κάτω από τον άμεσο έλεγχο του κράτους. Λόγος της θέσπισης του άμεσου ελέγχου του κράτους κατά το σύνταγμα είναι η διασφάλιση της αντικειμενικής, ποιοτικής και υπό ίσους όρους πληροφόρησης κι επικοινωνίας⁴. Εδώ πρέπει καταρχήν να σημειωθεί ότι η υπαγωγή της ραδιοηλεκτρονικής στον άμεσο έλεγχο του κράτους αποτελεί μια κανονιστική επιταγή, που οπωσδήποτε βρίσκεται σε αντίφαση με το ελληνικό συνταγματικό σύστημα. Η ελληνική συνταγματική τάξη στηρίζεται στα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών και βασική αρχή λειτουργίας της είναι ο διαχωρισμός της πολιτικής δημοσιότητας γνώμης (όπου δρουν τα κόμματα, ο τύπος, η ραδιοηλεκτρονική) από την οργανωμένη δημοσιότητα του κράτους⁵.

Η αναδρομή στην ιστορία γέννησης της συνταγματικής διάταξης ωστόσο, δείχνει μια ασαφή αντίληψη σχετικά με την ουσία και το χαρακτήρα του άμεσου κρατικού ελέγχου σε ένα πεδίο άσκησης θεμελιωδών ελευθεριών⁶. Αλλά και στη θεωρία και τη νομολογία παραμένει ανεπεξέργαστο το κανονιστικό περιεχόμενο και το πρόγραμμα της συνταγματικής διάταξης, καθώς και η αντιφατική συνταγματική κατασκευή μιας θεμελιώδους ελευθερίας, όπως είναι η ελεύθερη ανάπτυξη της ραδιοηλεκτρονικής παραγωγής και επικοινωνίας που υπάγεται στον άμεσο έλεγχο του κράτους. Χαρακτηριστικό της σύγχυσης είναι η ρητή κατοχύρωση της ραδιοηλεκτρονικής ελευθερίας παράλληλα με την ελευθερία του τύπου, σε μια κοινή διάταξη στο σχέδιο αναθεώρησης του συντάγματος που δημοσίευσε η Ν. Δημοκρατία στις αρχές του 1995, ενώ στην αμέσως επόμενη διάταξη θέτει τη ραδιοηλεκτρονική υπό τον έλεγχο του κράτους⁷. Αλλά και το ΣτΕ στην απόφαση του 930/90 αναφέρει ότι "η διάθεση από το κράτος των κρατικών ραδιοηλεκτρονικών μέσων... είναι υποχρέωση του κράτους και οφειλόμενη ενέργεια"⁸.

Η καθιέρωση της ιδιωτικής ραδιοηλεκτρονικής δεν προκάλεσε ιδιαίτερους θεωρητικούς προβληματισμούς σχετικά με τα πρότυπα οργάνωσης της ραδιοηλεκτρονικής ή και τη σχέση κράτους-ραδιοηλεκτρονικής όπως θα περίμενε κανείς. Η *de facto* απορρύθμιση⁹ έχει τόσο προχωρήσει στην Ελλάδα, που το κράτος με την έννοια του διοικητικο-πολιτικού συστήματος παραμένει απλώς παρατηρητής ή και υποστηρικτής της ανεξέλεγκτης ανάπτυξης των ηλε-

κτρονικών μέσων και των μέσων γενικότερα. Η επιστημονική κριτική, όποτε ασκείται, αφορά κυρίως τα περιεχόμενα και τον τρόπο δημοσιογραφικής έκφρασης στη ραδιοτηλεόραση και όχι τον τρόπο οργάνωσης, διάρθρωσης και λειτουργίας του ραδιοτηλεοπτικού τομέα σε σύνδεση με τα άλλα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τους φορείς πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας.

Η έλλειψη της επιστημονικής διαπραγμάτευσης της σημασίας και του περιεχομένου της σχέσης του κράτους με τους βασικούς θεσμούς, τις δομές και τις διαδικασίες της πολιτικής δημοσιότητας, είχε σοβαρές επιπτώσεις στη νομοθετική κατασκευή της σχέσης της σφαίρας της συντεταγμένης κρατικής εξουσίας με τη ραδιοτηλεόραση. Κι εδώ στην έννοια της συντεταγμένης κρατικής εξουσίας εντάσσουμε τόσο την κυβέρνηση και τη διοίκηση των υπουργείων όσο και το κοινοβούλιο και τα όργανά του. Αλλά και τα πολιτικά κόμματα στο βαθμό που συνεπιδρούν με τους εκπροσώπους τους στα κρατικά όργανα και στον κρατικό σχηματισμό βούλησης, εντάσσονται στην κρατική σφαίρα¹⁰.

2. Ραδιοτηλεοπτική επικοινωνία και ρυθμιστική πολιτική

Η ιδιωτική ραδιοτηλεόραση καθιερώνεται στα τέλη της δεκαετίας του '80, σε μια περίοδο όπου έχει αλλάξει ριζικά η διάρθρωση του συστήματος της έντυπης επικοινωνίας. Δεδομένου ότι στην Ελλάδα ο τοπικός και περιφερειακός τύπος δεν είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένος¹¹, η παραγωγή των εθνικών εφημερίδων συγκεντρώνεται στην Αθήνα, όπου ουσιαστικά βρίσκεται η έδρα του διοικητικού-πολιτικού συστήματος και των φορέων κρατικής εξουσίας. Ο τύπος γνώμης, που κατόρθωσε να επιβιώσει μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, δίνει τη θέση του σε σύγχρονες επιχειρήσεις τύπου¹², που οι ιδιοκτήτες τους δεν προέρχονται κυρίως από το χώρο των μέσων, αλλά ασκούν τη βασική επαγγελματική τους δραστηριότητα στον εφοπλιστικό, τον οικοδομικό, τον τηλεπικοινωνιακό και τον ενεργειακό τομέα. Ο εκδοτικός τομέας αποτελεί μόνον ένα ελάχιστο τμήμα της δραστηριότητας των ιδιοκτητών των επιχειρήσεων τύπου, που όμως είναι αρκετά ισχυρό ως ένα μέσο άσκησης πίεσης και πολιτικής στις πολιτικές αρένες (Lowi)¹³, όπου ήδη σημειώνεται υπερβολική συγκέντρωση εξουσίας. Η επέκταση των δραστηριοτήτων του εκδοτικού τομέα και

στην ιδιωτική ραδιοηλεκτρονική έχει ενισχύσει ακόμη περισσότερο την εξουσία των προαναφερθέντων οικονομικών συμφερόντων. Κάτω από συνθήκες πλήρους αδιαφάνειας σε αυτές τις πολιτικές αρένες, οι εκπρόσωποι των συμφερόντων αυτών μαζί με τα πολιτικά κόμματα και τις κρατικές γραφειοκρατίες, διαμορφώνουν τις συνθήκες της διατύπωσης και εφαρμογής των όποιων πολιτικών προγραμμάτων και κυρίως του τρόπου διανομής των κοινοτικών κονδυλίων. Δεν είναι τυχαίο ότι η προηγούμενη κυβέρνηση έπεσε με την παρέμβαση των διαπλεκόμενων οικονομικο-εκδοτικών συμφερόντων.

Αυτό το πολιτικο-οικονομικό σκηνικό σε συνάρτηση με μια πολύ περιορισμένη επιστημονική επεξεργασία του τομέα της επικοινωνιακής πολιτικής, προοιωνίζει ήδη τις δυσκολίες διαμόρφωσης και διατύπωσης μιας νομοθετικής απόφασης για τη δομή του ραδιοηλεκτρονικού συστήματος, που να διασφαλίζει μια ελεύθερη διαδικασία του δημόσιου και ιδιωτικού σχηματισμού γνώμης.

2.1. Το πρότυπο της αγοράς και ο ραδιοηλεκτρονικός χάρτης

Στον τομέα των μέσων μέχρι την καθιέρωση της ιδιωτικής ραδιοηλεκτρονικής ίσχυαν δύο πρότυπα οργάνωσης. Το πρώτο είναι το ιδιωτικοοικονομικό μοντέλο οργάνωσης του τύπου, που διαρθρώνεται σύμφωνα με τις απαιτήσεις των μηχανισμών της αγοράς και στηρίζεται στην υπόθεση ότι η δυνατότητα ανάπτυξης μιας ποικιλόμορφης πληροφόρησης μπορεί να επιτευχθεί στο ελεύθερο παιχνίδι της προσφοράς και της ζήτησης των πληροφοριών¹⁴. Σημαντικό στοιχείο της οργάνωσης του τύπου είναι ότι η δομή των προϊόντων του δεν καθορίζεται κυρίως από τα διαφημιστικά έσοδα. Όμως εκτός του ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός δεν διασφαλίζει αυτόματα το δημοσιογραφικό ανταγωνισμό και την ποιοτική και ποσοτική δημοσιογραφική ποικιλομορφία¹⁵, είναι γνωστό ότι στα μέσα επικοινωνίας είναι κατά κάποιο τρόπο ενσωματωμένος ένας μηχανισμός ανάπτυξης και λειτουργίας της συγκέντρωσης¹⁶. Οι ιδιαιτερότητες της οικονομίας των πληροφοριών (το υψηλό κόστος παραγωγής των πληροφοριών, η διαμόρφωση της τιμής των πληροφοριών ανεξάρτητα από τον αριθμό των καταναλωτών τους, η δυσχέρεια του υπολογισμού της “τιμής” μιας πληροφορίας από τον καταναλωτή και τον παραγωγό της, ο άυλος χαρακτήρας του περιεχομένου των πληροφοριών και η έλλειψη ανταγωνιστικότητας στην κατανάλωσή του κλπ.), καθιστούν δυνατή

την ανάπτυξη της παραγωγής πληροφοριών μόνον με τη συγκέντρωση κι επομένως με τον περιορισμό της ποικιλομορφίας των προγραμμάτων¹⁷.

Η ολιγοπωλιακή δομή του ελληνικού τύπου αποτελεί ένα απτό παράδειγμα της συγκέντρωσης. Όμως ούτε διαρθρωτικά μέτρα για τη διασφάλιση του ανταγωνισμού στον τύπο έχουν προβλεφθεί, ούτε άλλες διαρθρωτικές αποφάσεις που αφορούν κυρίως την εσωτερική οργάνωση της ελευθερίας του τύπου και έχουν στόχο τη διασφάλιση της πολλαπλότητας των γνώμων και πληροφοριών¹⁸. Εδώ εντάσσονται ρυθμίσεις και μηχανισμοί διασφάλισης κι ενίσχυσης της δημοσιογραφικής αυτονομίας, δυνατότητες εσωτερικού κοινωνικού ελέγχου και συμμετοχής του συντακτικού παράγοντα στις διαδικασίες της διαμεσολαβητικής λειτουργίας του τύπου¹⁹.

Ο δεύτερος τύπος οργάνωσης στον τομέα των μέσων μέχρι την εισαγωγή της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης ήταν το οργανωτικό πρότυπο της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης²⁰. Στόχος αυτού του πρότυπου οργάνωσης είναι η διασφάλιση ενός ποικιλόμορφου περιεχομένου (πληροφόρηση, μόρφωση, ψυχαγωγία, κουλτούρα), στα πλαίσια ενός προγράμματος εθνικής στόχευσης. Για το πρόγραμμα αυτό υπεύθυνος είναι ένας ανεξάρτητος δικαίκα φορέας προγράμματος, ενώ η παραγωγή του λαμβάνει χώρα στη βάση του εργασιακού καταμερισμού από ένα επαγγελματικό δημοσιογραφικό σώμα μέσα στα πλαίσια αυτού του φορέα. Η χρηματοδότηση της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης από τις εισφορές των πολιτών την αποδεσμεύει από τις υπαγορεύσεις των δεικτών ακροαματικότητας και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εκπλήρωση των ουσιαστικών λειτουργιών της ραδιοτηλεόρασης για τη δημοκρατική τάξη και την πολιτισμική ζωή²¹. Όμως δεν θα εξετάσουμε εδώ τα ιδιαίτερα διαρθρωτικά προβλήματα που ταλανίζουν την ελληνική δημόσια ραδιοτηλεόραση από τη γέννησή της. Αρκούμεστε μόνον στη διαπίστωση ότι όλες οι κυβερνήσεις έχουν υπονομεύσει όχι μόνον τη δυνατότητα παραγωγής ενός ποικιλόμορφου δημόσιου ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος, αλλά και την ικανότητα πολιτισμικών καινοτομιών και το μέλλον της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης με το να τη χρησιμοποιούν ως μέσο ικανοποίησης των αναγκών της εκλογικής τους πελατείας, αλλά και των δημοσιογράφων για την εξασφάλιση του επιθυμητού δημοσιογραφικού προσανατολισμού.

Πριν από επτά χρόνια καθιερώθηκε η ιδιωτική εμπορική ραδιοτηλεόραση. Η πίεση των ενδιαφερομένων κυρίως εκδοτών, που ί-

δρυσαν τηλεοπτικούς σταθμούς, οδήγησε στην εσπευσμένη ψήφιση του πρώτου νόμου για την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση,²² ενός συμπλήματος από διατάξεις (ειλημμένες κυρίως από τη γαλλική ραδιοτηλεοπτική νομοθεσία), που παρείχε τη νομιμοποίηση σε μια χωρίς όρους λειτουργία της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης. Αυτό προκύπτει από το ότι μέχρι σήμερα δεν έχει ολοκληρωθεί ούτε μια διαδικασία χορήγησης τηλεοπτικής άδειας με όλες τις συνέπειες που συνεπάγεται αυτό.

Η βασική επιχειρηματολογία που επικρατούσε την εποχή της ίδρυσης της ιδιωτικής τηλεόρασης, ήταν ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός και ο μεγάλος αριθμός τηλεοπτικών σταθμών διασφαλίζει την προγραμματική ποικιλομορφία και ότι το κοινό μπορεί επί τέλους να διαλέξει από ένα ευρύ φάσμα τηλεοπτικών προγραμμάτων. Αναλύσεις σχετικά με τη λειτουργία του οικονομικού ανταγωνισμού στο ραδιοτηλεοπτικό τομέα και τα σχετικά προβλήματα που δημιουργούνται, μελέτη και αξιολόγηση των επιπτώσεων από τη διαπλοκή εκδοτικών και ραδιοτηλεοπτικών συμφερόντων (που εδρεύουν όλα στην Αθήνα) στο δημόσιο σχηματισμό γνώμης και την πολυφωνία, επεξεργασία διαφόρων εναλλακτικών οργανωτικών προτύπων, έρευνα των δυνατοτήτων χρηματοδότησης διαφόρων ειδών προγράμματος, η μελέτη των επιδράσεων του εμπορικού προσανατολισμού της τηλεόρασης στα περιεχόμενα των προγραμμάτων ούτε έγιναν, αλλά ούτε έχουν αποτελέσει αντικείμενο διαβουλεύσεων στο κοινοβούλιο ή έρευνας στην ειδική επιστημονική δημοσιότητα.

Ο Έλληνας νομοθέτης αντιμετώπισε την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση σαν να πρόκειται για ένα νέο φαινόμενο. Όμως η τάση του ιδιωτικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος να θέτει σε κίνδυνο την πολιτισμική ποικιλομορφία, έχει επιβεβαιωθεί από τις μακρόχρονες εμπειρίες με την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση σε άλλες χώρες²³. Το υψηλό κόστος παραγωγής και η μεγάλη εξάρτηση της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης από την ακροαματικότητα των προγραμμάτων, που χρηματοδοτούνται από τη διαφήμιση, οδηγούν στον περιορισμό της ποικιλομορφίας των προγραμμάτων. Αλλά και οι τεχνολογικές συνθήκες δεν αλλάζουν τον προσανατολισμό της ραδιοτηλεόρασης στην αγορά και τους κινδύνους που εγκυμονεί ο τελευταίος²⁴. Το ρυθμιστικό πρόβλημα στην ιδιωτική ραδιοτηλεόραση είναι η σύνδεση της διαφήμισης (ακροαματικότητας) με τα προγραμματικά συμφέροντα.

2.2. Μορφές χρηματοδότησης

Μια σημαντική πλευρά κάθε τύπου ραδιοτηλεοπτικής οργάνωσης είναι ο τρόπος χρηματοδότησης της δραστηριότητας του διοργανωτή προγράμματος. Τα οικονομικά έσοδα και η προέλευσή τους δεν καθορίζουν μόνον το ποια προγράμματα θα παραχθούν και θα μεταδοθούν, αλλά έχουν και σοβαρές επιδράσεις στην διάπλαση του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος²⁵.

Η ανάπτυξη της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις συνθήκες χρηματοδότησης των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων. Η διαφήμιση αποτελεί τη βασική πηγή χρηματοδότησης της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης και ένα αναπόσπαστο κομμάτι των εσόδων της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης, στα πλαίσια ενός συστήματος μικτής χρηματοδότησης από τη ραδιοτηλεοπτική εισφορά και τα διαφημιστικά έσοδα.

Το βασικό πρόβλημα της χρησιμοποίησης της διαφήμισης για τη χρηματοδότηση ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών συνίσταται στην επίδρασή της στη διαμόρφωση του προγράμματος κι αυτό διότι η διαφήμιση πετυχαίνει καλύτερα το στόχο της, όταν έχει όσο το δυνατόν περισσότερους δέκτες. Η αποτελεσματικότητα της διαφήμισης προϋποθέτει τη διαμόρφωση ενός προγραμματικού περιγυρου κατάλληλου για την επίτευξη υψηλής ακροαματικότητας. Αν ο διοργανωτής προγράμματος υποκύψει σε αυτήν την πίεση, γιατί ενδιαφέρεται για την απόκτηση μεγάλων διαφημιστικών εσόδων, τότε η έμμεση επίδραση της διαφήμισης στο πρόγραμμα είναι αναπόφευκτη²⁶. Η χαμηλή ποιότητα και ο περιορισμός της προγραμματικής ποικιλομορφίας της ελληνικής ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης αποτελούν την απτή απόδειξη αυτής της θέσης. Οι επιπτώσεις της διαφήμισης στο πρόγραμμα πραγματοποιούνται ανεξάρτητα από το δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα του ραδιοτηλεοπτικού φορέα. Όμως η χρηματοδότηση της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης από τη ραδιοτηλεοπτική εισφορά την προφυλάσσει από την οικονομική εξάρτηση από τη διαφήμιση. Ενώ από την άλλη μεριά η μερική χρηματοδότηση της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης από τη διαφήμιση αποτελεί αφενός ένα στοιχείο αντιστάθμισης του αυξανόμενου κόστους της τηλεοπτικής παραγωγής, αφετέρου μειώνει την εξάρτηση της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης από την πολιτική εξουσία που καθορίζει το ύψος της ραδιοτηλεοπτικής εισφοράς²⁷. Η διαφήμιση στα δημόσια ραδιοτηλεοπτικά προγράμ-

ματα καθίσταται προβληματική στο βαθμό που περιορίζεται η ελευθερία της διαμόρφωσης του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος.

Η πραγματική σημασία της ραδιοτηλεοπτικής εισφοράς συνίσταται στην αποδέσμευση της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης από τον καταναγκασμό της ακροαματικότητας και στη δυνατότητα έκφρασης εκείνων των επικοινωνιακών κατευθύνσεων που κάτω από τις συνθήκες της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς δεν θα είχαν καμιά πιθανότητα έκφρασης. Αυτό δικαιολογεί και την υποχρέωση καταβολής της ραδιοτηλεοπτικής εισφοράς από τον κάθε δέκτη ανεξάρτητα από το αν χρησιμοποιεί τη ραδιοτηλεοπτική συσκευή. Ταυτόχρονα όμως επιβάλλεται στη δημόσια ραδιοτηλεόραση και η υποχρέωση να παράγει εκείνα τα προγράμματα που δικαιολογούν αυτό το είδος της χρηματοδότησης²⁸.

Όμως για την εκπλήρωση της πολιτισμικής και δημοκρατικής λειτουργίας της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης είναι απαραίτητη η διαμόρφωση μιας διαδικασίας καθορισμού της ραδιοτηλεοπτικής εισφοράς, που να διασφαλίζει την ανεξαρτησία της ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής από το κράτος. Σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία το ύψος της ραδιοτηλεοπτικής εισφοράς καθορίζεται με απόφαση της Επιτροπής Τιμών και Εισοδημάτων, ύστερα και από εισήγηση του εποπτεύοντος υπουργού²⁹. Δεδομένου ότι το ύψος της ραδιοτηλεοπτικής εισφοράς αγγίζει έμμεσα και άλλα συμφέροντα, αφού επιδρά και στη χρηματοδότηση του τύπου και της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης, είναι προδιαγεγραμμένη η έντονη πολιτικοποίηση του ύψους της εισφοράς³⁰. Πρέπει να σημειωθεί ότι η οικονομική διασφάλιση της παραγωγής των δημόσιων ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων, αποτελεί συστατικό στοιχείο της συνταγματικής εγγύησης που προβλέπει τη δημιουργία των προϋποθέσεων για την επίτευξη της ποιότητας και πληρότητας των δημόσιων προγραμμάτων³¹.

Με τη ριζική μεταβολή της λειτουργίας της δημοσιότητας έχει αλλάξει και ο παραδοσιακός ρόλος της διαφήμισης, που δεν αποτελεί πλέον "απλή εμπορική σύσταση" για την αγορά ενός καταναλωτικού προϊόντος, αλλά το συμβολικό περιεχόμενο της εικόνας του προϊόντος. Κάτω από τις νέες συνθήκες το συμβολικό κομμάτι της κατανάλωσης αυξάνεται, διότι τα προϊόντα δεν ικανοποιούν πλέον μόνον υπάρχουσες σταθερές ανάγκες, αλλά δημιουργούν νέα πρότυπα διαβίωσης. Το ενδιαφέρον των επιχειρήσεων για την παραγωγή ενός πολιτισμικού περίγυρου πληροφοριών αυξάνεται συνεχώς³².

Οι δυνατότητες της ραδιοτηλεόρασης να μεταδίδει πληροφο-

ρίες με ποικίλες αναφορές και ερμηνευτικές εκδοχές έχουν οδηγήσει τα τελευταία χρόνια, με την αύξηση του συμβολικού τμήματος της αξίας των καταναλωτικών αγαθών, σε νέες μορφές διαφήμισης όπου τα όρια μεταξύ διαφήμισης και προγράμματος καθίστανται πλέον δυσδιάκριτα³³. Το λεγόμενο *product placement*, όπου παρουσιάζονται είδη πολυτελείας σε προγράμματα που δε χαρακτηρίζονται ως διαφήμιση³⁴, αλλά και η χρηματοδότηση των εκπομπών από χορηγούς έχουν επιφέρει σημαντικές αλλαγές στα συντακτικά περιεχόμενα των προγραμμάτων, τα οποία συχνά αποτελούν καλυμμένη διαφήμιση. Εκτός αυτού το υψηλό κόστος ορισμένων εκπομπών, όπως οι αθλητικές, ορισμένες ταινίες, σειρές κλπ., έχει οδηγήσει σε μια αυξανόμενη χρησιμοποίηση της χορηγίας ως μέσου χρηματοδότησης, αλλά και στην ανάπτυξη νέων πρακτικών από τη διαφημιστική βιομηχανία, που καθιστούν αναπόφευκτη την εξάρτηση της ραδιοτηλεόρασης από τη διαφημιστική οικονομία³⁵.

Οι ρυθμίσεις της ραδιοτηλεοπτικής οδηγίας 89/552/ΕΟΚ της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, που έχουν υιοθετηθεί αυτούσια από το νέο νόμο για την ιδιωτική τηλεόραση και την τοπική ραδιοφωνία (Ν. 2328/3/8/1995), περιέχουν μια σειρά από περιορισμούς για τον τρόπο μετάδοσης των διαφόρων μορφών της διαφήμισης. Όμως στο νέο νόμο δεν συγκεκριμενοποιούνται οι γενικές κοινοτικές προβλέψεις με ιδιαίτερες κανονιστικές ρυθμίσεις, που να προσαρμόζονται στα ελληνικά δεδομένα. Μάλιστα οι διατάξεις αυτές ισχύουν και για την ιδιωτική και για τη δημόσια ραδιοτηλεόραση χωρίς καμιά ιδιαίτερη ρυθμιστική πρόβλεψη, που να προστατεύει την αυτονομία της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης από το κράτος και τα οικονομικά συμφέροντα.

2.3. Οργάνωση του ελέγχου της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης

Πρέπει καταρχήν να σημειωθεί ότι το πεδίο ρύθμισης για το νομοθέτη είναι πολύ διαφορετικό πριν από την καθιέρωση της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης από ό,τι σε μεταγενέστερο χρόνο³⁶. Τα τετελεσμένα γεγονότα της ιδιωτικής επιχειρηματικής ραδιοτηλεοπτικής δραστηριότητας δημιουργούν πολιτικούς και διοικητικούς καταναγκασμούς για την ενίσχυσή της, αλλά και αποκτούν νομική σημασία ως "συμφέροντα" (ελευθερία άσκησης επαγγέλματος, οικονομική ελευθερία κλπ.). Για αυτό και το πρώτο νομοθετικό πλαίσιο (Ν. 1866/1989), που διαμορφώθηκε εσπευσμένα σε

έναν τόσο ευαίσθητο πολιτικά τομέα ρύθμισης, καθόρισε ως ένα σημαντικό βαθμό την αδυναμία λειτουργίας του όποιου ρυθμιστικού και ελεγκτικού μηχανισμού στα ηλεκτρονικά μέσα.

Ο ραδιοτηλεοπτικός νόμος του 1989 προέβλεπε ένα νέο εποπτικό θεσμό, το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (στο εξής Ε.Σ.Ρ.), ένα ανεξάρτητο ενδεκαμελές διοικητικό όργανο, αρμόδιο για τη χορήγηση, ανανέωση και ανάκληση των αδειών στους τοπικούς ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς και για την εποπτεία της κρατικής και της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης. Όμως η οργανωτική διάρθρωση και η σύνθεση του Ε.Σ.Ρ., που η πλειοψηφία του ανήκει στους κυρίαρχους κομματικούς σχηματισμούς δεν διασφάλισε την ανεξαρτησία του από το κράτος και τα κόμματα. Άλλωστε επικρατεί η άποψη ότι η καθιέρωση του κοινοβουλευτικού ελέγχου επί του εποπτικού ραδιοτηλεοπτικού οργάνου, διασφαλίζει τη συνταγματική αξίωση της πληρότητας και ποικιλομορφίας του ραδιοτηλεοπτικού προγράμματος³⁷.

Δεν είναι της στιγμής να αναπτύξουμε την προβληματική της σχέσης της κρατικής εξουσίας με τους ενδιάμεσους θεσμούς της δημοσιότητας (ραδιοτηλεόραση, τύπος, σύνδεσμοι κλπ.). Όμως επιγραμματικά πρέπει να αναφέρουμε τα εξής: Ο ρόλος του νομοθέτη και των κομμάτων, που συμμετέχουν ως κρατικά όργανα στην κοινοβουλευτική διαδικασία, συνίσταται και περιορίζεται στη διασφάλιση των συνταγματικών απαιτήσεων για μια ελεύθερη διαδικασία ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής, με τη διαμόρφωση ενός οργανωτικού πλαισίου, που να προστατεύει το ραδιοτηλεοπτικό τομέα από την επιρροή του κράτους και τη μονόπλευρη εξουσία των οικονομικών συμφερόντων. Για αυτό και ο νομοθέτης πρέπει να θεσπίσει μέτρα για να περιορίσει τον κίνδυνο καταχρήσεων που προέρχονται από αυτόν τον ίδιο³⁸. Η ραδιοτηλεοπτική θεσμική πραγματικότητα έχει μέχρι σήμερα αποδείξει ότι ο νομοθέτης έχει θέσει σε κίνδυνο την ικανότητα λειτουργίας της ραδιοτηλεοπτικής τάξης.

Όμως δεν είναι μόνον η περιορισμένη σύνθεση του εποπτικού οργάνου προβληματική. Ένα βασικό μειονέκτημα του ραδιοτηλεοπτικού νόμου του 1989 ήταν ότι οι εποπτικές αρμοδιότητες του Ε.Σ.Ρ. δεν συγκεκριμενοποιούνταν. Δεν υπήρχε για παράδειγμα σαφής καθορισμός των κριτηρίων χορήγησης της άδειας. Η συγκεκριμενοποίησή τους παραπεμπόταν σε ένα προεδρικό διάταγμα το οποίο δεν εκδόθηκε ποτέ. Δεν είναι τυχαίο ότι μέχρι σήμερα δεν έχει ολοκληρωθεί καμιά διαδικασία χορήγησης τηλεοπτικής άδειας. Ωστόσο ο νόμος δεν παρέλειψε να θεωρήσει ως βα-

σικό στοιχείο που έπρεπε να συνεκτιμηθεί κατά τη χορήγηση της άδειας, την εμπειρία και την παράδοση των αιτούντων στα μαζικά μέσα. Η διαπλοκή τύπου και ραδιοτηλεόρασης επικυρωνόταν έτσι θεσμικά και μάλιστα ενός εθνικού τύπου που είναι συγκεντρωμένος όλος στην Αθήνα.

Ο κίνδυνος για την ποικιλομορφία των επικοινωνιακών περιεχομένων που προκύπτει από τη διαπλοκή έντυπων και ηλεκτρονικών μέσων, όχι μόνον δεν αντιμετωπίστηκε ως διαρθρωτικό και ρυθμιστικό πρόβλημα, αλλά βρήκε και θεσμική έκφραση³⁹. Ανεξάρτητα δημοσιογραφικά επιτελεία εφημερίδων και ραδιοτηλεοπτικών σταθμών δεν υπάρχουν, η παράλληλη απασχόληση των ίδιων δημοσιογράφων στην εφημερίδα και τους ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς είναι μια καθημερινή πραγματικότητα. Η διαπλοκή των δημοσιογραφικών επιτελείων εφημερίδων και σταθμών και επομένως ο περιορισμός των πηγών πληροφόρησης έχουν οδηγήσει σε μια αφόρητη ομοιομορφία των ειδησεογραφικών περιεχομένων, που φέρνουν μια αρκετά μεγάλη ευθύνη για την καλλιέργεια της πρόσφατης εθνικιστικής υστερίας και των απάνθρωπων και παράλογων φιλοσερβικών εξάρσεων. Αλλά και η συγκέντρωση εξουσίας στον τομέα των μέσων σε συνδυασμό με τη συγκέντρωση εξουσίας των ίδιων οικονομικών συμφερόντων στους βασικούς τομείς άσκησης πολιτικής (τηλεπικοινωνίες, οικοδομικός και εφοπλιστικός τομέας κλπ.), καθορίζουν τις αδιαφανείς κρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων που εκφεύγουν με αυτόν τον τρόπο από τη δημόσια κριτική και το δημόσιο έλεγχο.

Ο δεύτερος ραδιοτηλεοπτικός νόμος που εκδόθηκε το 1993 (Ν. 2173/1993⁴⁰ αποτελεί ένα απίστευτο συμπλήρωμα δαιδαλωδών διατάξεων, που κομματικοποιεί πλήρως το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (το οποίο και ελέγχει η κυβερνητική πλειοψηφία) και θεσμοποιεί την εξάρτηση της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης από την κυβέρνηση. Επιπλέον παραπέμπει τη ρύθμιση όλων των οργανωτικών, διαδικαστικών και ουσιαστικών ζητημάτων της ραδιοτηλεόρασης σε προεδρικά διατάγματα, τα οποία δεν εκδόθηκαν ποτέ και επομένως αδρανοποιείται πλήρως το ρυθμιστικό πλαίσιο της ραδιοτηλεόρασης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της αμετροπέπιας του νόμου αυτού, είναι η διάταξη που ορίζει ότι η παράλληλη απασχόληση των δημοσιογράφων της Ε.Ρ.Τ. στον ιδιωτικό τύπο και την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση δεν θεωρείται ανταγωνιστική (άρθρο 3 παρ. 7)!

Πριν από αρκετούς μήνες τέθηκε σε ισχύ ο νέος νόμος για την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση (Ν. 2328/1995)⁴¹. Επί πέντε μήνες

το νομοσχέδιο κυοφορούνταν, τέλη Ιουνίου δόθηκε το κείμενό του στη δημοσιότητα και σε δύο εβδομάδες ψηφίστηκε από το θερινό τμήμα της Βουλής και μάλιστα με τη συναίνεση των μεγάλων κομμάτων. Την άνοιξη ο δημιουργός του νόμου (που είναι και δημιουργός του προηγούμενου νόμου), έδωσε στη δημοσιότητα ορισμένα μόνον κεφάλαια του νομοσχεδίου και σε συγχορδία με τους δημοσιογράφους εξεθείαζε το ριζοσπαστικό χαρακτήρα αυτού του νομοθετήματος. Όμως δεν προηγήθηκε καμιά διαδικασία δημόσιας προπαρασκευής κι επεξεργασίας του νομοσχεδίου με τη συμμετοχή των ειδικών και των ενδιαφερομένων κοινωνικών ομάδων.

Καταρχήν για να θεωρηθεί ένας ραδιοτηλεοπτικός νόμος ριζοσπαστικός πρέπει να πληροί τουλάχιστον τις εξής βασικές προϋποθέσεις:

- α) Να διασφαλίζει την ανεξαρτησία του ραδιοτηλεοπτικού συστήματος από το κράτος και τα οικονομικά συμφέροντα με τη θέσπιση των κατάλληλων διαδικαστικών, οργανωτικών και ουσιαστικών κανόνων⁴²,
- β) να εγγυάται μια σχετική αυτονομία του δημοσιογραφικού επαγγελματικού παράγοντα,
- γ) να προβλέπει την κατασκευή οργανωτικών ραδιοτηλεοπτικών μοντέλων με κοινωφελή προσανατολισμό, που να διασφαλίζουν την πρόσβαση στη ραδιοτηλεόραση και την ικανοποίηση των επικοινωνιακών αναγκών των τοπικών κοινωνικών ομάδων και μειονοτήτων,
- δ) να διασφαλίζει την ανάπτυξη της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης, η οποία εκπληρώνει μια πολιτική και πολιτισμική λειτουργία. Για την πραγματοποίηση των στόχων της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης επιβάλλεται ένας διαφορετικός τρόπος παραγωγής από εκείνον της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης.

Καμιά από αυτές τις προϋποθέσεις δεν πληρούται από το νέο νόμο ούτε καν στοιχειωδώς.

Ο νέος νόμος ρυθμίζει πιο διεξοδικά από τους προηγούμενους το καθεστώς χορήγησης αδειών και άσκησης εποπτείας στο ραδιοτηλεοπτικό τομέα, χωρίς αυτό να σημαίνει τίποτα όσον αφορά τη ρυθμιστική του ποιότητα. Ο νόμος αυτός πάσχει εκτός των άλλων και νομοτεχνικά. Στο τέλος του νόμου προστέθηκαν μια σειρά από διατάξεις, που δεν υπήρχαν στο νομοσχέδιο και που περιέχουν διάφορες ρουσφετολογικές ρυθμίσεις για δημοσιογράφους και ειδικούς των μέσων, το μπέρδεμα δε με τους αριθμούς

των παραγράφων στις τελευταίες διατάξεις επιβεβαιώνει την προχειρότητα με την οποία συντάχθηκε ο νόμος.

Βασικοί τομείς ρύθμισης του ιδιωτικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος είναι το καθεστώς καθορισμού των συχνοτήτων και χορήγησης αδειών, ο έλεγχος της συγκέντρωσης και η εποπτεία του προγράμματος. Η κατανομή των συχνοτήτων και ο καθορισμός του τρόπου χρήσης τους στον ιδιωτικό ραδιοτηλεοπτικό τομέα αποτελούν βασικές διαρθρωτικές αποφάσεις σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης της ραδιοτηλεοπτικής τάξης και το βαθμό ανεξαρτησίας της από το κράτος. Σύμφωνα με το νέο νόμο αρμόδιοι για την κατανομή συχνοτήτων είναι οι Υπουργοί Μεταφορών και Επικοινωνιών και Τύπου και Μ.Μ.Ε. (άρθρο 2 παρ. 2). Δηλαδή θεσμοποιείται η πλήρης παρέμβαση του κράτους στο σημαντικό αυτό τομέα, ενώ το Ε.Σ.Ρ. περιθωριοποιείται⁴³. Ο αδιαφανής τρόπος διαχείρισης των συχνοτήτων γίνεται εμφανής στην τηλεοπτική οθόνη, όπου δημόσια ευρωπαϊκά κανάλια όπως το TV5 αντικαθίστανται χωρίς αιτιολογία από κακόγουστα προϊόντα της τηλεοπτικής υποκοουλτούρας (Μακεδονία TV).

Οι αιτήσεις για τη χορήγηση της ραδιοτηλεοπτικής άδειας υποβάλλονται στην αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Τύπου και Μ.Μ.Ε. και εξετάζονται όσον αφορά την πληρότητά τους. Στην υπηρεσία αυτή τηρείται το σχετικό αρχείο αδειών. Στο Ε.Σ.Ρ. αποστέλλονται μόνον τα αντίγραφα των αδειών για καταχώρηση. Και μπορεί μεν το Ε.Σ.Ρ. να εξετάζει και να αξιολογεί και αυτό τις αιτήσεις για τη χορήγηση ραδιοτηλεοπτικής άδειας, όμως τον καθοριστικό ρόλο στις διαδικασίες χορήγησης, ανάκλησης και ανανέωσης των αδειών έχει ο Υπουργός. Όπως ορίζει ο νόμος (άρθρο 2 παρ. 1) η χορήγηση, ανάκληση και ανανέωση της ραδιοτηλεοπτικής άδειας γίνεται από τον Υπουργό με τη σύμφωνη γνώμη του (σ.σ. φιλοκυβερνητικού) Ε.Σ.Ρ. Τα προβλεπόμενα από το νόμο κριτήρια για τη χορήγηση της άδειας όπως ο χρόνος λειτουργίας του σταθμού, το απασχολούμενο προσωπικό και ο τεχνικός εξοπλισμός δεν αποτελούν οργανωτικά μέτρα κατάλληλα για τη διασφάλιση της συνταγματικής επιταγής της προγραμματικής ποιότητας και ποικιλομορφίας. Αλλά και το κριτήριο της προγραμματικής πληρότητας χρησιμοποιείται ανεπεξέργαστο, δεν συγκεκριμενοποιείται κανονιστικά με διαρθρωτικές προδιαγραφές για την οργάνωση και τη διαδικασία της ιδιωτικής ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής. Ένα διαρθρωτικό στοιχείο κατάλληλο για την ενίσχυση της προγραμματικής ποικιλομορφίας είναι για παράδειγμα η συγκρότηση επιτροπών προγράμματος με πλουραλιστική σύνθεση,

που να διαθέτουν όμως ευρύτατες αρμοδιότητες επιρροής στη διάπλαση των περιεχομένων του προγράμματος⁴⁴. Στο νόμο εκτός αυτού δεν υπάρχουν προβλέψεις για τη διασφάλιση της δημοσιογραφικής αυτονομίας κι επομένως της διαμεσολαβητικής λειτουργίας της ραδιοτηλεόρασης⁴⁵.

Όσον αφορά τις αρχές του προγράμματος στο νέο νόμο ενσωματώνονται οι σχετικές διατάξεις της κοινοτικής ραδιοτηλεοπτικής οδηγίας⁴⁶, ενώ καθιερώνονται παράλληλα με το Π.Δ. 236/20.5.1995 για πρώτη φορά οι εκπομπές τηλεαγοράς. Είναι γνωστό ότι αυτή η μορφή προγράμματος οδηγεί στην πλήρη εμπορευματοποίηση της ραδιοτηλεοπτικής τάξης⁴⁷. Στο νόμο όμως δεν προβλέπονται μέτρα περιορισμού των επιπτώσεων αυτού του είδους προγράμματος στη ραδιοτηλεοπτική πολιτισμική λειτουργία. Επί πλέον οι μηχανισμοί ελέγχου του προγράμματος και επιβολής διοικητικών κυρώσεων είναι ουσιαστικά συγκεντρωμένοι στα χέρια του Υπουργού Τύπου και Μ.Μ.Ε. Στην πράξη καθίσταται ουσιαστικά αδύνατη η λειτουργία και εφαρμογή των κυρωτικών μέσων. Για την επιβολή κυρώσεων είναι αναγκαία η έκδοση πράξης του Υπουργού Τύπου και Μ.Μ.Ε. και σύμφωνη γνώμη του Ε.Σ.Ρ., ύστερα από ακρόαση των ενδιαφερομένων (άρθρο 4 παρ.1, εδ.γ). Σε περίπτωση μάλιστα (σ.σ. ηθελημένης ή μη) αδράνειας του Ε.Σ.Ρ., η υπουργική απόφαση εκδίδεται χωρίς τη γνώμη του Ε.Σ.Ρ. (άρθρο 4 παρ.6). Γιατί άραγε είναι αναγκαία η υπουργική πράξη και δεν αρκεί η σχετική απόφαση του Ε.Σ.Ρ., όπως άλλωστε συνέβαινε με το νόμο 1866/1989; Είναι γνωστό ότι ένα μονοκρατορικό όργανο πολύ πιο δύσκολα αντέχει στις πιέσεις των ισχυρότατων οικονομικών συμφερόντων από ό,τι ένα συλλογικό όργανο όπως είναι το Ε.Σ.Ρ.

Όσον αφορά τον τομέα συγκέντρωσης και διαπλοκής των μέσων υπάρχουν στο νέο νόμο μια σειρά από ρυθμιστικές προβλέψεις, που αφορούν τη διαγώνια και πολλαπλή ιδιοκτησία των μέσων, την επιτρεπόμενη σύνθεση του εταιρικού κεφαλαίου των ραδιοτηλεοπτικών επιχειρήσεων και το ασυμβίβαστο της ταυτόχρονης ιδιότητας του ραδιοτηλεοπτικού επιχειρηματία και εργολήπτη του δημοσίου (άρθρο 1). Όμως οι διατάξεις αυτές δεν είναι διαμορφωμένες με σαφήνεια, οι δυνατότητες παράκαμψής τους είναι ήδη θεσμοθετημένες, αλλά και τα σημαντικά ερμηνευτικά περιθώρια που προκύπτουν, με δεδομένο τον καθοριστικό ρόλο της εκτελεστικής εξουσίας, προσιωνίζουν την αδράνεια ή τη μη εφαρμογή των διατάξεων αυτών, γεγονός που αποτελεί άλλωστε πάγια πολιτική των αρμόδιων κρατικών οργάνων. Για τη χρήση των συ-

χνοτήτων π.χ. επιβάλλεται στους ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς η καταβολή ετήσιου ανταλλάγματος που ανέρχεται στο 2% των ακαθαρίστων εσόδων τους (άρθρο 1 παρ.21 εδ.2). Τίτλος εκτελεστός όμως για την είσπραξη από το δημόσιο του ποσού αυτού είναι σχετική απόφαση του Υπουργού Τύπου και Μ.Μ.Ε. Εάν ο Υπουργός ξεχάσει να εκδώσει τη σχετική απόφαση, τα ποσά αυτά δεν πρόκειται να καταβληθούν ποτέ. Εκτός αυτού το Ε.Σ.Ρ. δεν διαθέτει τα απαραίτητα ελεγκτικά μέσα και κριτήρια, ώστε να μπορεί να παρεμβαίνει για να διαπιστώσει τις περίπλοκες διαπλοκές των μέσων. Στο νόμο δεν υπάρχουν επεξεργασμένα εργαλεία για τον έλεγχο της συγκέντρωσης, που δεν είναι μόνο νομικής, αλλά κυρίως οικονομικής και πολιτικής φύσης⁴⁸.

Η ρύθμιση της σχέσης τύπου-ραδιοτηλεόρασης παγιώνει την ισχύουσα κατάσταση με δεδομένη τη συγκέντρωση του εθνικού τύπου στην Αθήνα (άρθρο 13). Λειτουργική ακεραιότητα και δημοσιογραφική αυτονομία των συντακτικών επιτελείων των έντυπων και των ηλεκτρονικών μέσων δεν υπάρχει, λείπουν όμως και οι σχετικές ρυθμιστικές προβλέψεις. Χαρακτηριστικό στοιχείο των μέσων στην Αθήνα είναι η διαπλοκή των δημοσιογραφικών επιτελείων των εφημερίδων, της ιδιωτικής και της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης.

Κι εδώ πρέπει να σημειωθεί με βάση τις εμπειρίες από άλλες χώρες ότι ο έλεγχος της συγκέντρωσης, που στηρίζεται στις διατάξεις για την τυπική εταιρική διάρθρωση είναι σχεδόν αδύνατος⁴⁹. Θεσμικά πρέπει να διασφαλίζονται οι δυνατότητες ελέγχου στον τομέα της παραγωγής, της προμήθειας, της διακίνησης και εκμετάλλευσης του προγράμματος. Εδώ ο νόμος δεν περιέχει καμιά πρόβλεψη, εκτός του ότι, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχει αδυναμία λειτουργίας των ελεγκτικών μηχανισμών.

Η προχειρότητα της νομοθετικής κατασκευής γίνεται εμφανής στον τρόπο οργάνωσης της καλωδιακής και της συνδρομητικής τηλεόρασης. Το αποκλειστικό δικαίωμα παροχής υπηρεσιών καλωδιακής τηλεόρασης ανήκει από κοινού στην ΕΡΤ και τον ΟΤΕ, ενώ το αποκλειστικό δικαίωμα χρήσης της συνδρομητικής τηλεόρασης (Pay-TV) ανήκει στην ΕΡΤ και για αυτό εκτός από την άδεια, όπου απαιτείται, είναι υποχρεωτική η σύναψη σύμβασης του ιδιώτη με την ΕΡΤ και τον ΟΤΕ (άρθρο 1). Στο νόμο υπάρχουν επίσης διάσπαρτες διατάξεις, που αναγνωρίζουν στην ΕΡΤ δικαιώματα ελέγχου της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης. Εδώ πρόκειται για καταφανή συστημική παραβίαση, όπου το δημόσιο ραδιοτηλεοπτικό σύστημα, που διαφέρει ως προς την δομή και λογική λειτουργία

γίας από το ιδιωτικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα, παρεμβαίνει και καθορίζει τον τρόπο λειτουργίας του ιδιωτικού ραδιοτηλεοπτικού συστήματος. Η λειτουργία της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης προστατεύεται με διαρθρωτικά μέτρα αποδέσμευσής της από το κράτος και τα οικονομικά συμφέροντα και όχι με μέτρα που παραβιάζουν τις συνθήκες ανταγωνισμού μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης.

Τέλος δεν υπάρχει στο νόμο καμιά ρυθμιστική καινοτομία σχετικά με εναλλακτικές μορφές οργάνωσης του τοπικού κοινωφελούς ραδιόφωνου, που να δίνει τη δυνατότητα έκφρασης στα ποικιλόμορφα πολιτισμικά συμφέροντα και ανάγκες των τοπικών κοινωνικών ομάδων. Ρυθμιστικές προβλέψεις για την οικονομική στήριξη των κοινωφελών ραδιοφωνικών σταθμών δεν υπάρχουν (άρθρο 6 παρ. 9). Στο σχέδιο νόμου μάλιστα υπήρχε ρητή απαγόρευση της χρηματοδότησης από τη διαφήμιση και της δικτύωσης των κοινωφελών τοπικών ραδιοφωνικών σταθμών. Η διάταξη αυτή απαλείφθηκε στον τελικό νόμο.

Έχουν περάσει επτά χρόνια από τη θέσπιση νομοθετικού πλαισίου της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης, χωρίς ωστόσο να μπορεί να γίνει λόγος για μια στοιχειώδη λειτουργία των θεσμών ελέγχου της ραδιοτηλεοπτικής τάξης. Μέχρι τώρα δεν έχει ολοκληρωθεί ούτε μια διαδικασία έκδοσης τηλεοπτικής άδειας, γεγονός που σημαίνει την επικράτηση της πλήρους ανομίας στο ραδιοτηλεοπτικό πεδίο με ό,τι βαριές συνέπειες αυτό επισύρει για τους θεσμούς λειτουργίας μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

Υποσημειώσεις

1. Βλ. H.Rossen, *Freie Meinungsbildung durch den Rundfunk*, Baden-Baden 1988, σελ. 197.

2. Για τη σχέση ραδιοτηλεόρασης-κράτους βλ. H. Rossen, *Staatsfreie Rundfunkaufsicht? Zeitschrift für Urheber-und Medienrecht*, 8/9/1992, σελ. 408 επ., M. Stock, *Medienfreiheit als Funktionsgrundrecht*, 1985, σελ. 365, 522 επ., K.H. Ladeur, *Rundfunkverfassung für die "Informationsgesellschaft"*, *Publizistik* 1/1986, σελ. 147 επ. 148, H.D. Jarraς *Die Freiheit des Rundfunks vom Staat*, 1981.

3. Ν. Αλιβιζάτος, *Κράτος και ραδιοτηλεόραση*, Αθήνα 1986.

4. Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, ό.π. σελ. 41 επ., 66 επ.

5. Βλ. K.H. Ladeur, "Zum Recht der politischen Parteien im Rundfunk zu Wort zu kommen", *ZUM* 10/1991, 456, 461 επ. ο ίδιος,

Verfassungsrechtliche Anforderungen, Media Perspektiven 10/1985 σελ. 734, 736 επ. D. Grimm, "Die politischen Parteien", σε Benda, E./Maihofer, W./Vogel, H.-J.(Hrsg.), *Handbuch des verfassungsrechts*, Bd. 1, 1984, σελ. 317, 365 επ., W. Hoffmann-Riem, "Massenmedien", σε Benda, E.ό.π., 1984, 399 επ., 432 επ.

6. Βλ. Γ. Κική, *Η καλωδιακή τηλεόραση*, Αθήνα 1993, 204 επ.

7. Βλ. Το σχέδιο για την αναθεώρηση του Συντάγματος 1975/1986 που έδωσε στη δημοσιότητα η Ν.Δ. τον Ιανουάριο 1995.

8. ΣτΕ 930/90, *Το Σύνταγμα*, 1/1990, σελ. 68 επ.

9. De facto απορρύθμιση υπάρχει, όταν οι ραδιοτηλεοπτικές ρυθμίσεις συνεχίζουν μεν τυπικά να ισχύουν, όμως δεν εφαρμόζονται ή κι αν εφαρμόζονται, τότε μόνον κατ' εξαίρεσιν. Βλ. Π. Ζέρη, *Θεσμοί εποπτείας στο ραδιοτηλεοπτικό σύστημα*, Αθήνα 1996, W. Hoffmann-Riem, *Erosionen des Rundfunkrechts*, München 1990, 27 επ.

10. Βλ. H. Rossen, *Staatsfreie Rundfunkaufsicht?* ό.π. σελ.410.

11. Βλ. Ν. Δεμερτζής, *Τοπική δημοσιότητα και τύπος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996.

12. Βλ. Ν. Λέανδρος, *Μαζικά έντυπα επικοινωνίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1992.

13. Th.J. Lowi, Public "Policy and Bureaucracy in the United States and France", σε: D.E. Ashford (ed.), *Comparing Public Policy*, Beverly Hills/London, 1978, σελ. 177 επ. ο ίδιος "Decision Making vs. Policy Making: Toward an Antidote for Technocracy", *Public Administration Review*, May/June 1970, 314 επ., 320 επ.

14. Βλ. H. Rossen, *Freie Meinungsbildung*, ό.π. σελ. 328 επ. όπου αναλύονται οι υποθέσεις πάνω στις οποίες στηρίζεται το ειδικό πρότυπο της αγοράς στον τύπο.

15. Βλ. M. Stock, "Marktmodell kontra Integrationsmodell?", σε *Archiv for öffentliches Recht* 110 (1985), 219 επ.

16. Βλ. M.L. Kiefer, *Konzentrationskontrolle, Medienperspektiven* 2/1995, 58 επ.

17. Βλ. K.H. Ladeur, "Duale Rundfunkordnung" und Werbung, *ZUM* 10/1987, σελ. 491 επ.

18. Βλ. Π. Ζέρη, "Ραδιοτηλεόραση και ανταγωνισμός", *Νομικό Βήμα* 3/1994, σελ. 562 επ. 570 επ.

19. Βλ. Απόφαση 1003 (1993) της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με την δημοσιογραφική δεοντολογία.

20. Βλ. H. Rossen, *Freie Meinungsbildung*, ό.π. σελ.337 επ.

21. Βλ. Π. Ζέρη, "Η ΕΡΤ μεταξύ κυβερνητικής πίεσης, κομμάτων και εκδοτικής αγοράς", *ΑΝΤΙ*, τ.462, 22.3.1991.

22. Πρόκειται για τον Ν.1866/1989.

23. Βλ. Π. Ζέρη, *Ιδιωτική Ραδιοτηλεόραση. Το παράδειγμα των ΗΠΑ*, Αθήνα 1990.

24. Βλ. K.H. Ladeur, *Rundfunkverfassung für die "Informations*

gedellidchaft", ό.π. σελ. 146 επ. 157. Επίσης W. Hoffmann-Riem, *Erosionen*, ό.π.

25. Βλ. Th. Glasser, "Competition and Diversity Among Radio Formats; Legal and Structural Issues", 28 *Journal of Broadcasting*, σελ. 127 (1984).

26. Βλ. K.H. Ladeur, "Duale Rundfunkordnung" und Werbung in Programmen der öffentlich-rechtlichen Rundfunanstalten", *ZUM* 10/1987, 491 επ., 497 επ.

27. K.H. Ladeur, ό.π. 496 επ., ο ίδιος "Finanzierung "nicht kommerzieller Rundfunkprogramme" aus der Rundfunkgebóhr?" *ZUM*, 8/9/1993, σελ. 385 επ. 389 επ., W. Hoffmann-Riem, *Finanzierung und Finanzkontrolle der Landesmedienanstalten*, Berlin 1993, σελ. 72 επ.

28. Σχετικά με την έννοια της ραδιοτηλεοπτικής εισφοράς βλ. A. Hesse, *Rundfunkrecht*, München 1990, σελ. 135 επ. P. Badura, *Rundfunkfreiheit und Finanzautonomie*, 1986, W. Schmidt, *Die Rundfunkgebóhr in der dualen Rundfunkordnung*, 1989. H.P. Ipsen, *Die Rundfunkgebóhr*, 2. Auf1. 1958.

29. Ν. 1730/1987 για την ΕΡΤ-Α.Ε., άρθρο 14 παρ. 2.

30. Βλ. Gätz Frank, "Erzeugung von "Politikfreiheit" durch die politische Entscheidung von Parlamenten?" *Kritische Justiz*, 1/1995, σελ.76 επ.

31. Βλ. Stern, K./H.Bethge, *Funktionsgerechte Finanzierung der Rundfunanstalten durch den Staat*, 1968.

32. Βλ. Pilati R., Il nuovo sistema dei media, 1987, σελ. 36

33. Βλ. *Bericht zur Lage des Gernsehens*, Gutersloh 1995, σελ. 42επ.

34. Βλ. Vólker, R., "Product Placement aus der Sicht der Werbebrnche und seine Einordnung". *ZUM/2*, σελ.55-72

35. Βλ. Bericht..., ό.π. σελ.47.

36. Βλ. K.H. Ladeur, "Verfassungsrechtliche Anforderungen an "vorläufige" und "Versuchsgesetze" im neueren Medienrecht", *Media Perspektiven* 10/1985, σελ.734, 735.

37. Βλ. τις παρεμβάσεις στον καθημερινό τύπο κατά την ψήφιση του ραδιοτηλεοπτικού νόμου 2173/16.12.1993.

38. Βλ. W. Hoffmann-Riem, *Finanzierung*, ό.π. σελ. 96,97,98 επ.

39. Σχετικά με τα προβλήματα που δημιουργεί η διαπλοκή των μέσων επικοινωνίας βλ. F. Kübler, *Medienverflechtung*, Frankfurt a.M. 1982, Ben H. Bagdikian, *The Media Monopoly*, Boston 1992.

40. Ν.2173/1993 περί "ανασυγκρότησης του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, ίδρυσης της Εθνικής Επιτροπής Ηλεκτρονικών Μέσων Επικοινωνίας και άλλες διατάξεις", ΦΕΚ 208 Α.

41. Ν. 2328/1995 για "το νομικό καθεστώς της ιδιωτικής τηλεόρασης και της τοπικής ραδιοφωνίας, ρύθμιση θεμάτων της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς και άλλες διατάξεις". ΦΕΚ 159 Α.

42. Βλ. K.H. Ladeur, "Rundfunkverfassung in der Informationsgesellschaft", σε *Publizistik* 1986, σελ. 147 επ.
43. Βλ. Π. Ζέρη, *Θεσμοί εποπτείας στο ραδιοτηλεοπτικό σύστημα*, Αθήνα 1996.
44. Βλ. "Runfunkaufsicht in der Bundesrepublik Deutschland", *Band III*, Düsseldorf 1989, 86 επ.
45. Βλ. H. Rossen, ό.π. σελ. 339 επ.
46. Βλ. Οδηγία 89/552/ΕΟΚ, όπως ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Π.Δ. 236/16.7.1992 και Π.Δ.231/20.5.95 (τροποποίηση και συμπλήρωση του Π.Δ. 236/1992 περί άσκησης τηλεοπτικών δραστηριοτήτων στην Ελλάδα).
47. Βλ. Π. Ζέρη, "Τηλεαγορά: η Τ.Υ. στο απόγειο της εμπορευματοποίησης", *ΑΝΤΙ*, τ.440/15.5.1990.
48. Βλ. W. Hoffmann-Riem (Hrsg.), *Rundfunk im Wettbewerbsrecht*, Baden-baden 1988.
49. Βλ. W. Hoffmann-Riem, "Rundfunkaufsicht im Ausland", *Band II*, Dusseldorf 1989.

Το «κοινωνικό μειονέκτημα» της παραβατικότητας

Ιωάννα Τσίγκανου*

Περίληψη

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η αποκωδικοποίηση ("decoding") της έννοιας του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός", με έμφαση στους μηχανισμούς περιθωριοποίησης ανήλικων παραβατών και ατόμων με εγκληματική δράση και παρελθόν. Η προσέγγιση είναι κοινωνιολογική και στοχεύει στην "ανάγνωση" της φαινομενολογικής αναδιατύπωσης του όρου το "κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας μέσα από την ιδεολογία και την πρακτική των διαδικασιών του "πολιτισμικού κεφαλαίου" και του "κοινωνικού φράγματος".

Οι έννοιες και η σημασία τους

Ο "κοινωνικός αποκλεισμός" αποτελεί σήμερα ζήτημα τεράστιων διαστάσεων, όχι μόνον από πλευράς θεωρητικού ενδιαφέροντος αλλά κυρίως από πλευράς στρατηγικών επιλογών και χάραξης πολιτικής, σε παγκόσμιο και εσωτερικό επίπεδο. Επιστημονικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις χτίζουν σταδιακά όγκους σχετικών κειμένων που αποσκοπούν στην αποκωδικοποίηση της έννοιας του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός" στο πλαίσιο της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Στόχος του κειμένου που ακολουθεί δεν είναι να εξαντλήσει το πλήθος των θεωρητικών διενέξεων, αλλά να επιδιώξει μια στοιχειώδη συνεννόηση γύρω από την ουσία, αξία και απαξία του πλέγ-

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

ματος των σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και διαδράσεων που συνθέτουν τον όρο "το κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας.

Από τα πρώτα ήδη στάδια της αναζήτησης του επιστημονικού λόγου για την ιδεολογία και θεωρία του κοινωνικού αποκλεισμού διαπιστώνεται μια γενικότερη σύγχυση γύρω από τη φύση και τη θέση των αποκλεισμένων ατόμων και ομάδων. Η σύγχυση εκδηλώνεται και με την αδυναμία διατύπωσης με σαφήνεια ενός γενικά αποδεκτού ορισμού της έννοιας του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός", – γεγονός που έχει θεωρηθεί απαραίτητο προκειμένου μια ιδέα ή έννοια να καταστεί αντικείμενο γνώσης¹.

Βέβαια, οι γνώμες των ειδικών συγκλίνουν στην άποψη ότι ο όρος καλύπτει φαινόμενα με ποικίλες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαστάσεις. Στη συνέχεια, οι παρεχόμενες διευκρινίσεις των διαστάσεων του αποκλεισμού καταλήγουν σε αποκλειστική απαρίθμηση των κύριων συστατικών του. Η επισκόπηση σύγχρονων κοινωνιολογικών θεωριών αποκαλύπτει εμφανή διχογνωμία ανάμεσα στους ειδικούς, ενώ διαπιστώνεται ομοφωνία ως προς την αδυναμία ορισμού της κοινωνικής θέσης των αποκλεισμένων με βάση ένα και μοναδικό κριτήριο.² Σύμπτωση απόψεων καταγράφεται επίσης ως προς τη διαπίστωση πως η έννοια του αποκλεισμού συνδέει τις έννοιες των κοινωνικών δικαιωμάτων αφενός και της υλικής αποστέρησης ή της πραγματικής αδυναμίας απόκτησης υλικών αγαθών αφετέρου. Η βασική ιδέα είναι πως ο αποκλεισμός αφορά την ανισότητα σε όλες τις διαστάσεις – οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές. Με την επιπρόσθετη χρήση της λατινοαμερικανικής εκδοχής της έννοιας της περιθωριοποίησης, ο όρος αντιπροσωπεύει ένα σχετικά πρόσφατο τρόπο μετονομασίας ενός μεγάλου αριθμού καταστάσεων, που αναγνωρίζονται ως προβλήματα ή απειλές για το επιθυμητό μέλλον της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Με αυτό τον τρόπο αποκαλύπτεται και η δυναμική του όρου, η οποία μπορεί εύκολα να συμπεριλάβει όλα τα φαινόμενα που θεωρούνται απειλητικά ή ηθικά ανεπίτρεπτα στη σύγχρονη, παγκοσμιοποιημένη, νεοφιλελεύθερη, καπιταλιστική τάξη πραγμάτων.

Υποστηρίζεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί τη "μάστιγα της εποχής μας"³. Αλλού ερμηνεύεται ως "το μέγα κοινωνικό έγκλημα της εποχής μας, όπως η εκμετάλλευση ήταν το αντίστοιχο έγκλημα για το δέκατο ένατο αιώνα"⁴. Τα στοιχεία που θεμελιώνουν την αντικειμενική υπόσταση αυτού του σύγχρονου κοινωνικού εγκλήματος θεωρείται πως συμπεριλαμβάνουν την περιφρόνηση της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, την η-

θική ύφεση που σημειώθηκε με το θρίαμβο του ατομικισμού, την εγκατάληψη βασικών στόχων του κοινωνικού συμβολαίου, τη διάλυση του κράτους πρόνοιας ως "εχθρού προς εξολόθρευση", την επανεμφάνιση του εθνικισμού, του ρατσισμού, της βίας, του "κράτους άνευ δικαίου", και τη δημιουργία τειχών, γύρω από τις κυρίαρχες ομάδες των προνομιάχων, για να κρατήσουν "απ' έξω" όλες τις δυστυχίες, όπως "την πλημμυρίδα της ανισότητας", "την κλιμάκωση της φτώχειας", τη "βιομηχανία των παραγκωνισμένων", τους "παρίες της πόλης", την "εξαθλίωση του περιθωρίου" τις "παρामορφωμένες συνοικίες", τους "στιγματισμένους ξένους"⁵.

Για το μελετητή της κοινωνικής πραγματικότητας του εγκλήματος, ο κοινωνικός αποκλεισμός των παραβατών, σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί ένα σύγχρονο φαινόμενο. Απαντάται με διάφορες μορφές, από τότε που οι άνθρωποι αποφάσισαν να ζήσουν σε οργανωμένες ομάδες, από τότε που επιβλήθηκε η αξία της τήρησης των νόμων ή διαφορετικά, η συμμόρφωση με τους κανόνες συμπεριφοράς που επιβλήθηκαν από την τάξη που είχε την εξουσία να τους επιβάλλει και να τους καταστήσει αποδεκτούς από όλους. Από την άλλη πλευρά, η έννοια της μάστιγας, φορτισμένη με ένα ντετερμινιστικό, θρησκευτικό-θεολογικό στίγμα, ως κατάσταση, μη αντιμετωπίσιμη με ανθρώπινα μέσα, είναι επιστημονικά αναξιόπιστη. Η χρήση της, λοιπόν, σε συνδυασμό με τους μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού που διαμορφώνονται και συντηρούνται σε κοσμικό επίπεδο αποβαίνει αντιφατική και ενδεχόμενα παραπλανητική. Ο μελετητής φαινομένων αποκλεισμού, από την αρχή αντιλαμβάνεται πως δεν ασχολείται με κάποιο ιδιαίτερο είδος νέμεσης, αλλά με απόλυτα συγκεκριμένες διαδικασίες άσκησης πολιτικής. Διαπιστώνει ότι η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αποβαίνει κατανοητή ακριβώς μέσα από τις προβλεπόμενες στρατηγικές καταπολέμησής του. Το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού ανάγεται ακριβώς στην ανάλυση αυτών των στρατηγικών που επικεντρώνονται κυρίως στην αποκάλυψη των μηχανισμών που σχετίζονται με το εννοιολογικό του αντίθετο, δηλαδή με την έννοια της "ενσωμάτωσης", ή κατ' άλλες διατυπώσεις της "ένταξης", "προσαρμογής", "συγχώνευσης", "αφομοίωσης"⁶.

Σε σχέση με την εννοιολόγηση του κοινωνικού αποκλεισμού ως "νέου" κοινωνικού εγκλήματος, και στη βάση προσεγγίσεων που έχουν αναπτυχθεί στον επιστημονικό χώρο της κοινωνιολογικής θεώρησης του εγκλήματος, διατυπώνουμε τις παρακάτω σκέψεις και "αντιρρήσεις".

Η "φύση" και η "θέση" του αποκλεισμένου παραβάτη

Οι κοινωνιολόγοι του εγκλήματος δεν έχουν, ούτε είχαν εκφράσει ποτέ, καμία αμφιβολία για τη φύση και τη θέση των αποκλεισμένων παραβατών. Ήδη από την εποχή της παραδοσιακής εγκληματολογίας⁷, οι παραβάτες αποτελούσαν ιδιαίτερα είδη ανθρώπων εξαιρετικά διάφορα των συνηθισμένων νομοταγών πολιτών. Με τη διάχυση και επικράτηση αυτής της άποψης, τα μέλη της οργανωμένης κοινωνίας διαχωρίστηκαν σε "κονφορμιστές" και "απροσάρμοστους" και οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού κινήθηκαν, αυτόματα, με βάση το ερώτημα: Γιατί να μην είναι όλα τα μέλη της οργανωμένης κοινωνίας νομοταγείς; Γιατί δεν υποτάσσονται όλοι στους νόμους και στις ηθικές επιταγές της κοινωνίας στην οποία ζουν;

Οι απαντήσεις που δόθηκαν στο ερώτημα, γιατί μερικοί μόνο παρεκκλίνουν, στήριξαν την πεποίθηση στην ύπαρξη ενδογενών παθολογικών ιδιοτήτων των ατόμων που διαφέρουν. Μπορεί να έχουμε προοδεύσει πολύ από τότε, αλλά, ειδικοί εξακολουθούν να μας διαβεβαιώνουν πως η αιτία του "αντικονφορμισμού" βρίσκεται "εντός" του ανθρωπίνου σώματος ή πνεύματος.

Ταυτόχρονα, επικράτησε η άποψη πως το διαφορετικό αυτό είδος ατόμων έπρεπε οπωσδήποτε να διορθωθεί. Το γεγονός πως η διόρθωση συντελείται, είτε μέσα από ποινικού τύπου τιμωρίες, είτε μέσα από πιο τρυφερές διαδικασίες που καλούνται "θεραπείες", δεν αλλάζει την τύχη του παραβάτη, που παραμένει πάντα η ίδια. Η τιμωρία ή η θεραπεία στοχεύει στην αντιστροφή της κοσμοαντίληψης και συμπεριφοράς του ατόμου που παρεκκλίνει. Μια οποιαδήποτε άλλη λύση είναι ανασφαλής και επικίνδυνη.

Είναι απολύτως παραδεκτή η θέση, ότι ο ποινικός λόγος είναι πολιτικός λόγος⁸. Η τύχη του παραβάτη των θεσμοθετημένων και κυρίαρχων κοινωνικών διακανονισμών είχε αρχικά διατυπωθεί με εκπληκτική σαφήνεια από τον Thomas Hobbes⁹, ο οποίος μαζί με τους όρους του κοινωνικού συμβολαίου δημιούργησε και τη δικαιολογητική βάση του κοινωνικού αποκλεισμού των παραβατών –επιχειρηματολογώντας σε βάθος για την ανάγκη του "κοινωνικού τους ελέγχου", προκειμένου να αποτραπεί η υπονόμευση της κοινωνικής σταθερότητας– σε κάθε περίπτωση, όμως, "εντός των τειχών" της κοινωνίας.

Θεωρητικοί του αιώνα μας, επίσης, αναλύουν την παραπτωμα-

τικότητα σαν συμπεριφορά που προσβάλλει τις θεσμοποιημένες προσδοκίες που είναι κοινές και αναγνωρισμένες σαν νόμιμες μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα¹⁰. Ο όρος "παρεκκλίνουσα συμπεριφορά" αναφέρεται στη συμπεριφορά που αποκλίνει σημαντικά από τους κοινωνικούς κανόνες, που έχουν προσδιοριστεί σαν "κοινωνικά πρόσφοροι και ηθικά δεσμευτικοί"¹¹. Η παραβατικότητα έχει χαρακτηριστεί σαν συμπεριφορά που βαδίζει σε αποδοκιμασμένες κατευθύνσεις και θεωρείται ικανή να διαταράξει τα όρια ανοχής της κοινωνίας¹².

Στη βάση αυτών των θεωρήσεων, έχει δημιουργηθεί μια φαινομενολογική αναδιτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας γενικά και του εγκλήματος ειδικότερα, που υποδεικνύει ένα συγκεκριμένο τρόπο οπτικής αντιμετώπισής τους, το πώς να βλέπει δηλαδή κανείς μερικά φαινόμενα, που είναι συγχρόνως και ένας τρόπος του πώς να μην τα βλέπει. Οι παραπάνω τοποθετήσεις θεωρούν δεδομένη την ύπαρξη ενός συναινετικού ("consensus") προτύπου κοινωνικού σχηματισμού αφενός, ενώ αφετέρου, εμπεριέχουν αξιολογήσεις με βάση ηθικά κριτήρια, εισάγοντας έτσι το τεράστιο θεωρητικό ζήτημα της ηθικά αποδεκτής συμπεριφοράς¹³. Παραδοσιακά, η παραβατικότητα έχει παρουσιαστεί με ανεπίδεκτους ανάλυσης όρους όπως "κοινωνική πληγή", "αντικοινωνική πράξη", ή "δημόσιο κακό", και ο ορισμός της ως συμπεριφοράς που αποκλίνει από τα κοινωνικά standards¹⁴ αντιμετωπίζει το πρόβλημα της νομιμοποίησης αυτών των standards. Είναι πιθανό, και έχει συμβεί, σημαντικά τμήματα του πληθυσμού μιας κοινωνίας να προτιμούν να ζήσουν διαφορετικά από τους όρους και τις αξίες της κυρίαρχης πολιτισμικά ομάδας και να ακολουθούν τους δικούς τους ιδιαίτερους πολιτισμικούς κώδικες ή ακόμη και να μην παραχωρούν ή να διαρρηγνύουν τη συναίνεση. Από την άλλη πλευρά, στη βάση του προεξάρχοντος ηθικού σχετικισμού των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών, η νομιμότητα της παρανομίας αδικημάτων, όπως η πορνογραφία, η ομοφυλοφιλία, η τοξικοεξάρτηση, η χαρτοπαιξία, έντονα αμφισβητείται.

Η θέση των παραβατών διαγράφεται, επίσης, με σαφήνεια μέσα από τη θεωρητική διερεύνηση του ρόλου που διαδραματίζει η παραβατικότητα στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης.

Όπως και ο Hobbes, τόσο ο Durkheim όσο και ο Marx, είχαν τοποθετήσει τους διαφορετικούς της κοινωνίας εντός των κοινωνικών συνόρων, αλλά αντέταξαν στη δυσλειτουργική άποψη του Hobbes μια λειτουργική αντίληψη, η οποία και θεμελίωσε τη συ-

ζήτηση γύρω από τις "υπολανθάνουσες κοινωνικές λειτουργίες της παραβατικότητας"¹⁵.

Είναι γεγονός ότι, τόσο ο Durkheim όσο και ο Marx κατέληξαν σχεδόν στο ίδιο συμπέρασμα: Οι συμπεριφορές των "απροσάρμοστων", των "διαφορετικών", των "παρεκκλινόντων", των "εγκληματιών", διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη συγκράτηση της κοινωνικής συνοχής και στη διατήρηση των υπάρχοντων κοινωνικών διακανονισμών.

Για τον Durkheim, η παραβατικότητα και ιδιαίτερα το έγκλημα αφυπνίζει τις συνειδήσεις και προκαλεί την εμφάνιση ενός μοναδικού συναισθήματος, του συλλογικού δημοσίου αισθήματος¹⁶. Για τον Marx, ο εγκληματίας παρέχει μια επιπρόσθετη μοναδική υπηρεσία: *Διακόπτει τη μονοτονία και την ασφάλεια της ζωής των αστών, την εμποδίζει να λησάνει και προκαλεί την απαιτούμενη διαρκή ένταση, την απαραίτητη κινητικότητα του πνεύματος χωρίς τα οποία, το έναυσμα του ανταγωνισμού αμβλύνεται. Το αδίκημα, με την ασταμάτητη εξέλιξη νέων μέσων προσβολής της ιδιοκτησίας, προκαλεί με τη σειρά του την δημιουργία νέων μέσων άμυνας με τεράστιες συνέπειες για την επινόηση των μηχανικών μέσων παραγωγής*¹⁷.

Με βάση το δυσλειτουργικό πρότυπο του Hobbes, τα θεσμοποιημένα δεσμά είναι απαραίτητα για την ίδια την ύπαρξη της κοινωνίας. Η παρέκκλιση είναι καταδικαστέο εμπόδιο της κοινωνικής ευταξίας και ο κονφορμισμός αποτελεί αδιαμφισβήτητο επίτευγμα. Στο λειτουργικό πρότυπο των Durkheim και Marx, η παραβατικότητα μπορεί να είναι μια οφθαλμοφανής επιζήμια συμπεριφορά, που όμως υπογραμμίζει την συμβατικότητα, μέσα από την ανάπτυξη θετικών λειτουργιών για την κοινωνική συνοχή: Όταν σε μια κοινωνία υφίστανται μηχανισμοί τιμωρίας και αποκλεισμού τα κοινωνικά σύνορα διευκρινίζονται. Η ίδια η κοινωνία ξεκαθαρίζει τη σκέψη της και η ομάδα που επιβάλλει τους κυρίαρχους κανόνες συμπεριφοράς, επαναβεβαιώνει τη θεσμοποιημένη νομιμοποίηση της εξουσίας της "προς τούτο". Όταν μέλη μιας κοινωνίας ακολουθούν μη γενικά αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς, η κοινωνία που επιθυμεί να διατηρήσει τους όρους ζωής της, αισθάνεται την ανάγκη να αντιδράσει. Για αυτό το λόγο, η παραβατικότητα, μέσα από την κοινωνική αντίδραση σε αυτή, επιβεβαιώνει τα κοινωνικά σύνορα και συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Η παραβατικότητα μπορεί επίσης να λειτουργήσει και σαν καταλύτης για κοινωνική αλλαγή ή αυξημένη πολιτική καταστολή, γιατί προκαλεί την κατεστημένη κοινωνική

πραγματικότητα προσβάλλοντας τους Θεούς και όσους ισχυρίζονται πως τους αντιπροσωπεύουν στα εγκόσμια.

Με βάση τα προλεγόμενα, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι οι παραβάτες είναι επικίνδυνοι, αλλά αναγκαίοι. Ειδικότερα:

Η παραβατικότητα είναι ένα επικίνδυνο πολιτικό φαινόμενο που προκαλεί και ανθίσταται στην άσκηση της εξουσίας και την εφαρμογή του Νόμου. Εξαναγκάζει το μη-παρεμβατικό, φιλελεύθερο κράτος να ξεφύγει από το δόγμα "laissez-faire, laissez-aller"¹⁸, και να ενεργήσει τυπικά για να διασφαλίσει τη νομιμότητα από την απειλή του παραβάτη. Επιπλέον, υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι μη σκοπούμενες επιπτώσεις των τυπικών μηχανισμών άσκησης κρατικού ελέγχου, που είναι ουσιαστικά αποκλειστικές, είναι στην πραγματικότητα σκοπούμενες. Για παράδειγμα, είναι κοινή η διαπίστωση πως οι φυλακές δημιουργούν εγκληματικότητα. Και δεν είναι η αμέλεια ή η άγνοια που αποκλείει την κατάργηση των φυλακών. Αντίθετα, το ποινικό τιμωρητικό σύστημα στοχεύει στη δημιουργία ενός "αποθέματος ατόμων υποψηφίων αντικειμένων εκμετάλλευσης για συμβολικούς δραματουργικούς σκοπούς ή εξιλαστηρίων θυμάτων της οργής μιας κοινωνίας που ταραίζεται"¹⁹.

Το "κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας

Η σύγχρονη ανάγνωση των παραπάνω ορισμών και αντίληψων με βάση το λεξιλόγιο της μεταμοντέρνας εποχής, αναδεικνύει το "κοινωνικό μειονέκτημα" των παραβατών, που είχε ήδη ουσιαστικά διατυπωθεί με την ίδια την υιοθέτηση της διάκρισης των πολιτών σε νομοταγείς και παραβάτες. Η εμμονή στην αντίληψη για την επικινδυνότητα και κοινωνική ανεπάρκεια των τελευταίων συνεχίζει να στηρίζει τη νομιμοποίηση των κατασταλτικών ή θεραπευτικών μηχανισμών άσκησης ελέγχου ή διαφορετικά, του πλαισίου αναμόρφωσης, με το οποίο συνδέονται οι θεωρίες και πρακτικές της επανένταξης και της κοινωνικής αποκατάστασης.

Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη που διαπνέει την παγκόσμια κοινωνία των ημερών μας, έχει προκαλέσει μια πρόσφατη αναβίωση του ενδιαφέροντος στη δυσλειτουργική δυνατότητα της παραβατικότητας. Η διαφαινόμενη αποστασιοποίηση από κάθετα σχήματα ταξικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης διευκολύνει τη διάχυση μιας οριζόντιας αντίληψης, όπου οι θέσεις καθορίζονται από τους ό-

ρους "μέσα" κι "έξω"²⁰. Σαν αποτέλεσμα, η εκδοχή ότι "όλος ο κόσμος είναι εντός των τειχών, ...τα δε ονομαζόμενα θύματα του 'κοινωνικού αποκλεισμού'... είναι κι αυτά μέσα, και μάλιστα μέχρι το λαιμό"²¹ αγνοείται και παρακάμπτεται. Την εποχή του εκσυγχρονισμού, της αναδιάρθρωσης του καπιταλισμού και των ιστορικών μετασχηματισμών ("mutations")²² της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, η κοινωνική ένταξη παρουσιάζεται σαν υπέρτατος στόχος. Η θεωρητική υπόθεση πως "οι αποκλεισμένοι δεν έχουν παρά μια ιδέα κατά νου, να ενταχθούν"²³, θεωρείται δεδομένη και αυταπόδεικτη. Πραγματικά, όλη η φιλολογία και οι πρακτικές που στοχεύουν στην κοινωνική ένταξη ή επανένταξη αποφυλακισμένων καταδικών και παραβατών, δικαιολογεί την αντίληψη ότι η κοινωνία ξαναγράφει το μυθιστόρημα του M. Proust "Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο" ή αφηγείται "την ιστορία της αλεπούς που πιάστηκε σε δόκανο και της κόπηκε η ουρά και όταν γύρισε στο δάσος έλεγε στις άλλες ότι η μόδα είναι να μην έχουνε ουρά"²⁴.

Η νεκρανάσταση της κλασικής ανταποδοτικής-τιμωρητικής αντίληψης του Beccaria και του Bentham²⁵ και η αναβίωσή της μέσα από τα πορίσματα της, αμερικανικής προέλευσης, σχολής των νεοκλασικών συντηρητικών ειδικών ("neo-classical, conservative revivalists")²⁶, καλλιεργεί μια επίθεση στο όραμα της εξατομικευμένης αποκαταστατικής απονομής της δικαιοσύνης που προέκυψε από το θετικισμό του 19ου αιώνα. Τα επιχειρήματα των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών για μια απελευθερο-αριστερίζουσας προοπτικής ανεκτική κοινωνία σταδιακά εγκαταλείπονται στη στροφή προς μια κοινωνία συντηρητικής προοπτικής, με πληρέστερη και ενισχυμένη εφαρμογή του δίδυμου του Νόμου και της Τάξης.

Η εξέταση της παράδοξης αύξησης των ρυθμών παραβατικότητας σε περιόδους ευημερίας, οδήγησε στην αναδιατύπωση της αντίληψης για την κοινωνική αναστάτωση που επέρχεται με τους "υψηλούς" ρυθμούς αύξησης των εγκλημάτων και την παθογόνο παρουσία των εγκληματιών²⁷. Εμπειρικές αποδείξεις εμφανίζονται να υποστηρίζουν ότι το έγκλημα, που υψώνεται πάνω από τα ιστορικά καταγραμμένα επίπεδα, μπορεί να δημιουργήσει διάρρηξη του κοινωνικού ιστού και την εμφάνιση άτυπων προστατευτικών απαντήσεων, τύπου "vigilantis", που θα διαλύσουν κυριολεκτικά την κοινωνία²⁸. Αμφισβητούμενες επιστημονικά ανησυχητικές κραυγές πανικού για την "απώλεια των κοινωνιών μας", μέσα σε συνθήκες βίας, καταστροφικότητας και διαστροφής αξιών, που ξεφεύγουν πλέον από τις "υποβαθμισμένες εργατικές συνοικίες

και τείνουν να αποτελέσουν το αστικό μας πρόβλημα²⁹ αποτελούν πλέον κοινό τόπο σύμπτωσης ανάμεσα στους ειδικούς.

Με την αναβίωση της κλασικής αντίληψης για την κοινωνική επικινδυνότητα του εγκληματία-παραβάτη, το "κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας αποκτά νέες διαστάσεις:

Η επιστημονικά τεκμηριωμένη αμφισβήτηση των επίσημων στατιστικών στοιχείων καταγραφής της εγκληματικότητας και η δυσπιστία απέναντι στο καταφανές παρακάμπτονται. Η αντίληψη πως "η εικόνα μας για το έγκλημα ...δεν είναι μια φωτογραφία των πραγματικών κινδύνων που μας απειλούν... αλλά αποτελεί κομμάτι δημιουργικής τέχνης, στο οποίο μερικοί κίνδυνοι εμφανίζονται και άλλοι παραλείπονται"³⁰, αγνοείται ή υποβαθμίζεται.

Με βάση μια φαινομενολογική θεώρηση της σύγχρονης φτώχειας³¹, η παραβατικότητα, η κοινωνική επιθετικότητα, η περιθωριοποίηση και η ανάπτυξη ιδιόμορφων πολιτισμικών εκδηλώσεων χρησιμοποιούνται για κοινωνικό παραδειγματισμό και αναδιατύπωση των επιστημονικά αμφισβητήσιμων ισχυρισμών για τα εγκληματογόνα αποτελέσματα της φτώχειας και της ανεργίας. Σαν αποτέλεσμα, φαινόμενα που πιθανά να φέρνουν στην επικαιρότητα τις διατυπώσεις για "συνύπαρξη πλούτου και αθλιότητας στον ύστερο καπιταλισμό"³² ή για τις συνθήκες συγκρότησης "μιας οργανωμένης κοινωνικοπολιτισμικής αντίθεσης"³³, παραγνωρίζονται και ενδεχομένως παρερμηνεύονται.

Η διαπίστωση ότι οι ταξικές κατηγορίες αναπαριστώνται πλέον σε σχήμα "ρωσικού τρούλου με κάπως στενότερη βάση, ευρύτερο τον σφαιροειδή μέσο όγκο και απότομη απόληξη σε μια μυτερή κορυφή"³⁴, δεν συνεπάγεται αυτοδίκαια πως το "τέλος της ιστορίας" έχει έλθει. Αντίθετα, μια επιστημονικά τεκμηριωμένη "ανατομία του νεοσυντηρητισμού"³⁵ αποδεικνύει πως το μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος και ο τύπος της δημοκρατίας που συνδέεται με αυτό υφίστανται οργανωμένη επίθεση στο πολιτικό, ηθικό και οικονομικό πεδίο³⁶. Επιπλέον, η βασική κοινωνιολογική αντίρρηση στο χαρακτηρισμό της ανεργίας σαν "δομικά αναπόφευκτης και τεχνολογικά μεταβατικής", συνίσταται αφενός στη γενικευμένη χρήση αυτού του χαρακτηρισμού για τη δικαίωση και εκλογίκευση της τρέχουσας αθλιότητας και αφετέρου στον διαχωρισμό της Εργασίας από την απλή θέση απασχόλησης. "Η 'νατουραλιστική' στροφή της κοινωνικής θεωρίας προς την κατεύθυνση της καταξίωσης της πολυαπασχόλησης, της μερικής απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης είναι συνώνυμη με την ανυπόκριτη πρόθεση συρρίκνωσης ή κατάργησης της κοινωνικής προστασίας όλων εκείνων

που παραμένουν μεν προλετάριοι αλλά πρέπει να πάψουν να χαρακτηρίζονται ως άνεργοι. Πραγματικά, μαζί με τη θεμελιακή αναλυτική κατηγορία 'απασχόληση', αποδυναμώνεται και η εξίσου θεμελιακή αναλυτική κατηγορία 'ανεργία'³⁷.

Το πραγματικό πρόβλημα στη σημερινή παγκόσμια κοινωνία των αποκλεισμών παραμένει η κοινωνική εκμετάλλευση των κοινωνικών μειονεκτημάτων ατόμων και ομάδων, σε μια εποχή που οι ταξικά διαρθρωμένες οργανώσεις, κινητοποιήσεις και αγώνες έχουν αποφασιστικά μειωθεί. Η έννοια του αποκλεισμού υποδηλώνει μια αίσθηση πλεονάσματος μάλλον παρά σπανιότητας σε συνθήκες εκμετάλλευσης και αδυναμίας. Ενός πλεονάσματος, που δεν είναι πλέον μόνο περιθωριακό, με όλες τις σημασίες του όρου, αλλά περιλαμβάνει και τμήμα του πληθυσμού, το οποίο πριν συμμετείχε στην ανάπτυξη και είχε κάποιο βαθμό ελέγχου στους όρους της ενσωμάτωσής του. Στην εποχή του τέλους της πλήρους απασχόλησης "οι βαρβαρισμοί που μετατρέπουν τα αστικά κέντρα σε σκουπιδότοπους"³⁸ μπορεί να μην οφείλονται στους ανήλικους παραβάτες, όπως με θέρμη υποστηρίζεται, αλλά στο γεγονός ότι σήμερα οι βιομηχανικοί εργάτες και οι μισθωτοί αποτελούν πλέον και αυτοί κατηγορίες "αποκλεισμένων" και υφίστανται κάθε στιγμή τον κίνδυνο να διαβούν το κατώφλι της σύγχρονης φτώχειας "(new poverty)" ή να αποτελέσουν τμήμα της υποτάξης "(underclass)". Το νέο πρόσωπο των αποκλεισμών αποδεικνύει ότι αποτελούν ενεργό δυναμική έννοια. Οι μηχανισμοί που τους δημιουργούν και τους συντηρούν φυσικά και συναντούν αντίδραση και αντίσταση από εκείνους που αφορούν. Δεν είναι δυνατόν όμως να υπάρξει, και αυτό σε μεγάλο βαθμό, μια ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στους αγώνες που γίνονται για ενσωμάτωση, δηλαδή εναντίον της εκμετάλλευσης και τους αγώνες αντίστασης στον αποκλεισμό. Τα φαινόμενα της σύγχρονης φτώχειας των "υποβαθμισμένων εργατικών συνοικιών" διαφοροποιούνται ποιοτικά από το φαινόμενο της "φτώχειας" του 19ου αιώνα, όπου οι "ικανοί και κατάλληλοι για εργασία" που υπέφεραν από την οικονομική δυσπραγία διακρίνονταν καθαρά από τους "πένητες", τους "φύσει φτωχούς", τον "τέταρτο κόσμο", που ήταν "αδιάφοροι" για την αγορά εργασίας³⁹.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, παρά την ένδεια των αναλύσεων που στοχεύουν στην αποκωδικοποίηση (decoding) της έννοιάς του⁴⁰, προβάλλει και σαν ένα δόκιμο πλαίσιο ανάπτυξης εναλλακτικών λύσεων "εν αποτυχία" του κράτους πρόνοιας. Λόγω της ιδιότητάς του σαν διαδικασίας που ανελλίσσεται μέσα στο πλαίσιο της

παγκοσμιοποίησης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, θεωρείται πως προσφέρει ένα νέο τρόπο κατανόησης των εννοιών του "κοινωνικού μειονεκτήματος" και της "κοινωνικής αποστέρησης"⁴¹. Επειδή όμως στην καρδιά του ερωτήματος "ποιος αποκλείει ποιον, πώς και από τι" βρίσκεται το βασικό κοινωνιολογικό πρόβλημα της "κοινωνικής τάξης πραγμάτων σε συνθήκες κοινωνικής αλλαγής" για αυτό και επιχειρείται η αναλυτική σύνδεση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού με την έννοια της κοινωνικής συνοχής και ενσωμάτωσης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι ερμηνεύσιμη η πρόταση ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου των ενταγμένων με αυτούς που διαφέρουν, όπως και η διαφορετική αντίληψη της κοινωνικής δικαιοσύνης από το μεταπολεμικό κοινωνικό συμβιβασμό των κοινωνικών εταίρων⁴². Ως εκ τούτου, η κατανόηση των διαδικασιών που εμπλέκονται στην εμφάνιση και συντήρηση σύγχρονων φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού απαιτεί την επιστροφή της "κοινωνιολογικής μας φαντασίας" με έμφαση στη διερεύνηση των εκφράσεων της ηθικής συγκρότησης της μεταμοντέρνας κοινωνίας, προκειμένου να ανιχνευτούν οι λανθάνουσες μορφές νομιμότητας, μέσα στις οποίες συχνά εμφανίζονται μορφές κοινωνικής και ατομικής καταπίεσης, πιο ύπουλες και πιο επιζήμιες⁴³.

Κοινωνία "ευκαιριών", κοινωνία "αποκλεισμών"

Μέσα από τη διερεύνηση του πλέγματος των σχέσεων που συνθέτουν τη σύγχρονη έννοια του όρου "κοινωνικός αποκλεισμός", το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας αναδιατυπώνεται στη βάση της ανισότητας των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών ευκαιριών που παρέχονται στους σύγχρονους παραβάτες, νεαρούς, ανήλικους, "καθ' έξιν", ή "κατ' επάγγελμα", μέσα από την ιδεολογία και την πρακτική του "πολιτισμικού κεφαλαίου" και του "κοινωνικού φράγματος".

Οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες, η δυνατότητα επιλογής απασχόλησης, η πρόσβαση στην αγορά εργασίας και ο ρυθμός κοινωνικής κινητικότητας, έχουν χρησιμοποιηθεί σαν δείκτες κοινωνικής δικαιοσύνης ή αδικίας⁴⁴. Από την άλλη πλευρά, η σχέση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της δομής της απασχόλησης, έχει γίνει κατανοητή μέσα από δύο κυρίαρχα αναλυτικά ερμηνευτικά σχήματα: Η τεχνοκρατική θεωρία⁴⁵ προσδίδει έμφαση στην αστικοποίηση της κοινωνίας και τη στροφή προς την κοινωνία των ειδι-

κών, όπου η ισότητα ευκαιριών και η κοινωνική δικαιοσύνη αντανακλάται σε αυτό που ο Parsons περιέγραψε σαν τον "επιτευγματικό άξονα"⁴⁶ των βιομηχανικών κοινωνιών. Η θεωρία του "κοινωνικού φράγματος"⁴⁷, δέχεται την ύπαρξη ανθεκτικών ταξικού τύπου διαιρέσεων και αγώνων εξουσίας ανάμεσα στις διαφορετικές επαγγελματικές ομάδες. Στη βάση των εκδοχών που αναπτύχθηκαν από τη νεοβεμπεριανή κοινωνιολογική παράδοση⁴⁸, η αξία της έννοιας του "status" επαναβεβαιώθηκε σαν η πλέον κατάλληλη για την οριοθέτηση των συνόρων των κοινωνικών ομάδων και πηγή σχέσεων κυριαρχίας με δυναμική ανεξάρτητη από εκείνη της έννοιας της κοινωνικής τάξης. Ο Weber, χρησιμοποίησε το όρο φράγμα για να αναφερθεί επίσης σε μια διαδικασία ιεραρχικής υποταγής όπου μια κοινωνική ομάδα μονοπωλεί πλεονεκτήματα, αγαθά, ευκαιρίες, αποκλείοντας την πρόσβαση σε αυτά σε άτομα εκτός ομάδας. Με μια τέτοια διαδικασία, το φράγμα, αφενός επιτρέπει στα μέλη της ομάδας να μεγιστοποιούν τα οφέλη τους και αφετέρου υποστηρίζει την επίτευξη αμοιβαίας κατανόησης, ισονομίας και ισότητας στις μεταξύ τους σχέσεις⁴⁹.

Στις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες καταμαρτυρείται μια θεμελιώδης στροφή στους τρόπους και μεθόδους αποκλεισμού. "Οι δύο κύριες επινοήσεις (τεχνάσματα) αποκλεισμών, με τις οποίες η αστική τάξη διαμορφώνεται και συντηρείται σαν ιδιαίτερη κοινωνική τάξη, είναι, πρώτον εκείνες που περιβάλλουν το θεσμό της ιδιοκτησίας και δεύτερον εκείνες που αναφέρονται στα ακαδημαϊκά και επαγγελματικά τυπικά και ουσιαστικά προσόντα. Κάθε ένα από αυτά τα τεχνάσματα αντιπροσωπεύει ένα πακέτο νομικών διακανονισμών για να περιορίζεται η πρόσβαση σε ανταμοιβές και προνόμια"⁵⁰. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς είναι μια μορφή φραγμού που έχει σχεδιαστεί για να εμποδίζει τη γενικευμένη πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και των καρπών τους. Ο προσοντισμός είναι μια δεύτερη μορφή φράγματος που σχεδιάστηκε για να ελέγχει και να κατευθύνει την είσοδο στις θέσεις απασχόλησης κατά τον καταμερισμό εργασίας⁵¹.

Από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας⁵², το πολιτισμικό κεφάλαιο έχει αναγνωριστεί σαν βασικός παράγοντας αναπαραγωγής της κοινωνικής θέσης των μεσοαστικών κοινωνικών στρωμάτων⁵³. Τελευταία όμως διαπιστώνεται πως στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης η πολιτισμική επένδυση κεφαλαίου έχει αρχίσει να αποτελεί ρίσκο. Μια δυσπιστία είναι διάχυτη στην ικανότητα των οργανισμών και επιχειρήσεων, δημοσίων και ιδιωτικών, να διασφαλίσουν πλήρη και σταθερή απασχόληση ή να α-

νταποκριθούν στις προσδοκίες για προώθηση καριέρας. Σε συνθήκες σχετικής απώλειας υλικού κεφαλαίου, η αυξανόμενη τάση των εργοδοτών να υιοθετούν ευέλικτα-μεταγραφειοκρατικά πρότυπα οργάνωσης και λειτουργίας των επιχειρήσεών τους απειλεί ένα μεγάλο αριθμό μεσοαστικών οικογενειών, που έχουν βασιστεί στις προϋπάρχουσες γραφειοκρατικές δομές οργάνωσης της εκπαίδευσης και των διαδικασιών πρόσληψης και απασχόλησης⁵⁴.

Το "γραφειοκρατικό παράδειγμα", με το οποίο είμαστε εξοικειωμένοι, αντιπροσώπευε έναν τύπο διαχείρισης της εργασίας "με έμφαση στην ακρίβεια, την ταχύτητα, τη διαφάνεια, την κανονικότητα, την αξιοπιστία και την αποτελεσματικότητα"⁵⁵. Προϋπέθετε αποπροσωποποιημένες σχέσεις και ξεκάθαρα καθορισμένους εργασιακούς ρόλους, κανονισμούς και διαδικασίες, σύμφωνα με τον κλασικό βεμπεριανό ορισμό της γραφειοκρατικής οργάνωσης. Το "ευέλικτο παράδειγμα" υιοθετώντας την αντίληψη του Veblen για την "αδυναμία και την ανεπάρκεια των αρετών και της απόδοσης των γραφειοκρατικών ρόλων"⁵⁶, ανθίσταται στη ζήτηση προσωπικού με την παραπάνω έννοια. Η μετάβαση από τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης στη γραφειοκρατική ρουτίνα θεωρείται πως έχει επιφέρει την απώλεια της "χαρισματικότητας", με την κλασική εκφορά της και της πρωτοβουλίας ή επινοητικότητας που αυτή συνεπάγεται⁵⁷. Η ζήτηση στη μεταγραφειοκρατική εποχή έχει επικεντρωθεί σε χαρισματικές προσωπικότητες, που διαθέτουν ευελιξία και αντοχή στις ανταγωνιστικές πιέσεις της αγοράς και προσόντα. Η χαρισματικότητα πλέον συνδέεται επίσης και με τη δυνατότητα ανάπτυξης προσωποποιημένων σχέσεων συνεργασίας, την ικανότητα ένταξης στον πολιτισμικό κώδικα της επιχείρησης, την ανάπτυξη ισχυρών δεσμών ανάμεσα στους συνεργάτες και τον οργανισμό, τη δυνατότητα της αμοιβαίας συμβατότητας ειδικοτήτων όσο και την απόκτηση εξειδικευμένης γνώσης⁵⁸. Έτσι, οι κανόνες του παιχνιδιού γίνονται υπερβολικά προσωποπαγείς. Η διάκριση ανάμεσα στον υπάλληλο και το πρόσωπο αποδυναμώνεται και οδηγεί στην έκθεση και επιστράτευση των συνολικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Μια τέτοια αλλαγή, οδηγεί στην αναδιαπραγμάτευση των κριτηρίων επιλογής των υποψηφίων προσθέτοντας στα κριτήρια της ανδρικής διευθυντικής ικανότητας και της εξειδικευμένης γνώσης, τη γραβάτα του σωστού σχολείου και τα αυξανόμενης βαρύτητας πλέον κοινωνικά ποιοτικά χαρακτηριστικά του γένους, της εθνικής ταυτότητας, του παρελθόντος του κοινωνικού υπόβαθρου και του χαρίσματος νέου τύπου⁵⁹.

Στις νεοσυντηρητικές διαχειρήσεις των τελευταίων ετών έχει

συμβεί μια αλλαγή στους κανόνες απασχόλησης, που δεν στηρίζονται πλέον στην ιδεολογία της αξιοκρατίας, αλλά στη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και την ιδεολογία της "γονεοκρατίας"⁶⁰. Η διεύρυνση της βάσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας και τα συστήματα της μαζικής δημόσιας εκπαίδευσης δεν εγγυώνται πλέον ισότητα ευκαιριών για τους εκπροσώπους όλων των κοινωνικών τάξεων⁶¹. Αντίθετα, η σύγχρονη ιδεολογία της οικονομίας της αγοράς που θεωρεί πως η επένδυση στον προσοντισμό έχει μεγαλύτερη ανταποδοτική αξία, έχει καλλιεργήσει ένα νέο έδαφος ανισοτήτων. Μέσα σε ένα πολιτικό κλίμα που νομιμοποιεί ηθικά ένα αγοραίο σύστημα παιδείας κάτω από τα ρητορικά slogan της ισότητας των ευκαιριών, των standards και της ελευθερίας των επιλογών, εκείνοι οι γονείς που μπορούν να εξασκήσουν την αγοραία τους δύναμη, ώστε να κερδίσουν ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα προσοντισμού για τα παιδιά τους, θα το πράξουν. Έτσι, ο ανταγωνισμός για την εξασφάλιση και διασφάλιση των οικονομικών όρων και πόρων κοινωνικής διαβίωσης τη δεκαετία του 1990, δημιουργεί ενδοταξικές συγκρούσεις, που σταδιακά οδηγούν σε σημαντικές αλλαγές των μηχανισμών κοινωνικού αποκλεισμού. Έχει ήδη καταγραφεί μια ενδογενής ένταση ανάμεσα στην ιδεολογία της δημιουργίας μιας τυπικά ανοικτής και ισότιμης κοινωνίας, μιας κοινωνίας χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς, και της αστικής νοοτροπίας να διατηρηθούν τα κεκτημένα μόνο από τους έχοντες, με την πρακτική αποκλειστικών διαδικασιών για τους μη έχοντες, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η διατήρηση των προνομίων εντός της αστικής οικογένειας ή μιας κλειστής κοινωνικής ομάδας, με την ύψωση φράγματος προστασίας υπέρ των υπερεξειδικευμένων μελών της.

Το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας αναδιατυπώνεται μέσα από αυτή τη διαφοροποιημένη διάσταση των διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού. Τα κοινωνικά φράγματα που λειτουργούν αποκλειστικά και ως προς την απόκτηση και διατήρηση της γνώσης και ως προς ενίσχυση της απασχόλησης ατόμων με ηχηρά προσόντα ("εφόδια"), δηλαδή τίτλους σπουδών από πανεπιστήμια "κύρους", "χάρισμα", εγγυήσεις "προσαρμοστικότητας" και "πολιτισμικής ενσωμάτωσης", καθιστούν απαγορευτική κάθε δυνατότητα πρόσβασης, σε αγαθά και προνόμια, ατόμων με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο, παρελθόν και προοπτική. Με αυτό τον τρόπο, επαναβεβαιώνεται η κοινωνική φύση και θέση των παραβατών σαν ένας σύγχρονος τέταρτος κόσμος, ένας κόσμος χωρίς

ελπίδα και προοπτική, σε μια κοινωνία μη ευκαιριών, κλειστή για αυτούς και ανισότιμη.

Επιπλέον, οι συνέπειες της διαφοροποιημένης αυτής διάστασης του κοινωνικού μειονεκτήματος της παραβατικότητας αποβαίνουν σήμερα μοιραίες για την τύχη των σύγχρονων παραβατών. Η παγκοσμιοποιημένη σύγχρονη τάξη πραγμάτων τείνει να αντιστρέψει την εκδοχή πως οι παραβάτες είναι είδος επικίνδυνο αλλά αναγκαίο. Ο ρόλος της παραβατικότητας για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής αμφισβητείται και οι παραβάτες θεωρούνται είδος αναλώσιμο στη βάση της λειτουργίας ενός φασίζοντος μηχανισμού κοινωνικο-οικονομικής εξυγίανσης, που καταστρατηγεί κάθε έννοια διεθνούς δικαίου και ηθικής.

"Σε όλες τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, ο εγκληματίας, ο φτωχός, πήρε τη θέση του 'ανατροπέα' ως νέου εχθρού... Οι μικροαπατεώνες ή οι απλοί ύποπτοι οδηγούνται έξω από τα σπίτια τους από ανθρώπους που είναι οπλισμένοι σαν αστακοί κυρίως μες τη νύχτα και μεταφέρονται με αυτοκίνητα χωρίς διακριτικά. Απατεώνες, κλέφτες, ιερόδουλες, παιδιά των δρόμων, τοξικομανείς, διανοητικώς καθυστερημένοι ή ομοφυλόφιλοι βρίσκονται σφαγμένοι σε δρόμους, σε ποτάμια, σε χωματερές"⁶².

Σημειώσεις

1. Αριστοτέλης, *Όργανον, Τοπικών Ζ'*, όπου υπερτονίζεται η σημασία της διατύπωσης ορισμών με σαφήνεια "...διότι αυτός που ορίζει οφείλει να χρησιμοποιεί τη σαφέστερη δυνατή διατύπωση, δεδομένου ότι ο ορισμός δίδεται με σκοπό να καταστεί το οριζόμενο αντικείμενο γνώσεως...".

2. Andersen J. et al., *Contribution of Poverty 3 to the understanding of poverty, exclusion and integration*, Brussels, EEIG, European Commission DG V/E/2, 1994. Επίσης, Xiberras M., *Theories de l' exclusion sociale*, Meridiens Klincksieck, Paris, 1993.

3. Αφιέρωμα στη "Μάστιγα του Κοινωνικού Αποκλεισμού", *Le Monde Diplomatique*, ελληνική έκδοση, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995.

4. Βλ. ανωτ. σημ. 3, Ignacio Ramonet, "Κοινωνικός αποκλεισμός, το μέγα έγκλημα της εποχής μας", σ. 7.

5. Βλ. ανωτ. σημ. 3, άρθρα των, Anne-Marie Michel, Denis Clerc, Hubert Prolougeau, Christian de Brie, Agnes Sinai, Alain Gresh, Brigitte Patrold, Alain Reynies, Claude Julien, Etienne Balibar, Federic Larsen, Rene Hamm, Philippe Videlier, από τα κείμενα των οποίων και οι εκφράσεις σε εισαγωγικά.

6. Οι όροι "inclusion", "insertion", "integration", "assimilation", έχουν

χρησιμοποιηθεί επάλληλα για να χαρακτηρίσουν τις "πολιτικές" που κατευθύνονται στην καταπολέμηση των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού. Κι εδώ παρομοίως διακρίνεται μια εννοιολογική σύγχυση. Έχει υποστηριχθεί ότι σε ένα φιλελεύθερο-ατομικιστικό θεωρητικό πλαίσιο ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων η έννοια της "προσθήκης" (insertion), σημαίνει δημιουργώ χώρο για τους νεο-εισερχόμενους στο συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό δίπλα στα λοιπά μέλη της κοινωνίας ή διαφορετικά, τοποθετώ τον ένα παράλληλα στον άλλον τη στιγμή που η πολιτισμική-κανονιστική θεώρηση του Durkheim περί "κοινωνικής συνοχής" και "αλληλεγγύης" χρησιμοποιεί τον όρο της πλήρους κοινωνικής ενσωμάτωσης ("integration") με την έννοια της αφομοίωσης-συγχώνευσης ("assimilation"). Επιπρόσθετα έχει καταγραφεί ότι ο όρος της "integration" χρησιμοποιείται σαν συνώνυμο των εννοιών της "προσθήκης" (insertion) και της "προσαρμογής" (adaptation), χωρίς επί πλέον να γίνεται λόγος σχετικά με το ποιος "ενσωματώνεται" σε τι, κατά "παραφθορά" της ορθόδοξης χρήσης του όρου από τον Durkheim. Βλ. σχετ. Βαρου J., "Les paradoxes de l'integration: de l'infortune des mots a la vertu des concepts", *Ethnologie Francaise*, Vol. 23, No 2, April-June, 1993, και P. Nasse, "Exclus et exclusions: connaitre les populations, comprendre les processus", *Commissariat general au Plan*, Paris, January 1992.

7. Βλ. για παράδειγμα την επισκόπηση των σχετικών αντιλήψεων στο Taylor I. et al., *The New Criminology*, Routledge, London, 1973.

8. Μανωλεδάκης Ι., *7 Θέσεις για το Δίκαιο και τη Δικαιοσύνη*, Σάκουλας, Αθήνα, 1992.

9. Hobbes T., *Leviathan*, Penguin, London, 1982, (αρχική έκδοση, 1651).

10. Cohen A. K., *Deviance and Control*, Prentice-Hall, New Jersey, 1966.

11. Merton R. K. & Nisbet R. A. (ed), *Contemporary Social Problems*, Harcourt, Brace, (2nd Edition), New York, 1966, σ. 805.

12. Clinard M. B., *Sociology of Deviant Behaviour*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1963, σ.22.

13. Schwendinger H. & J., "Defenders of Order or guardians of human rights?", στο συλλογικό τόμο Taylor I. et al, (ed), *Critical Criminology*, Routledge, London, 1975. σ. 113-146.

14. Matza D., *Becoming Deviant*, Prentice - Hall, New Jersey, 1969.

15. Box S., *Deviance, Reality and Society*, Halt, Rinehart & Winston, London, κεφ. 2ο.

16. Durkheim E., *Division of Labor in Society*, Free Press, New York, 1947, σ. 102.

17. Bottomore T. B. & Rubel M. (ed), *Karl Marx*, Watts, London, 1956, σ. 159-60.

18. Κατά παραφθορά του δόγματος "laissez faire, laissez passer". Η έκφραση έχει χρησιμοποιηθεί από τους Downes D. & Rock P., *Understanding Deviance*, Oxford University Press, London, 1982, σ. 7.

19. Foucault M., *Discipline and punish*, Peregrine books, London, 1984.
20. Ζαν - Πιερ Γκαρνιέ: "Κοινωνικός Αποκλεισμός ή πώς η ταξική κυριαρχία εκκενώνεται", μτφρ. Σ. Κουβελάκης, *Η εποχή*, 12/3/1995.
21. Βλ. ανωτ. σημ. 20.
22. Βλ. Laclau E. (eds), *The Making of Political Identities*, Verso, London, 1994, Introduction, όπου αναλύονται τα επί μέρους χαρακτηριστικά της κοινωνικής αλλαγής που συντελείται στην εποχή μας και προσδιορίζεται με τον όρο ιστορικός μετασχηματισμός "historical mutation".
23. Βλ. ανωτ. σημ. 20.
24. Παρατηρητής: "Κοινωνική Επανάσταση", *Καθημερινή*, 23/7/95.
25. Beccaria C., *Of Crimes and Punishments*, Oxford University Press, Oxford, 1964, (πρώτη έκδοση, 1764), Bentham J., *Introduction to Principles of Morals and Legislation*, 1789.
26. Ο όρος έχει αποδοθεί από τον S. Box (1971), βλ. ανωτ. σημ. 15.
27. Wilson J. Q., *Thinking about Crime*, Basic Books, New York, 1975, σ. 21-22.
28. Conklin J. E., *The impact of crime*, Macmillan, New York, 1975.
29. Morgan P., *Delinquent Fantasies*, Temple Smith, London, 1978, σ. 12-13.
30. Reiman J. H., *The rich get richer and the poor get prison*, Wiley, New York, 1979, σ. 55.
31. Κυριόπουλος Γ., "Κοινωνικός Αποκλεισμός", *Τα Νέα*, 16/12/94, σ. 6.
32. Marx K., *Capital*, Penguin, London, 1976.
33. Marcuse H., *Eros and Civilization*, Penguin, London, 1955.
34. Δερτιλής Γ. Β., "Ποιο τέλος της ιστορίας;" *Το Βήμα*, 25/6/95, σ. B10, 44.
35. Κατά την έκφραση του Ν. Μουζέλη, "Ανατομία του νεοσυντηρητισμού", *Το Βήμα*, 19/9/95 σ. 42/10.
36. Βούλγαρης Γ., *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
37. Τσουκαλάς Κ., "Ανεργία και αθλιότητα", *Το Βήμα*, 2/7/95, σ. Α14.
38. Αυτή η άποψη διατρέχει το πόνημα της Morgan, βλ. ανωτ. σημ. No 29.
39. Επ' αυτού βλ. Burnett J., *Idle hands: The experience of unemployment, 1790-1990*, Routledge, London, 1994. Επίσης, Paugam S., *La disqualification sociale*, Presses universitaires de France, Paris, 1993.
40. Gore Ch. et al., "Introduction: Markets, citizenship and social exclusion", στο συλλογικό τόμο Roggers G. et al (ed), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, International Institute for Labour Studies, U.N. Development Programme, 1995, ILO, σ. 1.
41. Silver H., "Reconceptualizing social disadvantage", βλ. ανωτ. σημ. 40, Roggers G. et al (ed), 1995, σ. 57-80.
42. Foucauld J. B., "Exclusion, inegalites et justice sociale", *Esprit*, No

182, June, 1992. Επίσης, Foucauld J. B., "Vouloir faire, savoir faire", στο συλλογικό τόμο Affichard J. - Foucauld J. (ed), *Justice sociale et inegalites*, Esprit, Paris, 1992.

43. Δημάκη Ι. - Παπαχρίστου Θ. (εκδ.), *Κοινωνία, δίκαιο, ηθική*, Σάκουλας, Αθήνα, 1993.

44. Επί του θέματος ενδεικτικά βλ. Hasley A. H. et al., *Origins and Destinations*, Clarendon, Oxford, 1980. Marshall G. & Swift A.: "Social Class and Social Justice", *British Journal of Sociology*, 44, 2, 1993, σ. 187-211. Brown P., "Cultural Capital and Social Exclusion", *Work, Employment and Society*, 9, 1, 1995, σ. 29-51.

45. Για το "τεχνοκρατικό παράδειγμα" βλ. ενδεικτικά Kerr C. et al., *Industrialism and Industrial Man*, Penguin, London, 1973, επίσης Erikson R. & Goldthorpe J., *The Constant Flux: A study of Social Mobility in Industrial Societies*, Clarendon, Oxford, 1992.

46. Parsons T., "The school class as a social system", *Harvard Educational Review*, XXIX, 1959, σ. 297-318,

47. Απόδοση του αγγλικού όρου "social closure".

48. Η θεωρία του "κοινωνικού φράγματος" χρησιμοποιείται εδώ όπως αυτή αναπτύχθηκε μέσα στα κείμενα των Parkin F., *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, Tavistock, London, 1979, Collins R., *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*, Academic Press, New York, 1979, Murphy R., *Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion*, Clarendon, Oxford, 1988, Witz A., *Professions and Patriarchy*, Routledge, London, 1992.

49. Weber M., *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, U.S.A., 1978.

50. Parkin F., (1979), βλ. σημ. 48, σ. 47-8.

51. Parkin F., (1979), βλ. σημ. 48, σ. 47-8.

52. Marshall A., *Principles of Economics*, Macmillan, London, 1920, σ. 562, όπου ρητά αναφέρεται ότι "οι επαγγελματικές τάξεις ιδιαίτερα, ενδιαφέρονται στην αποταμίευση κεφαλαίου για τα παιδιά τους, ενώ ταυτόχρονα επιζητούν ευκαιρίες για να το επενδύσουν σε αυτά".

53. Πρόσφατα η άποψη του Marshall, επιβεβαιώθηκε από τους Bourdieu P. & Passeron J., *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, London, 1977.

54. Βλ. για παράδειγμα, Clutterbuck D. (ed), *New Patterns of Work*, Aldershot, Gower, 1985, Connell R., *Which Way is Up? Essays on Class, Sex and Culture*, George Allen and Unwin, London, 1983, Ehrenreich B., *Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class*, Pantheon, New York, 1989, Goldthorpe J. et al., *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, Clarendon, Oxford, 1987, Harvey D., *The Conditions of Post - Modernity*, Blackwell, Oxford, 1989.

55. Morgan G., *Images of Organisations*, Sage, London, 1986, σ. 24-25.

56. Veblen Th., *The Theory of the Leisure Class*, Modern Library, New York, 1934.

57. Υπάρχει μεγάλη διάσταση, φυσικά, ανάμεσα στην κοινωνικού περιεχομένου, συλλογιστική, Βεμπεριανή έννοια του "χαρίσματος" και την "περί χαρίσματος" ατομικιστική δαρβινική άποψη που προωθείται.

58. Brown P. & Scase R., *Higher Education and Corporate Realities*, UCL Press, London, 1994.

59. Βλ. ενδεικτικά, Halsey A. H. (eds), *Power and Ideology in Education*, Oxford University Press, Oxford, 1976, Scott J., *Who Rules Britain?*, Polity, Cambridge, 1991, Scase R., *Class*, Milton Keynes, Open University Press, London, 1992.

60. Brown P., "The third wave: education and the ideology of Parentocracy", *British Journal of Sociology of Education*, 11, 1, 1990, σ. 65-85.

61. Σχετικοί προβληματισμοί αναπτύσσονται στο άρθρο του Καραφύλλη Γρ., "Παιδεία και Κοινωνικοί Αποκλεισμοί: Ο ρόλος του μορφωτικού επιπέδου στην κοινωνική διαστρωμάτωση και στον τύπο των πολιτών", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 15, 1994, σ. 125-141.

62. Lemoine M., "Εξαφανίζουν τους φτωχούς τώρα στη Λατινική Αμερική", *Το Βήμα*, 3/3/1996, ανταπόκριση από τη Monde.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ (1988-1996)

Με κείμενα 47 συγγραφέων

Εισαγωγή και επιμέλεια:
ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ

ΔΕΛΤΙΟ ΤΥΠΟΥ

Κυκλοφόρησε από τις Εκδόσεις Παπαζήση ο δεύτερος τόμος του βιβλίου «Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ (1988-1996)», (ο πρώτος κυκλοφόρησε το 1987), με εισαγωγή και επιμέλεια της Ιωάννας Λαμπίρη-Δημάκη, η οποία είναι καθηγήτρια κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Σκοπός της σειράς αυτής είναι να ενημερώνεται κατά περιόδους το ελληνικό κοινό και ιδιαίτερα η ίδια η κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων για την πορεία της κοινωνιολογίας (ως επιστημονικού λόγου, ερευνητικής και πρακτικής και κοινωνικοπολιτικά ωφέλιμης γνώσης) στην Ελλάδα.

Στον τόμο του 1997, συγκέντρωσε τα κείμενα και τις βιογραφίες 47 νεότερων (που στην πλειοψηφία τους πήραν το διδακτορικό τους την δεκαετία του '80) Ελληνίδων και Ελλήνων κοινωνιολόγων, τους οποίους συγκρίνει στο εισαγωγικό κεφάλαιο με τους παλαιότερους 30 του πρώτου τόμου. Διαπιστώνεται όχι μόνον η συνέχεια, αλλά και κάποια ασυνέχεια ανάμεσα στις επιστημονικές προδιαθέσεις των μελών των δύο αυτών «γενιών» κοινωνιολόγων. Πρόκειται για ένα υλικό που μπορεί να αποβεί χρήσιμο για την μελλοντική συγγραφή μιας σε βάθος ιστορίας της κοινωνιολογίας στον τόπο μας που θα είναι συγχρόνως και μια κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας αυτής.

Σεξουαλική παρενόχληση ανηλίκων: Ο επαγγελματικός «λόγος» σε κύκλους αναγνώρισης και απόκρυψης. Η Βρετανική εμπειρία

Αγάπη Κανδυλάκη*

Περίληψη

Το άρθρο εστιάζεται στη μελέτη της εξέλιξης της γνώσης για τη σεξουαλική παρενόχληση των ανηλίκων. Προτείνει ένα θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης επηρεασμένο από τη διαλεκτική ανάλυση (*discourse analysis*) του Φουκώ και επικεντρώνεται στο πώς διαμορφώνεται ο επαγγελματικός 'λόγος' των κοινωνικών λειτουργών, ψυχολόγων και επιμελητών ανηλίκων μέσα από κύκλους αναγνώρισης και απόκρυψης. Η ανασκόπηση της εξέλιξης συμπληρώνεται με την κατηγοριοποίηση και ομαδοποίηση των θεωρητικών προσεγγίσεων του 'λόγου' της σεξουαλικότητας και εξετάζεται η συσχέτιση αυτών με την εξέλιξη της γνώσης για τη σεξουαλική παρενόχληση.

Εισαγωγή

Αναμφισβήτητα η σεξουαλική παρενόχληση των ανηλίκων είναι ένα σοβαρό πρόβλημα, αρκετά εκτεταμένο και με σημαντικές προεκτάσεις, το οποίο όμως σε μεγάλο ποσοστό παραμένει 'σιωπηλά κρυφό'. Η 'αποκάλυψή' του στον 20ό αιώνα εμφανίζεται μέ-

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας.

σα από κυκλικές σχέσεις αναγνώρισης και απόκρυψης (Olafson, κ.α., 1993). Οι ίδιες δυνάμεις, που δεν επέτρεψαν στο παρελθόν την αναγνώρισή του, φαίνεται, σύμφωνα με τον Corwin (1988), να σκιάζουν και σήμερα κάθε προσπάθεια ανάλυσης. Κάθε φορά που ένα τέτοιο γεγονός έρχεται στη δημοσιότητα, την ίδια στιγμή η αρνητική αντίδραση που προκαλεί οδηγεί στη γρήγορη συγκάλυψή του. Αυτή η μακρά αρνηση των δυτικών κοινωνιών να αντικρύσουν την πραγματικότητα της σεξουαλικής παρενόχλησης των ανηλίκων, μπορεί να παρομοιαστεί με την άρνηση που χαρακτηρίζει συχνά όσους βιώνουν τέτοιες καταστάσεις, οι οποίοι, για να προστατεύσουν τους εαυτούς τους από τον πόνο και τον τρόμο, σφραγίζουν τις μνήμες τους από τα τραύματα της παιδικής τους ηλικίας (βλ. Goodwin, 1985, και Olafson κ.α., 1993).

Στόχος αυτού του άρθρου είναι αρχικά να κάνει μια σύντομη αναφορά στην εξέλιξη της γνώσης γύρω από τη σεξουαλική παρενόχληση. Το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύσσεται στις επόμενες σελίδες έχει σημαντικά επηρεαστεί από τη διαλεκτική ανάλυση (discourse analysis) του Φουκώ. Η επαγγελματική γνώση και εμπειρία των περιπτώσεων σεξουαλικής παρενόχλησης (sexual abuse) εξετάζεται ως 'λόγος' (discourse), δηλαδή ως δομές γνώσης στην κοινωνική εργασία, την ψυχολογία, καί άλλες παρεμφερείς εφαρμοσμένες κοινωνικές επιστήμες και πρακτικές που συμβάλλουν στην κατανόηση αφενός και στην εξήγηση αφετέρου, των αποφάσεων που λαμβάνονται. Εστιάζοντας στον 'επαγγελματικό λόγο' (professional discourse) και στο πώς αυτός ορίζει και επαναδιαμορφώνει το 'λογο' (discourse/discours) για τη σεξουαλική παρενόχληση, εξετάζει το πώς οι αλλαγές στο 'λόγο' για τη σεξουαλικότητα επηρέασαν την αναγνώριση ή την απόκρυψη της σεξουαλικής παρενόχλησης. Η γνώση για τη σεξουαλική παρενόχληση συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της θεωρίας, της πρακτικής και κατά συνέπεια και της 'εξουσίας' των επαγγελματιών. Το κύριο επιχείρημα, που αναπτύσσεται εδώ, είναι πώς ο επαγγελματικός 'λόγος', που αποτελεί το κλειδί για την αναγνώριση της σεξουαλικής παρενόχλησης, εμφανίζεται σε κύκλους αποκάλυψης και απόκρυψης. Είναι χαρακτηριστικό ότι με την αύξηση της γνώσης των επαγγελματιών και την επαναποκάλυψη του 'λόγου', οι καταγγελίες που αφορούν εγκλήματα σεξουαλικής παρενόχλησης αυξάνονται. Η αλλαγή του 'σκηνικού' στην 'αλήθεια', σύμφωνα με τη φουκωική ανάλυση, οδηγεί στην αξιολόγηση της σημασίας πράξεων, που άλλοτε δεν αναγνωρίζονταν ως ασελγείς.

Επιχειρείται επίσης να εξετασθεί το πώς επηρεάζεται ο επαγγελματικός 'λόγος' για τη σεξουαλική παρενόχληση, από τις θεω-

ρητικές προσεγγίσεις της σεξουαλικότητας. Είναι έξω από τις φιλοδοξίες του παρόντος κειμένου να προχωρήσει σε διεξοδική ανάλυση αναφορικά με το θέμα αυτό, διότι είναι εξαιρετικά ευρύ και θα μπορούσε να αποτελέσει αυτοτελή μελέτη. Η συζήτηση στις επόμενες σελίδες αποτελεί μια σύντομη παρουσίαση των ομαδοποιήσεων και κατηγοριοποιήσεων των 'λόγων' για τη σεξουαλικότητα και μια θεωρητική παρέμβαση για το πώς οι τέσσερις θεωρητικές ομαδοποιήσεις που προκύπτουν από την ανάλυση, επηρεάζουν τον επαγγελματικό 'λόγο' για τη σεξουαλική παρενόχληση. Τέλος, επιχειρείται μια σύντομη αναφορά στο πώς η μυθολογία γύρω από τον κοινωνικά κατασκευασμένο 'ανδρισμό' (masculinity), παρακωλύει την καταγγελία σεξουαλικών παρενοχλήσεων.

1. Η γνώση για τη σεξουαλική παρενόχληση από τον προηγούμενο αιώνα ως σήμερα. Κύκλοι ανακάλυψης και απόκρυψης.

Το φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης υπήρχε πάντοτε. Οι δείκτες συχνότητας της εμφάνισής του όμως, είναι αδύνατον να εκτιμηθούν, καθώς οι μαρτυρίες που σώζονται από το παρελθόν είναι λιγοστές και οι περισσότερες ανέκδοτες. Ένα παράδειγμα τέτοιων μαρτυριών από άτομα που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση στη Βρετανία είναι αυτό της V. Woolf (De Salvo, 1989), και μιας μητέρας από τη Νέα Αγγλία. Η μαρτυρία ενός ανώνυμου Βικτωριανού συγγραφέα που σώζεται με τον τίτλο 'My Secret Life' (Rush, 1980), περιγράφει την πλευρά ενός δράστη. Λαϊκοί μύθοι και αναφορές σε δικαστήρια προσφέρουν επίσης ορισμένες συμπληρωματικές πληροφορίες. Για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο Simpson (1988), στο Λονδίνο τον 18ο αιώνα πιστευόταν ότι "η σεξουαλική συνεύρεση με ένα παιδί θεραπεύει τον ενήλικα από αφροδίσια νοσήματα". Το 25% των υποθέσεων βιασμών στο Old Bailey¹ μεταξύ του 1730 και 1789 στη Βρετανία αφορούσε παιδιά ηλικίας μικρότερης των 10 ετών.

Τα περισσότερα παλαιότερα κείμενα που ασχολούνται με τη σεξουαλική παρενόχληση διαπνέονται από τη βικτωριανή πεποίθηση ότι η ευυπόληπτη αστική τάξη δεν έχει ουδεμία σχέση με το φαινόμενο. Ο Wohl (1978) συνδέει τη σεξουαλική παρενόχληση

με τη φτώχεια και το 'συνωτισμό' που παρατηρείται κυρίως στις άπορες οικογενειακές εστίες. Η ίδια αντίληψη φαίνεται να διαπνέει το πρώτο ίδρυμα στον κόσμο που ασχολήθηκε με την πρόληψη βίας προς τα παιδιά, το SPCC², που ιδρύθηκε στην Νέα Υόρκη και εστίασε την προσοχή του στην παραμέληση, κακοποίηση και σεξουαλική παρενόχληση παιδιών από φτωχές κυρίως εργατικές οικογένειες μεταναστών. Αυτή η σύνδεση με τη φτώχεια εμφανίζεται ακόμη και σήμερα. Συχνά η 'αξιοπρεπέστατη' μεσαία τάξη εξαιρείται από τα ποσοστά συχνότητας εμφάνισης σεξουαλικής παρενόχλησης (Finkelhor, 1993, Lafontaine, 1990). Άλλωστε το να θεωρείται η φτώχεια υπεύθυνη για τη βίαιη συμπεριφορά εντάσσεται πλαίσιο που βοηθά στην εξήγηση της σεξουαλικής παρενόχλησης ως φαινομένου που 'δε μας αφορά', φαινομένου που συμβαίνει 'μακριά από εμάς'.

Ο ιατρικός λόγος (discours/discourse) του 19ου αι. συμπεριλάμβανε ορισμένες αναφορές σε σεξουαλικές παρενοχλήσεις, καθώς επίσης και τις ψυχολογικές τους συνέπειες.³ Παρότι άλλα τραύματα, (π.χ. να επιβιώσει κανείς από ατύχημα), συχνά αναφέρονται ως σοβαρή 'ψυχογενετική αιτιολογία' ψυχικής ασθένειας, η σεξουαλική παρενόχληση δεν αναφέρεται ως αιτία προκλήσης παρόμοιων διαταραχών στον Προ-Φροϋδικό ιατρικό 'λόγο' του προηγούμενου αιώνα. Η 'τρέλα' και η 'σεξουαλικότητα' συνδέονται, κατά κάποιο τρόπο, στο πλαίσιο του ιατρικού 'λόγου' της εποχής. Φαίνεται όμως ότι η εστίαση γίνεται στη 'μη ευπρεπή σεξουαλική συμπεριφορά' ορισμένων γυναικών, παρά στη 'σεξουαλική παρενόχληση' από πλευράς των ανδρών. Επιπλέον, ο ιατρικός 'λόγος' ήδη από το 1750 μέχρι και τον 20ό αι. ενδιαφέρεται για τις αρνητικές συνέπειες του αυνανισμού των παιδιών και εφήβων και ασχολείται με τον έλεγχο του (Showalter, 1987).

Ο Freud είναι ένας από τους ελάχιστους ψυχιάτρους της εποχής του, που υποστηρίζει ότι η σεξουαλική παρενόχληση στην παιδική και την εφηβική ηλικία έχει σοβαρές συνέπειες. Σε ομιλία που δίνει το 1896 στη Βιεννέζικη Εταιρεία Ψυχιατρικής και Νευρολογίας εμφανίζεται απόλυτα σίγουρος για την πραγματικότητα της σεξουαλικής παρενόχλησης στο ιστορικό των ασθενών του και ένθερμα υποστηρίζει ότι "...κατα βάθος κάθε περίπτωση υστερίας έχει σαν βασική αιτιολογία μία ή περισσότερες περιπτώσεις πρώιμης σεξουαλικής εμπειρίας σε παιδική ηλικία..." (βλ. Masson, 1992). Ένα χρόνο όμως αργότερα (1897), αρνείται την θεωρία

αυτή αντικαθιστώντας την με αυτή του 'Οιδιπόδειου συμπλέγματος' που αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της ψυχανάλυσης (βλ. Masson, 1992).

Η 'πραγματικότητα' (reality) και η 'φαντασίωση' (fantasy) είναι κεντρικά ζητήματα στην ψυχανάλυση, τα οποία βρίσκονται σε διαρκή αντιπαράθεση. Όταν ο Freud εγκατέλειψε τη θεωρία της 'πρόκλησης' (seduction theory), η ψυχανάλυση ως θεωρία και κλινική πράξη αρνήθηκε την πραγματικότητα της σεξουαλικής παρενόχλησης και κατά συνέπεια καταδίκασε χιλιάδες ανθρώπους, που είχαν κακοποιηθεί, σε σύγχυση και ένοχη σιωπή, ενώ απάλλαξε τους δράστες από την ευθύνη τους. Ο Masson σχολιάζει:

"...στην πραγματικότητα, η ψυχανάλυση έδειξε πάντα μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη φαντασική ζωή από ότι στα πραγματικά γεγονότα. Ο Φρόυντ έστρεψε το ενδιαφέρον της ψυχανάλυσης στις παθογενετικές επιδράσεις της φαντασίωσης, δίνοντας λιγότερη σημασία στις παθογενετικές επιδράσεις της θύμησης αποθηκευμένων, αληθινών συμβάντων."

(Masson, 1992, σ. 133)

Μια προφανής κριτική στο σχολιασμό αυτό του Masson θεωρεί ότι δεν αφήνει περιθώριο για την εξέταση της πιθανότητας εσφαλμένης κρίσης. Κατά τον Scott (1988), ο Masson, αντί να εστιάζει στη διερεύνηση του πώς διαφοροποιούνται τα κεντρικά σημεία της ψυχαναλυτικής θεωρίας, αν η φύση των πραγματικών γεγονότων (real events) και των συνεπειών τους επαναπροσδιοριστούν, επικεντρώνεται στην προσπάθεια να αναδείξει τον Φρόυντ ανειλικρινή.

Θα ήταν ενδιαφέρον να εξετάσουμε αυτό το ζήτημα μέσα από μια Φουκωική προσέγγιση. Για να μπορέσουμε να σχολιάσουμε τη Φροϋδική στροφή από την αρχική του θέση, θα πρέπει να εξετάσουμε και την ιστορική στιγμή, στην οποία αρχικά προτάθηκε η 'θεωρία της πρόκλησης'. Είναι εύκολο να κατανοηθεί ότι ο Φρόυντ υποστήριζε την 'αλήθεια', αλλά δεν ήταν 'μέσα στην αλήθεια' (dans le vraie/ within the truth). Διαφοροποιείτο δηλαδή από την 'επιστημονική αλήθεια' της εποχής του. Ενδεχομένως αν είχε επιμείνει στην αρχική του θεωρία να είχε αποκλείσει τον εαυτό του από την επιστημονική κοινότητα, καθώς αυτά που υποστήριζε ήταν αντίθετα με τον επικρατούντα ιατρικό 'λόγο', αντίθετα με την κατεστημένη Βιεννέζικη ανώτερη και μεσαία τάξη. Πιθανότατα ο Φρόυντ δεν ήταν έτοιμος για να ξεκινήσει μια μάχη ενάντια στο

κοινωνικό status quo της εποχής του. Έτσι, προτίμησε να παραμείνει 'εντός του αληθινού λόγου' (within the true discourse) της εποχής, δημιουργώντας ένα νέο 'λόγο' –την ψυχανάλυση– συμβατό με την επικρατούσα ιατρική διαλεκτική, ο οποίος δεν επηρέασε μόνο την ιατρική και την ψυχιατρική, αλλά και όλες τις κοινωνικές επιστήμες ως τις μέρες μας. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να υποστηρίξει, από μια Φουκωική σκοπιά, ότι ο Φρόυντ δεν έσφαλλε, εκούσια ή ασυνείδητα (για να χρησιμοποιήσουμε την ψυχαναλυτική ορολογία), όταν έκανε στροφή στην ανάλυση των κλινικών του περιπτώσεων. Αντίθετα για να κατανοήσουμε αυτή τη στροφή θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν το ρόλο "των επιστημών στη διαχείριση της αλήθειας" (Barrett, 1991).

2. Από τη σωματική κακοποίηση στη σεξουαλική παρενόχληση: Η τυπική οδός της επαγγελματικής αναγνώρισης.

Οι Φροϋδικές απόψεις για τη 'φαντασίωση' κυριαρχούσαν στο 'λόγο' της κοινωνικής εργασίας διεθνώς, ήδη από την αρχή του 20ού αι. Κατά συνέπεια, η σεξουαλική παρενόχληση αντιμετωπίστηκε σαν ένα περιθωριακό ζήτημα, που επανέρχεται στο προσκήνιο στις αρχές του 1980. Αυτή η επάνοδος στον επαγγελματικό 'λόγο' ακολούθησε μια τυπική οδό. Αρχικά, αναγνωρίστηκε ότι οι ενήλικες γυναίκες - 'μητέρες' παρενοχλούνται σεξουαλικά. Αργότερα, ο επαγγελματικός 'λόγος' προχώρησε στην αποκάλυψη ότι συμβαίνει και σε ανήλικα κορίτσια - 'θυγατέρες', που βρίσκονται στην εφηβεία. Όταν, τέλος, έγινε γνωστό ότι συμβαίνει και σε μικρά παιδιά, τότε πλέον το ενδιαφέρον στράφηκε και προς τα ανήλικα αγόρια, που άρχισαν να αντιμετωπίζονται και ως πιθανά 'θύματα/δέκτες' σεξουαλικής παρενόχλησης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο λόγος για τη σεξουαλική παρενόχληση ανηλίκων άρχισε να παίρνει διαστάσεις στις ΗΠΑ και στη Βρετανία γύρω στα τέλη του 1980. Οι κοινωνικοί λειτουργοί που απασχολούνται σε διάφορες υπηρεσίες στη Βρετανία, όπως υποστηρίζει η Lancaster (1996), άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι "οποιαδήποτε μέτρα πρόληψης και αν λαμβάνονται, ο χρόνος εργασίας τους και οι ανάγκες χρηματοδότησης προγραμμάτων που αφορούν εργασία με άτομα που έχουν παρενοχληθεί σεξουαλικά

διαρκώς αυξάνονται". Αντίθετα με ότι συνέβαινε το 1970, στη δεκαετία του 1980 το ενδιαφέρον γύρω από τη σεξουαλική παρενόχληση των παιδιών αποτέλεσε μείζον ζήτημα στη Βρετανία (Cooper and Ball, 1987). Στην αμερικανική βιβλιογραφία, η σεξουαλική παρενόχληση των παιδιών άρχισε να συζητιέται προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (βλ. Groth κ.α., 1978). Κατά τον Bentovim (1991), η αναγνώριση του φαινομένου από τις δυτικές κοινωνίες πέρασε από συγκεκριμένα στάδια. Αρχικά, η άρνηση της αποδοχής του ότι τα παιδιά κακοποιούνται σωματικά άρχισε να υποχωρεί με τον εντοπισμό και την ανάλυση του 'κακοποιημένου παιδιού' (battered child). Οι λιγοστές όμως περιπτώσεις που αναγνωρίζονται, 'χρεώνονται' σε δράστες 'ψυχωσικούς', 'μεθυσμένους', 'ναρκομανείς' και 'παράξενους αγνώστους'. Ο επαγγελματικός 'λόγος' στρέφεται προς την εξέταση τρόπων παρέμβασης για τη βοήθεια και τη θεραπεία. Η έγκαιρη αναγνώριση και παρέμβαση θεωρείται σημαντική ακόμα και σε λιγότερο σοβαρές περιπτώσεις. Παράλληλα, σε ένα τρίτο στάδιο, η επαγγελματική προσοχή εστιάζεται και στην παραμέληση των παιδιών. Ενώ σε ένα τέταρτο στάδιο, άρχισε να αναγνωρίζεται η σημασία της συναισθηματικής κακοποίησης (emotional abuse) και σε ένα πέμπτο στάδιο, αναγνωρίζεται η σεξουαλική παρενόχληση, αρχικά στα κορίτσια και αργότερα (αρχές της δεκαετίας του '90 στη Βρετανία) στα αγόρια. Πρόσφατα, το ενδιαφέρον των επαγγελματιών που ασχολούνται με το ζήτημα, άρχίζει να κινείται και προς τις 'γυναίκες δράστες' σεξουαλικής παρενόχλησης, ενώ πολύ πιο πρόσφατα και προς τους ανηλίκους δράστες, εφήβους και παιδιά. Όπως έδειξε έρευνα του NCH (National Children's Home)⁴ που δημοσιεύτηκε το 1992 στη Βρετανία, υπολογίζεται ότι το ένα τρίτο όλων των δραστών σεξουαλικής παρενόχλησης στη χώρα είναι ηλικίας μικρότερης των 18 ετών.

3. Ο επαγγελματικός 'λόγος': Το κλειδί προς την αναγνώριση της σεξουαλικής παρενόχλησης.

Το κύριο επιχείρημα, που αναπτύσσεται σε αυτό το άρθρο, είναι ότι η γνώση των κοινωνικών λειτουργών και συναφών επαγγελματιών γύρω από τη σεξουαλική παρενόχληση χαρακτηρίζεται από περιόδους απόκρυψης και επανεμφάνισης. Ουσιαστική σημα-

σία για την αναγνώριση και τη θεραπευτική αντιμετώπιση ανηλίκων που έχουν βιώσει τη σεξουαλική παρενόχληση αλλά και δραστών έχει η γνώση των κοινωνικών λειτουργιών και συναφών επαγγελματιών, και η αποδοχή από την πλευρά τους ότι η σεξουαλική παρενόχληση πράγματι συμβαίνει. Η θέση που αναπτύσσεται είναι ότι, η 'επαγγελματική' γνώση μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή αν εξετασθεί μέσα σε ένα διαλεκτικό πλαίσιο. Ακολουθώντας τις βάσεις της φουκωικής διαλεκτικής, ο επαγγελματικός 'λογος' εμφανίζεται ως έννοια-κλειδί, που προσδιορίζει τους κύκλους αναγνώρισης και απόκρυψης της σεξουαλικής παρενόχλησης. Η έννοια του 'λόγου' χρησιμοποιείται πλέον ευρέως από κοινωνικούς επιστήμονες και θεωρητικούς, όμως η σύνδεσή της με το 'περιεχόμενο' και όχι απλά και μόνο με το 'κείμενο', οφείλεται στον Φουκώ.

Σύμφωνα με την Barrett (1991), ο Φουκώ ενδιαφέρεται να εξετάσει το πώς μία συγκεκριμένη λεκτική έκφραση εμφανίζεται, αντί κάποιας άλλης. Για τον Φουκώ (1970), "σε κάθε κοινωνία, η παραγωγή του 'λόγου' ελέγχεται, επιλέγεται, οργανώνεται και αναδιανέμεται ακολουθώντας μια σειρά από διαδικασίες, των οποίων ο ρόλος εστιάζεται στο να αντιστρέψει τις εξουσίες και τους κινδύνους του, να αντιμετωπίσει τυχαία γεγονότα, να αποφύγει τη δυσβάστακτη και φοβερή υλικότητά του." Με άλλα λόγια, "υπάρχει ένα πλαίσιο στην κοινωνική ζωή, το οποίο μας είναι τόσο γνώριμο, ώστε μόλις μπορούμε να το συνειδητοποιήσουμε. Είναι τόσο επίμονο, ώστε δεν μπορούμε να επιλέξουμε, να αγνοήσουμε ή να αρνηθούμε τους κανόνες του. Αυτό είναι κάτι που καθιστά δυνατό ή αδύνατο το να μιλάμε για συγκεκριμένα ζητήματα ή αντικείμενα. Αυτό το πλαίσιο είναι ο 'λογος'" (Rojek, κ.α., 1988). Όταν η κοινωνία στην οποία αναφερόμαστε είναι μια επαγγελματική κοινότητα, τότε ο [επαγγελματικός] 'λόγος' αφορά το περιεχόμενο, το δίκτυο των κανόνων που υπαγορεύονται από τη συγκεκριμένη επιστήμη, και που επιτρέπουν σε κάποιο να μιλήσει για συγκεκριμένα ζητήματα μέσα στα πλαίσια του επιστημονικού αυτού 'λόγου'. Για τον Φουκώ: "οι επιστημονικοί κλάδοι αποτελούν ένα σύστημα ελέγχου για την παραγωγή του 'λόγου', που καθορίζει τα όρια του ενδιαμέσου της δράσης μιας ταυτότητας, που παίρνει τη μορφή μιας μόνιμης επανενεργοποίησης των κανόνων αυτών". Στην προσπάθειά του να εφαρμόσει αυτή την Φουκωική άποψη για το 'λόγο' στον κλάδο της κοινωνικής εργασίας, ο Philp αναφέρει:

“ο λόγος είναι ένα καθεστώς αλήθειας που λειτουργεί διαμέσου κανόνων ή οργανωμένων αρχών, που υπάρχουν πέρα και πάνω από τη λεκτική εκφραση [...] Αυτοί οι κανόνες συνδέουν τα διαφορετικά αντικείμενα (από την τρίτη ηλικία ως την παραβατική συμπεριφορά) και αποτελούν τη βάση για τις διαφορετικές μορφές και μεθόδους παρέμβασης, και προσφέρουν τις θεωρητικές και πρακτικές δυνατότητες επιλογής (από το ριζοσπαστισμό ως το συντηρητισμό, και από την απώθηση ως τη συνειδητοποίηση των συναισθημάτων”.

(Philp, 1979, σ. 87-88)

Είναι ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς το πώς ο ‘επαγγελματικός λόγος’ κατασκευάζει, αλλάζει και διαφοροποιεί το ‘λόγο’ για τη σεξουαλική παρενόχληση. Η ιατρική, για παράδειγμα και η εξουσία που κατέχει να ορίζει τι είναι ‘υγεία’ και ‘ασθένεια’, επεκτείνει την ηγεμονία της σε πλευρές της ζωής και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, που δεν αποτελούσαν παραδοσιακά τομείς της αρμοδιότητάς της. Μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, η ιατρική μεταφράζεται σαν την πρακτική που παρατηρεί, κωδικοποιεί και κατανοεί την ασθένεια. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο ανάλυσης, οι ‘ονομασίες’ της ασθένειας είναι κοινωνικές ‘κατασκευές’, που ορίζουν, και δίνουν μήνυμα σε ορισμένα συμβάντα. Παρόμοια, οι θεωρίες της κοινωνικής εργασίας είναι προϊόντα του πλαισίου μέσα στο οποίο γεννιούνται, και το οποίο επηρεάζουν στη συνέχεια.

Η αποκάλυψη της αλήθειας εμπλουτίζει και διευρύνει τη γνώση σε ένα θέμα που ακόμη βρίσκεται σε εμβρυακό στάδιο. Η αποκάλυψη όμως της αλήθειας μπορεί μονάχα να γίνει μέσα στον επαγγελματικό ‘λόγο’. Είναι όμως ενδιαφέρον να εξετάσουμε το επιχείρημα της Cain (1993), που αφορά το φεμινισμό ως εξωδιαλεκτική (extra-discursive), αναφορικά με την αποκάλυψη της αλήθειας για τη σεξουαλική παρενόχληση. Η Cain συγκρίνει τη θεωρία της γνώσης του Φουκώ με τις αντίστοιχες φεμινιστικές, παρότι η Φουκωική θέση, όπως αναφέρει η Cain, υποστηρίζει ότι “ο ‘λόγος’ δεν μπορεί να δημιουργηθεί, ούτε να μεταφερθεί από κάποιο υποκείμενο εκτός λόγου. Οι πιθανοί εκφραστές του λόγου που έχουν την εξουσιοδότηση να τον ‘μεταφέρουν’ δημιουργούνται μέσα στο λόγο “ενώ η φεμινιστική θέση είναι ότι η γνώση δεν διαμορφώνεται μέσα στο ‘λόγο’, αλλά είναι εξωδιαλεκτική. Διαμορφώνεται από την άμεση αποκάλυψη των γυναικείων εμπειριών, που προϋπήρχαν της αναγνώρισής τους. Αναφέρεται στη ‘συγκαλυμμένη γνώση’ και υποστηρίζει ότι ο φεμινισμός έδωσε

φωνή στις γυναίκες. Επικεντρώνεται στην πιθανότητα του να έχει κανείς την εμπειρία χωρίς να έχει τη γνώση, πολύ περισσότερο μια αναπτυσσόμενη διαλεκτική γύρω από την εμπειρία. Αυτή η θέση της Cain συγκλίνει με την επιχειρηματολογία στην παρούσα συζήτηση αναφορικά με την αναγνώριση του προϋπάρχοντος φαινομένου της σεξουαλικής παρενόχλησης μετά τη διαμόρφωση του συναφούς επαγγελματικού 'λόγου'. Παρότι το φαινόμενο υπήρχε πάντα, η αναγνώρισή του, η γνώση γύρω από αυτό, και η επαγγελματική διαλεκτική/επαγγελματικός 'λόγος' εμφανίζονται σε κύκλους αποκάλυψης και απόκρυψης. Όμως η αναγνώριση της σεξουαλικής παρενόχλησης των ανηλίκων δεν έγινε εξωδιαλεκτικά. Οι λέξεις παρενόχληση και κακοποίηση εισήχθησαν στο λεξιλόγιο των επαγγελματιών μετά τη διαμόρφωση του συναφούς επαγγελματικού λόγου. (βλ. Κανδυλάκη, 1996)⁵. Η γνώση όμως των επαγγελματιών δεν προέρχεται αποκλειστικά από τον επαγγελματικό 'λόγο'. Προέρχεται κατεξοχήν και από την προ-διαλεκτική (pre-discursive) και εξω-διαλεκτική (extra-discursive) των επιζώντων, που είχαν την εμπειρία, χωρίς να έχουν τη γνώση ή τις λέξεις για να προωθήσουν το 'λόγο'. Η θεωρητικοποίηση των εμπειριών των γυναικών από τις διανοούμενες γυναίκες έφερε στην επιφάνεια την κρυφή γνώση, αρχικά των γυναικών και αργότερα των ανηλίκων. Ο φεμινισμός που αποτέλεσε τη διαλεκτική που έφερε στο φως τη σεξουαλική παρενόχληση στις γυναίκες και στα ανήλικα κορίτσια, δυστυχώς λειτούργησε αρνητικά αναφορικά με την αποκάλυψη του ότι συμβαίνει και στα αγόρια (Gonsiorek, 1994)

Ο επαγγελματίας που συναναστρέφεται με ανηλίκους που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση, θα πρέπει να είναι σε θέση να χρησιμοποιεί δεξιότητες, τις μεθόδους εκείνες, που όχι μόνο θα εμπνεύσουν εμπιστοσύνη, αλλά και θα βοηθήσουν, με κάθε δυνατό τρόπο το άτομο που έχει παρενοχληθεί, να εκφραστεί. Αναμφισβήτητα, οι επιπτώσεις της σεξουαλικής παρενόχλησης είναι βλαβερές και μακράς διάρκειας. Όμως και η παρέμβαση μπορεί να είναι επίσης, βλαβερή διαδικασία για τον ανήλικο. Όταν για παράδειγμα, οι ανήλικοι τίθενται υπό την 'προστασία' (in care), πηγαίνουν σε ξενώνες, ή σε ανάδοχες οικογένειες και συχνά συνεχίζουν να είναι περισσότερο 'τρωτοί' σε σεξουαλικές παρενοχλήσεις. Έρευνα στη Νέα Ζηλανδία έδειξε ότι τα παιδιά είναι δέκα φορές πιο πιθανόν να παρενοχληθούν σεξουαλικά, όταν βρίσκονται 'υπό προστασία', από ότι όταν βρίσκονται στις φυσικές τους οικογένειες (Smith, 1991). Επίσης, το μέλλον των παιδιών αυτών είναι συχνά πιο προβληματικό και άστατο. Συχνά, καταλή-

γουν σε φυλακές, καταλήγουν άστεγοι (Ogden, 1992) ή ακόμα καταφεύγουν στην πορνεία (Grooscock, 1992).

4. Αλλαγή σκηνικού στην 'αλήθεια' για τη σεξουαλική παρενόχληση.

Στην προσπάθειά του κανείς να εξετάσει, πώς διαμορφώνεται ο επαγγελματικός 'λόγος' για τη σεξουαλική παρενόχληση, βρίσκεται αντιμέτωπος με επιχειρήματα που υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μια εμπειρία ανώδυνη. Τέτοια επιχειρήματα συχνά τοποθετούνται στα πλαίσια του σεξουαλικού φιλελευθερισμού (sexual libertarianism), που φαίνεται να προσδίδει ένα θεωρητικό επιστέγασμα σε δικαιολογίες για την παρενοχλητική συμπεριφορά, και στη γενική αποδοχή ότι πρόκειται για κάτι 'φυσικό', 'φυσιολογικό', 'αποδεκτό' και 'δικαιολογημένο'. Οι φεμινίστριες αντίθετα, ήδη από τις αρχές του 19ου αι, δίνουν έμφαση στις συνέπειες και τις επιπτώσεις της σεξουαλικής παρενόχλησης στα ανήλικα κορίτσια και θεωρούν ότι η σεξουαλική παρενόχληση είναι ένα φαινόμενο, που πηγάζει από, και οφείλεται στην ανδρική εξουσία. Ήδη όμως οι πρώτες προσπάθειες, που γίνονται από το Πρώτο Φεμινιστικό Κύμα (First Feminist Wave), στις αρχές του αιώνα, να φέρουν το θέμα της σεξουαλικής παρενόχλησης στην επιφάνεια, φαίνεται να καταπνίγονται από τον ιατρικό 'λόγο'. Αυτή η αλλαγή του 'σκηνικού' στον επαγγελματικό 'λόγο' γίνεται εμφανής με το 'διαστρεβλωτικό' ρόλο της Φροϋδικής 'στροφής' από τη θεωρία της αποπλάνησης 'seduction theory' στην ψυχανάλυση. Αυτή η Φροϋδική 'στροφή', αν εξετασθεί μέσα σε ένα Φουκωικό πρίσμα, είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα του να υποστηρίζει κανείς την αλήθεια, χωρίς όμως να βρίσκεται 'εντός του αληθινού λόγου', και τ' ανάπαλιν. Σύμφωνα με αυτό το πλαίσιο ανάλυσης ο Freud δεν μετατοπίστηκε από την αρχική του θέση εσκεμμένα. Αντίθετα, με την εισαγωγή της ψυχανάλυσης στον ιατρικό 'λόγο', ο Φρόυντ βρέθηκε εντός του αληθινού λόγου' της εποχής. Μία από τις πιο δυναμικές θεωρητικές δομές στην ψυχική υγεία, που επηρέασαν σημαντικά τις κοινωνικές επιστήμες, η ψυχανάλυση, βασίζεται στην υπόθεση ότι η αιμομιξία θα πρέπει να είναι φαντασίωση και όχι πραγματική εμπειρία. Αυτή η υπόθεση συνέβαλε σημαντικά στην άρνηση της αποδοχής και της αναγνώρισης της σεξουαλικής παρενόχλησης και κατά συνέπεια αποτέλεσε ένα επι-

πλέον αρνητικό παράγοντα, που παρακώλυε την αποκάλυψη. Πολύ συχνά εκμυστηρεύσεις, ή καταγγελίες σεξουαλικής παρενόχλησης, θεωρούντο και θεωρούνται και σήμερα, σε σημαντικό βαθμό, 'σύνδρομο λανθασμένης μνήμης' (false memory syndrome)⁶. Ο Mendel (1995) αναφέρει δύο ψυχαναλυτές. Ο ένας είναι ο πρώην επόπτης του, ο οποίος αμφισβητούσε την αλήθεια στα λεγόμενα των 'ασθενών' του, που κατείγγελαν σεξουαλική παρενόχληση, και ο άλλος είναι ο Krug (1989), ο οποίος αναγνώρισε ότι, αρχικά δεν πίστευε τις καταγγελίες ασέλγειας από τις μητέρες τους, τις οποίες διατύπωσαν οκτώ από τους άνδρες 'πελάτες' του. Ο Fingleton (1989) τέλος, αναφέρει ότι άνδρες και γυναίκες ψυχολόγοι, που συμμετείχαν σε μελέτη στις ΗΠΑ, σχετική με τις στάσεις των σχολικών ψυχολόγων, πιστεύουν ότι πολλά κορίτσια φαντασιώνουν την επικαλούμενη σεξουαλική παρενόχληση. Εντούτοις το 51% του δείγματός του, υποστηρίζουν ότι για τη σεξουαλική παρενόχληση είναι υπεύθυνες, η πατριαρχική δομή της κοινωνίας και η ανδρική εξουσία. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, παρά την άρνησή τους, για έναν ολόκληρο αιώνα, να αποδεχτούν ότι η σεξουαλική παρενόχληση συμβαίνει, όταν το φαινόμενο άρχισε να γίνεται ευρύτερα αποδεκτό, στη δεκαετία του 80, οι ψυχίατροι έσπευσαν να αντιδράσουν, σαν να ήταν αυτοί, που μάχονταν, όλο αυτό το διάστημα, για την αναγνώριση μιας αλήθειας, μη επιθυμητής (Masson, 1992).

Στα πλαίσια ενός Φουκωικού μεταστρουκτουραλισμού, που δίνει έμφαση στο ζευγάρωμα της γνώσης με την εξουσία, αυτοί που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής της γνώσης, κατέχουν τεράστια εξουσία στο να διαχέουν στην κοινωνία την υποκειμενική τους κατανόηση και ερμηνεία της πραγματικότητας (Mendel, 1995). Ακολουθώντας αυτό το σκεπτικό, οι επαγγελματίες θεωρούνται υπεύθυνοι για την αποσιώπηση της γνώσης γύρω από τη σεξουαλική παρενόχληση. Στη Βρετανία η σεξουαλική παρενόχληση δεν γίνεται ξαφνικά γνωστή, με την υπόθεση Cleveland (1987)⁷. Στοιχεία του NSPCC (National Society for the Prevention of Cruelty to Children/ Εθνικό Κέντρο Πρόληψης Βιαιοτήτων σε Παιδιά, βλ. Ferguson, 1989, και 1990), δείχνουν ότι ήδη προς το τέλος του 19ου αιώνα το NSPCC άρχισε να εργάζεται στο Cleveland, προσφέροντας 'καταφύγια', που ονομάζονταν 'τόποι ασφάλειας' (places of safety) σε παιδιά. Οι περιγραφές αναφέρουν ότι τα παιδιά δεν παρέμεναν σιωπηλά, με 'σφραγισμένο το στόμα', παρά μονάχα αν βρίσκονταν σε απόλυτα ασφαλές περιβάλλον. Ορισμένα παιδιά και σε αυτήν ακόμα την περίπτωση δεν αποκάλυπταν

στοιχεία για την κακοποίησή τους και έτσι δεν μπορούσε να γίνει καταγγελία έναντι στο δράστη. Μια περίπτωση από τα αρχεία (NSPCC) του 1909 δίνει αποκαλυπτικά στοιχεία από συνέντευξη με τη μικρή Emily, 11 ετών.

“Δεν θέλω να κοιμάμαι μαζί του (με τον πατέρα μου), γιατί με πονάει στο κρεβάτι. Αρρωσταίνει και αυτός και εγώ το πρωί. Πονάει το στομάχι μου. Το έκανε και στην αδερφή μου, παλιά. Από τότε που έφυγε η αδερφή μου το κάνει σε μένα.”

(βλ. Ferguson, 1989).

Η δραματική επανεμφάνιση του φαινομένου στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ήταν η κλιμάκωση εξελίξεων δύο δεκαετιών, στις οποίες το θέμα είχε αρχίσει να εισάγεται σταδιακά, από ακτιβιστές των γυναικείων κινημάτων, ιδιαίτερα από γυναίκες που συμμετείχαν σε ‘κέντρα αντιμετώπισης καταστάσεων κρίσης εξαιτίας βιασμού’ (rare crisis centres), σε κέντρα φεμινιστικής θεραπείας, από ασκούντες το επάγγελμα και εκπαιδευτικούς. Τα γυναικεία κινήματα θεωρούν ότι η σεξουαλική παρενόχληση των νέων είναι μια ακόμη εκδήλωση της ανδρικής εξουσίας και υπεροχής μέσα στην οικογένεια (Hudson, 1992). Η φεμινιστική επιρροή στο ‘λόγο’ για τη σεξουαλική παρενόχληση είναι, συνεπώς, εξεχουσας σημασίας και μεγάλης αξίας. Όπως υποστηρίζουν ο Gonsiorek και άλλοι (1994), ο ‘λόγος’ για τη σεξουαλική παρενόχληση δεν θα υπήρχε, χωρίς την ενεργοποίηση των φεμινιστικών κινημάτων. Το φεμινιστικό επιχείρημα ότι η σεξουαλική παρενόχληση θα πρέπει να θεωρηθεί ως κατάχρηση εξουσίας (abuse of power), αποτελεί κυρίαρχο κομμάτι του ‘λόγου’ της σεξουαλικής παρενόχλησης. Εντούτοις ο φεμινιστικός ‘λόγος’ ενθάρρυνε την πεποίθηση ότι μόνο τα κορίτσια παρενοχλούνται σεξουαλικά. Κατά συνέπεια, οι επαγγελματίες υποστηρίζουν συχνά έμμεσα ή άμεσα, την εσφαλμένη αντίληψη, ότι “η σεξουαλική παρενόχληση δεν συμβαίνει στα αγόρια” (Mendel, 1995). Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, ότι αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη φεμινιστική επιρροή. Η σεξουαλική παρενόχληση θεωρείται στο φεμινιστικό ‘λόγο’, ως ένας από τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους οι άνδρες ελέγχουν και καταπιέζουν τις γυναίκες. Κατά συνέπεια, η σεξουαλική παρενόχληση των αγοριών και οι γυναίκες - δράστες, δεν αντιμετωπίζονται με την ίδια σοβαρότητα (Gonsiorek κ.α, 1994) ή παραλείπονται από το φεμινιστικό ‘λόγο’. Οι Davis και Leitenberg (1987) τονίζουν το πόσο λίγη σημασία δίνεται σε σεξουαλικές παρενοχλήσεις ή ασέλγειες, όταν οι δράστες είναι α-

νήλικοι, μέχρι τα μέσα του 1980 στις ΗΠΑ. Στη Βρετανία, η πρόσφατη δημοσίευση έρευνας του NCH (1992) αποκάλυψε ότι το ένα τρίτο δραστών σεξουαλικής παρενόχλησης είναι ανήλικοι (κάτω των δεκαοκτώ ετών).

5. Σεξουαλικότητα και σεξουαλική παρενόχληση.

Ο 'λόγος' για τη σεξουαλικότητα καλύπτει θεωρητικές θέσεις που άλλοτε βρίσκονται σε αντιπαράθεση μεταξύ τους και άλλοτε λειτουργούν συμπληρωματικά ή μια με την άλλη. Στα πλαίσια της παρούσας συζήτησης, οι θεωρητικές αυτές θέσεις ομαδοποιούνται και κατηγοριοποιούνται σε τέσσερις επιμέρους 'λόγους': Στον ιατρικό 'λόγο' (medical discourse) [περί ανδρικής σεξουαλικής ορμής (sexual drive)], στον ηθικό 'λόγο' (morality discourse)', (περί εγγενούς επιθετικής σεξουαλικότητας, η οποία είναι αναγκαίο να ελέγχεται), στον επιτρεπτικό/ ανεκτικό 'λόγο' (permissive discourse) των σεξουαλικά φιλελεύθερων (sexual liberals) και στους φεμινιστικούς 'λόγους' (feminist discourses) για τη σεξουαλικότητα. Η θεωρητική ανάλυση των 'λόγων' αυτών δεν είναι δυνατόν να γίνει εκτενώς εδώ. Η συζήτηση που ακολουθεί στρέφεται προς την αναλύση της συμβολής των 'λόγων' αυτών στους κύκλους αποκαλύψης και απόκρυψης της σεξουαλικής παρενόχλησης.

Ο ιατρικός 'λόγος' για τη σεξουαλικότητα διαμορφώνεται από την ψυχανάλυση και τη σεξολογία. Η 'κυρίαρχη αλήθεια' (the dominant truth) στον ιατρικό 'λόγο' διαμορφώνεται με βάση ένα συντηρητικό πλαίσιο, που θεωρεί ότι η σεξουαλικότητα και κυρίως η ανδρική σεξουαλικότητα χαρακτηρίζεται από μία 'ενστικτώδη, μη ελεγχόμενη φύση', 'μία βασική ενστικτώδη ορμή' (a basic instinct drive). Σε αυτά τα πλαίσια η ανδρική σεξουαλικότητα θεωρείται εκ φύσεως επιθετική και παρενοχλητική. Ομοίως, ο ηθικός 'λόγος' επιχειρηματολογεί υπέρ της ανάγκης να ελέγχεται η ανδρική σεξουαλικότητα, που είναι επιθετική και παρενοχλητική. Επισημαίνει ότι ο ρόλος της συνείδησης και της λογικής είναι να ελέγχει την κτηνώδη ενστικτώδη ορμή της ανδρικής σεξουαλικότητας, ούτως ώστε, να προσαρμόζεται με το τι είναι σωστό για την κοινωνία (βλ. Kant στον Seidler, 1991).

Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης, η ηθική συμπεριφορά μπορεί να ρυθμίζεται, να διαμορφώνεται και να διδάσκεται. Πρόκειται για το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας μάθησης,

όπως είναι η παρατήρηση ή η μάθηση διαμέσου 'συμμετοχικού παραδειγματισμού' (participant modelling) ή αμεσης ενίσχυσης. Στα πλαίσια της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης, συνεπώς, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η σεξουαλική παρενόχληση είναι μια διαδικασία, που μαθαίνεται συχνά με τη συμμετοχή ή την παρατήρηση. Ακολουθώντας αυτό το σκεπτικό, παρατηρεί κανείς έναν εναρμονισμό, με τη θεωρία του 'κύκλου της κακοποίησης' (cycle of abuse)⁸. Η άποψη ότι οι νεαροί δράστες σεξουαλικής παρενόχλησης ενεργούν 'ανήθικα', ως αποτέλεσμα μάθησης, είτε λόγω προσωπικής εμπειρίας, είτε επειδή υπήρξαν μάρτυρες τέτοιων πράξεων, αποτελεί τη βάση της θεωρίας του 'κύκλου της κακοποίησης'.

Μέσα σε ένα κοινωνιολογικό πλαίσιο ανάλυσης, η σεξουαλικότητα εξετάζεται ως κοινωνική κατασκευή. Κάτω όμως από την κοινωνιολογική ομπρέλα καλύπτει τρεις επιμέρους θεωρητικές προσεγγίσεις για τη σεξουαλικότητα. Η πρώτη, αφορά τη 'συμβολική αλληλεπίδραση' και τη θεωρία της 'ταμπελοποίησης' (symbolic interactionism/ labelling theory). Ενώ πρόκειται για κοινωνιολογικό μοντέλο ανάλυσης, που στηρίζεται στην ιδέα της ταυτότητας και δίνει έμφαση στις ατομικές πλευρές, υποστηρίζει ότι, το τι είναι 'σεξουαλικό' για ένα άτομο, εξαρτάται από το τι θεωρείται 'σεξουαλικό', από την κοινωνική ομάδα με την οποία ταυτίζεται (Ferguson, 1989). Επιπλέον, το τι νοείται ως 'σεξουαλικό', μπορεί να διαφέρει σημαντικά, ανάλογα με την ιστορική στιγμή. Όπως υποστηρίζει ο Plummer (1995), οι σεξουαλικές ιστορίες θα πρέπει να τοποθετηθούν ιστορικά. Το ίδιο γεγονός μπορεί να παρουσιαστεί ως διαφορετική ιστορία, ανάλογα με την εποχή που συμβαίνει, όπως για παράδειγμα, η σεξουαλική παρενόχληση και ο βιασμός ονομάστηκαν έτσι από τα γυναικεία κινήματα (Plummer, 1995). Προηγούμενα δεν ήταν σημαντικό ζήτημα, δεν ήταν πιστευτή και κατά συνέπεια δεν αποτελούσε αληθινό γεγονός. Αυτή η μετατόπιση της αλήθειας στο 'λόγο' για τη σεξουαλικότητα, γίνεται πιο εμφανής στην Φουκωική σκέψη. Ο Φουκώ (1990) αρνείται κάθε επιχείρημα προερχόμενο από τον ιατρικό ή το 'λόγο' της ηθικής, που υποστηρίζει ότι το σεξ είναι μία 'επίμονη ορμή', 'ενστικτώδης' και 'φυσική'. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι δημιουργείται μέσα στις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Εξέχουσα σημασία επίσης έχει το ότι ο Φουκώ τοποθετεί τη σεξουαλικότητα και μέσα στα πλαίσια των σχέσεων ισχύος. Έτσι, η σεξουαλικότητα, και η σεξουαλική συμπεριφορά ελέγχονται ιστορικά από την ηθική της μπουρζουαζίας και από τον ιατρικό 'λόγο'. Παρότι, η Φουκωική α-

νάλυση είναι πολύ χρήσιμη για την κατανόηση του 'λόγου' για τη σεξουαλικότητα και την 'αλλαγή του σκηνικού της αλήθειας' στα πλαίσια του 'λόγου' για τη σεξουαλική παρενόχληση, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος ένα τέτοιο πλαίσιο ανάλυσης να χρησιμοποιηθεί για να θεωρητικοποιήσει τις δικαιολογίες, που συχνά χρησιμοποιούνται από δράστες σεξουαλικής παρενόχλησης.

Τέλος, οι φεμινιστικοί 'λόγοι' προσφέρουν ένα πλαίσιο κριτικής των απόψεων, που θεωρούν τη σεξουαλικότητα βιολογική ορμή. Συχνά, όμως, πέφτουν σε μια ντετερμινιστική παγίδα, με το να υποστηρίζουν ότι υπάρχουν εγγενείς διαφορές μεταξύ της ανδρικής και γυναικείας σεξουαλικότητας (Ferguson, 1989). Το κεντρικό επιχείρημα στο ριζοσπαστικό φεμινισμό αφορά την κριτική της σεξουαλικής αντικειμενοποίησης (sexual objectification), η οποία δικαιολογεί την ανδρική βία απέναντι στις γυναίκες. Υποστηρίζει ότι οι φεμινίστριες θα πρέπει να αποκηρύσσουν κάθε σεξουαλική πρακτική ή απόλαυση που υποστηρίζει ή 'θεωρεί φυσιολογική', την ανδρική σεξουαλική βία.

Μια παράλληλη ανάλυση των διαφορετικών θεωρήσεων για τη σεξουαλικότητα, εκ πρώτης όψεως, τις χαρακτηρίζει ασύμβατες μεταξύ τους (βλ. ψυχανάλυση και φεμινισμός ή 'ηθική' και Φουκωκός 'λόγος'). Μια πιο προσεκτική εξέταση όμως, δείχνει ότι επηρεάζουν σημαντικά η μια την άλλη. Σημαντικό τμήμα της φεμινιστικής σκέψης βασίζεται στην ψυχαναλυτική ερμηνεία (βλ. Mitchell, 1974) ή στην κριτική της ψυχανάλυσης. Ο 'ιατρικός λόγος' και ο 'λόγος της ηθικής' έχουν παρόμοιες αφετηρίες, καθώς και οι δύο θεωρούν τη σεξουαλικότητα εγγενή, επιθετική και βίαιη ορμή, που είναι αναγκαίο να ελέγχεται. Και οι δύο προσφέρουν επιχειρήματα που μπορεί να χρησιμοποιηθούν για τη δικαιολόγηση της παρενοχλητικής συμπεριφοράς. Ο Φουκώ, από την άλλη πλευρά, κατανοεί τη σεξουαλικότητα μέσα από ένα εντελώς διαφορετικό πρίσμα, αυτό του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού (κοινωνικής δημιουργίας/ social construction). Ομοίως αυτή η προσέγγιση προσφέρει επιχειρήματα, που απενοχοποιούν τη συμπεριφορά των δραστών. Μόνο ο ριζοσπαστικός φεμινισμός εμφανίζεται κατηγορηματικά να προσδίδει όλη την ευθύνη στο δράστη. Εμφανίζεται όμως με ένα ντετερμινιστικό προσώπιο, όταν υποστηρίζει ότι η ανδρική σεξουαλικότητα είναι κοινωνικό δημιούργημα βίας και επιθετικότητας. Αυτό το επιχείρημα, μέσα από μια άλλη οπτική γωνία, συνδέει τις θέσεις του 'ιατρικού' και 'ηθικού λόγου'. Η διαφορά έγκειται στο ότι, ο μεν 'ιατρικός' και 'ηθικός λόγος' υποστηρίζουν ότι η ανδρική σεξουαλικότητα είναι 'εκ φύσεως' επιθε-

τική, ο δε 'ριζοσπαστικός φεμινισμός' υποστηρίζει ότι αυτή η επιθετικότητα που χαρακτηρίζει την ανδρική σεξουαλικότητα είναι κοινωνικό δημιούργημα.

6. Το κοινωνικό δημιούργημα του 'ανδρισμού' θετει φραγμούς στην καταγγελία της σεξουαλικής παρενόχλησης

Η ταύτιση του ανδρισμού με την ισχύ, τη δύναμη, την κυριαρχία, την ενεργητικότητα και τον ανταγωνισμό, σε αντίθεση με την ταύτιση της θηλυκότητας με την αδυναμία, την υποχωρητικότητα και την παθητικότητα, δημιουργεί επιπλέον δυσκολίες στους ανηλίκους στην απόπειρα τους να καταγγείλουν βία και ασέλγεια. Ο Mendel (1995) υποστηρίζει ότι η αναγνώριση μιας εμπειρίας ως παρενοχλητικής από τον ανήλικο, είναι κάτι που θέτει σε απειλή το αίσθημα του 'ανδρισμού' του. Συχνά οι αναφορές που γίνονται στον 'ανδρισμό' τον αντιμετωπίζουν ως κάτι 'μετρήσιμο'. Υπονοείται ότι ορισμένοι άνδρες έχουν περισσότερο 'ανδρισμό' από άλλους. Η σεξουαλική παρενόχληση λοιπόν, δημιουργεί συχνά σε κάποιον που την υφίσταται το αίσθημα ότι είναι 'λιγότερο άνδρας' (βλ. Mendel, 1995), εξαιτίας της αδυναμίας του να προστατέψει τον εαυτό του, επειδή βίωσε ένα ρόλο 'αδύνατου, αβοήθητου, θύματος'. Σύμφωνα με τη Nasjleti (1980) ο κοινωνικός ορισμός του ανδρισμού δεν επιτρέπει στους ανηλίκους να εκφράζουν συναισθήματα εξάρτησης και αδυναμίας. Το να είναι κανείς 'αρσενικός' σημαίνει ότι είναι ικανός να προστατέψει τον εαυτό του από τη βία των άλλων, και να αντεπιτίθεται όταν πληγώνεται. Ο Lew (1990) υπογραμμίζει ότι αν "οι 'αρσενικοί' εξ ορισμού δεν είναι 'θύματα', τότε τα 'θύματα' δεν μπορεί να είναι 'αρσενικοί'". Ο Bly (1990) θεωρεί ότι η κοινωνικοποίηση των αγοριών δεν τους επιτρέπει να δείχνουν ότι έχουν πληγές που πονούν· αυτό θεωρείται θηλυπρέπεια και είναι 'ντροπή'. Ο Dimock (1988) υποστηρίζει ότι 'τα αγόρια μαθαίνουν να κρύβουν τις σωματικές και συναισθηματικές τους αδυναμίες" και έτσι δεν είναι εύκολο να αποκαλύψουν ότι έχουν παρενοχληθεί σεξουαλικά. Η αδυναμία να προστατέψουν τους εαυτούς τους, να δείξουν σκληρότητα και να καλύψουν τους φόβους και τις αδυναμίες τους συγκρούεται με τον 'ανδρισμό' τους.

Οι πρόωρες σεξουαλικές εμπειρίες θεωρούνται, στις δυτικές κοινωνίες, μέρος της ανάπτυξης των αγοριών (Peake, 1989). Όπως υποστηρίζει ο Mendel (1995), εξαιτίας αυτής της άποψης τα αγόρια οφείλουν να είναι "πρόθυμοι για σεξ, κυρίως όταν είναι με γυναίκες". Με βάση αυτό το αξίωμα οποιαδήποτε 'σχέση' μεταξύ θηλυκού-αρσενικού δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι (σεξουαλικά) παρενοχλητική για ένα αγόρι. Σύμφωνα με τους Fromuth και Burkhardt (1987), 'η σεξουαλική κοινωνικοποίηση των αγοριών, τους μαθαίνει να θεωρούν τις σεξουαλικές εμπειρίες τους επιθυμητές, εφόσον δεν είναι ομόφυλες'. Ο Gonsiorek και οι συνάδελφοί του (1994) υποστηρίζουν ότι μια σειρά μύθοι συμβάλλουν στη σύγχυση των αγοριών σχετικά με τη σεξουαλική παρενόχληση. Οι μύθοι δεν είναι απλώς αναληθή γεγονότα, είναι βελτιωμένα συλλογικά πιστεύω, που γίνονται αποδεκτά χωρίς καμία κριτική, και στοχεύουν στην εκλογίκευση και τη δικαιολόγηση μιας κοινωνικής κατάστασης. Στην περίπτωση της σεξουαλικής παρενόχλησης, η κατάσταση είναι η καταπίεση ως προϊόν σεξουαλικής υποτέλειας. Η ευρύτερη αποδοχή αυτών των μύθων από άτομα που έχουν υποστεί αλλά και από άτομα που δεν έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση, παράγει επιχειρηματολογία για τη δικαιολόγηση της παρενοχλητικής συμπεριφοράς. Ένα τέτοιο επιχείρημα είναι ότι τα αγόρια δεν μπορεί να εξαναγκαστούν να έρθουν σε σεξουαλική επαφή, αν δεν το επιθυμούν. Άλλωστε υπάρχει και μία ευρύτερη αντίληψη ότι "τα αγόρια που μπορεί να πιέστηκαν ή να ξεγελάστηκαν από μία γυναίκα για να έρθουν σε σεξουαλική επαφή, θα πρέπει να θεωρούν τους εαυτούς τους τυχερούς, που απέκτησαν την εμπειρία". Αυτή όμως η μυθοπλασία γύρω από την ανδρική σεξουαλικότητα κινείται γύρω από την ταύτιση πολλές φορές της φυσικής σωματικής διέγερσης και την επιθυμία να συμμετέχει κανείς στη σεξουαλική πράξη. Όπως υποστηρίζει ο Mendel, "αν υπάρχει σωματική διέγερση ή ικανοποίηση συχνά ο νέος αισθάνεται ότι επιθυμούσε αυτή την εμπειρία". Τέτοιες αντιλήψεις φαίνεται να δημιουργούν σύγχυση και στους επαγγελματίες και να τους κάνουν να μην αναγνωρίζουν την παρενοχλητική φύση της πράξης⁹.

7. Ο φόβος της ομοφυλοφιλίας για τους ανηλίκους που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση.

Ένας ακόμη μύθος που αφορά τους ανηλίκους είναι ότι η σεξουαλική παρενόχληση συνεπάγεται ομοφυλοφιλικό προσανατολισμό (Gonsiorek, 1994). Πολλές φορές οι ανήλικοι πιστεύουν ότι παρενοχλούνται σεξουαλικά επειδή έχουν ομοφυλοφιλική προδιάθεση. Το στίγμα και ο φόβος της ομοφυλοφιλίας συμβάλλει στην απόκρυψη της εμπειρίας τους. Παρότι ερευνητικά δεν φαίνεται να υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν αιτιατή σχέση μεταξύ σεξουαλικής παρενόχλησης και ομοφυλοφιλίας, ο Finkelhor (1984) και οι Johnson και Shrier (1985) υποστηρίζουν ότι "ανήλικοι βιώσαντες σεξουαλική παρενόχληση είναι δύο φορές πιο πιθανόν να εμπλακούν σε ομοφυλοφιλική συμπεριφορά." Τέτοιες απόψεις εμφανώς πυροδοτούν το μύθο σύνδεσης της ασέλγειας με την ομοφυλοφιλία.

Τέλος, η θεωρία του 'κύκλου της κακοποίησης' στοιχειοθετεί έναν άλλο μύθο που δείχνει να κυριαρχεί στον επαγγελματικό 'λόγο'. Η άποψη, που πηγάζει από τη θεωρία αυτή, και που υποστηρίζει ότι κάποιος που είναι θύμα ασέλγειας είναι πολύ πιθανόν να γίνει και ο ίδιος δράστης, μπορεί να προκαλέσει ένα επιπλέον φόβο στους ανηλίκους και να τους κάνει πιο διστακτικούς να καταγγείλουν την ασέλγεια (Gonsiorek, 1994). Ο Hunter (1993) τέλος υποστηρίζει ότι τα αγόρια εξαιτίας της κοινωνικοποίησής τους, που οδηγεί στη συναισθηματική αποξένωση, καταπιέζουν τραυματικές μνήμες και αποφεύγουν να τις εκφράσουν.

8. Συμπεράσματα

Η απόπειρα του άρθρου να προσεγγίσει τους κύκλους απόκρυψης και αποκάλυψης της επαγγελματικής γνώσης γύρω από τη σεξουαλική παρενόχληση των ανηλίκων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι επαγγελματίες έχουν τη δύναμη να αποκρύψουν τη γνώση αν επιλέξουν την 'σιωπή', αν αρνηθούν να πιστέψουν τα λεγόμενα των ανηλίκων ή αν διστάσουν να εκμαιεύσουν την τραυματική διάσταση μιας εμπειρίας, που επιφανειακά παρουσιάζεται ως 'ηθελημένη'. Η Φροϋδική στροφή από τη 'θεωρία της αποπλά-

νησης' στην ψυχανάλυση, για να εναρμονιστεί με την 'κυρίαρχη αλήθεια' της εποχής συνέβαλε σημαντικά προς την απόκρυψη της σεξουαλικής παρενόχλησης

Η αυξανόμενη γνώση γύρω από τη σεξουαλική παρενόχληση επιτρέπει στους επαγγελματίες να ενθαρρύνουν τους ανηλίκους να καταγγείλουν τις τραυματικές εμπειρίες τους. Ταυτόχρονα οι εκμυστηρεύσεις των ανηλίκων, όταν 'ακούγονται' και γίνονται πιστευτές από τους επαγγελματίες, εμπλουτίζουν την γνώση για τη σεξουαλική παρενόχληση. Η γνώση αυτή είναι προ-διαλεκτική και εξω-διαλεκτική, αφού η εμπειρία των επιζώντων προηγείται και είναι υπαρκτή -αν και συχνά μή-αναγνωρίσιμη-, του 'λόγου'. Η διαλεκτική ανάλυση που αναπτύχθηκε χρησιμοποιεί τη Φουκωική 'αρχαιολογία' και 'γενεαλογία'. Ο 'λόγος' εφαρμόζεται αφενός σε μακρο-επίπεδο συνθηκών και εξετάζει το πώς η σύγχρονη γνώση αναπτύχθηκε μέσα από κύκλους αναγνώρισης και απόκρυψης (γενεαλογία) και αφετέρου η διαλεκτική ανάλυση εστιάζεται στους εσωτερικούς κανόνες του επαγγελματικού 'λόγου' και/ή της 'σιωπής' (φουκωική αρχαιολογία).

Η θεωρητικοποίηση, ομαδοποίηση και κατηγοριοποίηση των 'λόγων' για τη σεξουαλικότητα στοχεύει στην ανάλυση της συμβολής των επιμέρους αυτών λόγων (του ιατρικού, του ηθικού, του επιτρεπτικού/ανεκτικού, και των φεμινιστικών λόγων) στη διαμόρφωση, απόκρυψη και επανεμφάνιση του λόγου για τη σεξουαλική παρενόχληση.

Τέλος, η μυθολογία που πηγάζει από τον κοινωνικά κατασκευασμένο 'ανδρισμό', και που συνδέει τη σεξουαλική παρενόχληση με την ομοφυλοφιλία, περιπλέκει και παρακωλύει, περισσότερο, την αποκάλυψη ενός τόσο ευαίσθητου ζητήματος, όπως η σεξουαλική παρενόχληση, που συχνά τον 'ανδρισμό' θέτει υπό αμφισβήτηση.

Υποσημειώσεις

1. Κακουργοδικείο, Ποινικό Δικαστήριο του Λονδίνου που εκδικάζει σοβαρές πράξεις.
2. Το SPCC είναι το *Society for the Prevention of Cruelty to Children*, ο Οργανισμός Πρόληψης Βιαιοτήτων προς τα Παιδιά.
3. Βλ. π.χ. την περίπτωση μιας 16χρονης κοπέλας το 1821 που αναφέρεται από τον Esquirol, να κάνει συνεχείς απόπειρες αυτοκτονίας, αφού προηγήθηκε σεξουαλική παρενόχληση από τον πατέρα της (Gay, 1988, σ. 95).

4. Το NCH είναι ένας πρωτοποριακός μη κερδοσκοπικός οργανισμός για παιδιά στη Βρετανία. Έχει περισσότερα από 220 προγράμματα στη χώρα και απασχολεί περίπου 2.200 άτομα προσωπικό. Οι εξυπηρετούμενοι, παιδιά και εφηβοί, υπερβαίνουν τις 16.000 κάθε χρόνο. Τα προγράμματα ποικίλουν από "Κέντρα Οικογένειας" (Family Centres), σε σχολεία για παιδιά με ειδικές ανάγκες, σε προγράμματα για ανηλικούς παραβάτες, κοινοτικά προγράμματα, κλπ. Οι οικονομικοί του πόροι προέρχονται από χορηγίες.

5. Η άποψη αυτή προκύπτει από έρευνα στην περιφέρεια West Yorkshire στη Βρετανία σε επαγγελματίες κοινωνικούς λειτουργούς και ψυχολόγους. Αρκετοί από τους ερωτώμενους ανέφεραν ότι περιπτώσεις ανηλίκων που σήμερα θα χαρακτηρίζονταν ως 'θύματα' σεξουαλικής παρενόχλησης, όταν τις αντιμετώπισαν δεν είχαν ούτε τις γνώσεις αλλά ούτε και το λεξιλόγιο για να τις αναγνωρίσουν ως τέτοιες.

6. Σε ένα ντοκουμαντέρ της Βρετανικής τηλεόρασης (Public Eye, 21-2-1995, 8.00μμ, BBC2) παρουσιάστηκε αντιπαράθεση απόψεων σχετικά με το αν θα πρέπει ή όχι να επιτρέπεται σε κάποιον ή κάποια να καταγγείλει δικαστικά μετά από 24 χρόνια (που είναι το χρονικό όριο στην παρούσα Βρετανική Νομοθεσία, Limitations Act). Το κύριο επιχείρημα ενάντιον της αλλαγής στην υπάρχουσα νομοθεσία βασιζόταν στην άποψη ότι "οι ψυχολόγοι μπορεί να εμφυτεύσουν στο μυαλό των ασθενών τους την πεποίθηση ότι είχαν παρενοχληθεί σεξουαλικά στην παιδική ηλικία", ενώ στην πραγματικότητα πιθανόν να πρόκειται για 'λανθασμένη μνήμη'.

7. Μεταξύ του Φεβρουαρίου και του Ιουλίου 1987 στην περιοχή Cleveland της Μεγάλης Βρετανίας, έγιναν συνολικά 121 καταγγελίες σεξουαλικής παρενόχλησης παιδιών. Το γεγονός αυτό προκάλεσε φρίκη αλλά και μια σειρά από διενέξεις, καθώς ένας αριθμός παιδιών απομακρύνθηκαν από τα σπίτια τους, με βάση την υποψία ότι παρενοχλούνται σεξουαλικά. Οι διαμάχες αυτές προέρχονταν και από τους επαγγελματίες αλλά και από τους πολίτες, που βασιζόνταν στο επιχείρημα ότι παιδιά που δεν είχαν στην πραγματικότητα παρενοχληθεί κακοποιούντο με το να απομακρύνονται από τα σπίτια τους και τις οικογένειες τους.

8. Αρκετές μελέτες υποστηρίζουν ότι σεξουαλικές εμπειρίες παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη σεξουαλικά παραβατικής συμπεριφοράς. (βλ. Becker, 1988, Cantwell, 1988, Groth and Birnbaum, 1979). Η θεωρία όμως του 'κύκλου της κακοποίησης' αναπτύσσεται ως θεραπευτική προσέγγιση από τον Wolf (1985), που επιχειρεί να τυποποιήσει την παρενοχλητική συμπεριφορά του δράστη, βασιζόμενος σε ένα μοντέλο ντετερμινιστικό γραμμικής αιτιατής σχέσης μεταξύ τραυματικής εμπειρίας και ανάπτυξης παρενοχλητικής συμπεριφοράς.

9. Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί σε αυτό το σημείο η περίπτωση του George Roberts στη Βρετανία ο οποίος υπεβλήθη σε επέμβαση αλλαγής φύλου. Σε ένα πρόσφατο ντοκουμαντέρ του BBC (4/8/94, BBC2 9.30) ο GR. σε συνέντευξη που είχε δώσει προ 20 ετών, είχε καλύψει

μια πρόωρη σεξουαλική εμπειρία με το θείο του. Αφού είδαν μία ταινία για τη γέννηση, ο θείος προχώρησε σε ασελγείς πράξεις. Ο ίδιος ο GR δήλωσε ότι: "Στην πραγματικότητα κανένας δεν με πίεσε. Δεν το μετανιώνω. Μου άρεσε." Στη συνέχεια όπως δήλωσε ο ίδιος μπήκε σε κυκλώματα παιδικής πορνείας. Κατ' αντίφαση όμως δήλωνε ότι οι σκηνές ομοφυλοφιλίας τον στενοχωρούσαν και δεν τον ικανοποιούσαν". Δήλωνε επίσης ότι δεν αισθανόταν όπως θα έπρεπε να αισθάνεται ένας φυσιολογικός άνδρας. Είναι φανερό (παρότι το ντοκυμαντέρ δεν έθιξε καθόλου το ζήτημα) ότι η περίπτωση του GR αφορά σεξουαλική παρενόχληση ανηλίκου που αγνοήθηκε. Πριν ο GR προχωρήσει στην επέμβαση αλλαγής φύλου είχε συμμετάσχει σε πρόγραμμα συμβουλευτικής. Κανένας όμως από τους θεραπευτές του δεν αναγνωρίζει ότι επρόκειτο για σεξουαλική παρενόχληση παρά το ότι ο GR εκμυστηρεύτηκε αυτή του την εμπειρία. Η άποψη του GR ότι συμμετείχε σε κάτι που τον ικανοποιούσε έγινε απροβλημάτιστα δεκτή από τους επαγγελματίες.

Βιβλιογραφία

- Armstrong H. (eds), *Children and Young People as Abusers; an Agenda for Action*, NCH, London, 1983.
- Barrett M., *The Politics of Truth; from Marx to Foucault*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Becker J.V., "The Effects of Child Sexual Abuse on Adolescent Sexual Offenders" in Wyatt, G.E. and Powell G.J. (eds), *Lasting Effects of Child Sexual Abuse*, Sage, London, 1988.
- Bentovim A., 'Children and Young People as Abusers', in Hollows, A. and Armstrong, H. (eds), *Children and Young People as Abusers; an Agenda for Action*, NCH, London, 1991.
- Bly R., *Iron John; a Book about Men*, Addison-Wesley, Reading Mass, 1990.
- Cain M: 'Foucault, Feminism and Feeling; what Foucault Can and Cannot Contribute to Feminist Epistemology', in Ramazanoglu, C(ed): *Up Against Foucault; Explorations and Tensions between Foucault and Feminism*, Routledge, London, 1993.
- Cantwell H.B., 'Child Sexual Abuse; Very Young Perpetrators', *Child Abuse and Neglect*, Vol. 12, 1988, σ. 579-582.
- Cooper D. and Ball D., *Social Work and Child Abuse*, British Association of Social Workers, Macmillan, London, 1987.
- Corwin D.L., 'Early Diagnosis of Child Sexual Abuse; Diminishing the Lasting Effects', in Wyatt, G.E. and Powel, G.J.(eds), *Lasting Effects of Child Sexual Abuse*, Sage, London, 1988.
- Davis G.E. and Leitenberg, H., 'Adolescent Sex Offenders', *Psychological Bulletin*, 1987, Vol. 101, No 3, σ. 417-427.

- De Salvo L., *Virginia Woolf ;the Impact of Childhood Sexual Abuse on Her Life and Work*, Ballantine Books, New York, 1989.
- Dimock P.T., 'Adult Males Sexually Abused as Children', *Journal of Interpersonal Violence*, 1988, Vol. 3, σ. 203-221.
- Ferguson A., *Blood at the Root; Motherhood, Sexuality and Male Dominance*, Pandora, London, 1989.
- Fingleton K., 'The Attitudes and Approaches of School Psychologists and Child Guidance Services to Sexually Abused Children', *Educational and Child Psychology*, 1989, Vol. 6, pp.15-21.
- Finkelhor D., *Child Sexual Abuse; New Theory and Research*, Free Press, New York, 1984.
- Finkelhor D., 'Epistemological Factors in the Clinical Identification of Child Sexual Abuse', *Child Abuse and Neglect*, 1993, Vol. 17, 1993, σ. 67-70.
- Foucault M., 'Orders of Discourse', Inaugural Lecture delivered at the College de France, 1970, in Lash, S.(ed), *Post-Structuralist and Post-Modernist Sociology*, Schools of Thought in Sociology, Elgar Reference Collection, Aldershot, 1991.
- Foucault M., *The History of Sexuality; Vol.1., an Introduction*, Penguin, London, 1990 (originally published 1976).
- Freud S. (1896), 'Aetiology of Hysteria', in Masson, J.: *The Assault of Truth; Freud and Child Sexual Abuse*, Fontana, London, 1992.
- Fromuth M. and Bukhart B., 'Childhood Sexual Victimization among College Men', *Child Abuse and Neglect*, 1987, Vol. 13, σ. 533-542.
- Gay P., *Freud: a Life of Our Time*, W.W. Norton, New York, 1988.
- Gonsiorek J., 'Assessment of and Treatment Planning and Individual Psychotherapy for Sexually Abused Adolescent Males', 1994, in Gonsiorek J., Bera W., and Le Tourneau D. *Male Sexual Abuse; a Trilogy of Intervention Strategies*, Sage, London, 1994.
- Gonsiorek J., Bera W., and Le Tourneau D., *Male Sexual Abuse; a Trilogy of Intervention Strategies*, Sage, London, 1994.
- Goodwin J., 'Credibility Problems in Multiple Personality Disorder Patients and Abused Children' in Kluff, R. (ed), *Childhood Antecedents of Multiple Personality*, American Psychiatric Press, Washington D.C, 1985.
- Grocock V., 'Prostitution; Streets Ahead', *Social Work Today*, 5 March 1992, σ. 12-13.
- Groth N., 'Patterns of Sexual Assault against Children and Adolescents', in Burgess, A., Groth, N., Holstrom, L. and Sgroi, S (eds): *Sexual Assault of Children and Adolescents*, Lexington Books, Lexington, 1978.
- Groth N. and Birnbaum H., *Men Who Rape; the Psychology of the Offender*, Plenum Press, New York, 1979.

- Hudson A., 'The Child Sexual Abuse "Industry" and Gender Relations in Social Work' in Langan M. and Day L. (eds), *Women Oppression and Social Work*, Routledge, London, 1992.
- Hunter M., *Males Who Have Experienced Childhood Sexual Abuse; Recovery Issues*, Paper presented at the 101st Annual Convention of the American Psychological Association, Toronto, Ontario, August 1993.
- Johnson R. L. and Shrier D., 'Sexual Victimization of Boys; Experience at an Adolescence Medicine Clinic', *Journal of Adolescent Health Care*, 1985, Vol. 6, σ. 372-376.
- Kandylaki A., *Male Youth and Sexual Abuse; A Qualitative and Discursive Analysis of Social Work and Related Professional Knowledge of and Practice with Male Youth Survivors and/or Perpetrators of Sexual Abuse*, unpublished Ph. D Thesis, University of Bradford, 1996.
- Krug R., 'Adult Male Report of Childhood Sexual Abuse by Mothers; Case Descriptions, Motivations and Long-term Consequences', *Child Abuse and Neglect*, 1989, Vol. 13, σ. 111-119.
- Lafontaine J., *Child Sexual Abuse*, Polity Press, Cambridge, 1990.
- Lancaster E., 'Working with Men who Sexually Abuse Children; the Experience of the Probation Services', in Fawcett B., Featherstone B., Hearn J. and Toft C., *Violence and Gender Relations, Theories and Interventions*. Sage, London, 1996.
- Lew M., *Victims no Longer; Men Recovering from Incest and Other Sexual Child Abuse*, Harper and Row, New York, 1990.
- Masson J., *The Assault on Truth; Freud and Child Sexual Abuse*, Fontana, London, 1992.
- Mendel M. P., *The Male Survivor; the Impact of Sexual Abuse*, Sage, London, 1995.
- Mitchell J., *Psychoanalysis and Feminism*, Allen Lane, London, 1974.
- Nasijetti M., 'Suffering in Silence; the Male Incest Victim', *Child Welfare*, 1980, Vol. 59, No 5, σ. 268-275.
- NCH (National Children's Home), *The Report of the Committee of Enquiry into Children and Young People who Sexually Abuse Other Children*, NCH, London, 1992.
- Ogden J., 'Nipping Abuse in the Bud', *Social Work Today*, 7 May 1992, σ. 16-17.
- Olafson E., Corwin D. and Summit R., 'Modern History of Child Sexual Abuse Awareness; Cycles of Discovery and Suppression', *Child Abuse and Neglect*, 1993, Vol. 17, 1, σ. 7-24.
- Peake A., 'Underreporting the Sexual Abuse of Boys', in Armstrong H. and Hollows A. (eds), *Working with Sexually Abused Boys*, NCH, London, 1989.
- Philp M., 'Notes on the Form of Knowledge in Social Work' *Sociological Review*, 1979, Vol. 27, No.1, σ. 83-111.

- Plummer K., *Telling Sexual Stories; Power, Change and Social Worlds*, Routledge, London, 1995.
- Rojek C., Peacock G. and Collins S., *Social Work and Received Ideas*, Routledge, London, 1996.
- Rush F., *The Best Kept Secret; Sexual Abuse of Children*, McGraw Hill, New York, 1980.
- Scott A., 'Feminism and Seductiveness of the Real Event', *Feminist Review*, No 28, 1988, σ. 88-102.
- Seidler V., *Recreating Sexual Politics; Men Feminism and Politics*, Routledge, London, 1991.
- Showalter E., *The Female Malady; Women Madness and English Culture, 1830-1980*, Penguin, London, 1987.
- Simpson A., 'Vulnerability and Age of Female Consent; Legal Innovation and its Effects on Prosecutions for Rape in Eighteenth Century London', in Rousseau G. and Porter R. (eds), *Sexual Underworlds of the Enlightenment*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1988.
- Wohl A.: 'Sex and the Single Room; Incest among Victorian Working Classes' in Wohl, A (ed), *The Victorian Family; Structures and Stresses*, St Martin's Press, New York, 1978.
- Wolf S., 'A Multi-Factor Model of Deviant Sexuality', *Victimology: An International Journal*, Vol. 10, No. 1-4, 1985, σ. 359-374.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΛΕΒΕ

ΣΤΑΥΡΟΣ Δ. ΚΑΣΤΟΡΑΣ

MANATZMENT ΡΑΔΙΟΦΩΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΡΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

• ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ: ΓΕΝΙΚΗ-ΕΙΔΙΚΗ
• ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΚΟΙΝ. ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ-ΚΟΙΝ. ΔΙΟΙΚΗΣΗ-
ΚΟΙΝ. ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΝΑΙΛΣ 1. ΚΟΥΣΚΟΥΒΕΛΛΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Γιώτα Κραβαρίτου

Φύλο και Δίκαιο

*Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών
ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Άτομα με ειδικές ανάγκες (Α.Μ.Ε.Α.) Ένα ευαίσθητο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής.

Γεώργιος Μάρδας*

Περίληψη

Τα προβλήματα των αναπήρων (ατόμων με ειδικές ανάγκες) είναι πολύπλευρα και εμπλέκουν ένα μεγάλο φάσμα της Κοινωνικής Πολιτικής. Το βασικό αίτημα των ατόμων αυτών συνίσταται στη διασφάλιση περίθαλψης, επαγγελματικής κατάρτισης και αποκατάστασης και τέλος κοινωνικής ένταξης.

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει σοβαρή μεθοδευμένη προγραμματική αντιμετώπιση ενός ειδικού προγράμματος προστασίας των εν λόγω ατόμων.

1. Θεσμική διάρθρωση και λειτουργία των φορέων για άτομα με ειδικές ανάγκες

Στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των αναπήρων και των Α.Μ.Ε.Α. εμπλέκονται διάφοροι φορείς Κοινωνικής Πολιτικής (Υγείας, Παιδείας, Εργασίας, Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Οικονομικών κ.τ.λ.).¹

Τα προβλήματα γενικά των αναπήρων και των Α.Μ.Ε.Α. γίνονται πιο έντονα από την εσφαλμένη θέση της κοινωνίας απέναντί τους και τη δυσκινησία του Κράτους να παρεμβαίνει αποτελεσμα-

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας.

τικά για την επίτευξη της άριστης λύσης, από αυτές που προτείνει η Κοινωνική Πολιτική.²

Το ποσοστό των εν λόγω ατόμων, διεθνώς, ανέρχεται σε 5-10% περίπου του πληθυσμού κάθε χώρας. Στο όχι και τόσο ευκαταφρόνητο αυτό ποσοστό των αναπήρων, εμφανίζεται ένα σοβαρό πρόβλημα, που συνίσταται στο γεγονός ότι οι αναπηρίες είναι πολλών ειδών, με διαφορετικά κάθε μία ειδικά προβλήματα και κοινωνικές διαστάσεις.³

Όμως, βασικό αίτημα των ατόμων αυτών είναι η διεκδίκηση μιας θέσης στο κοινωνικό σύνολο και στον οικονομικό μηχανισμό. Οι ανάπηροι χρειάζονται περίθαλψη, επαγγελματική κατάρτιση, επαγγελματική αποκατάσταση και κοινωνική ένταξη.⁴

Οι Υπηρεσίες του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, που εμπλέκονται στα θέματα των αναπήρων είναι οι εξής: Παιδικής Προστασίας, Αναπήρων, Δημόσιας Υγιεινής και Υπερήλικων Ατόμων.⁵

Ο προληπτικός τομέας αντιμετώπισης της αναπηρίας και των Α.Μ.Ε.Α. δεν έχει μελετηθεί· ακόμη δεν λείπει και από τα σχέδια των πρώτων ετών του 21ου αιώνα.

Η οικογένεια, συνήθως, ξαφνικά βρίσκεται μπροστά σε ένα ανάπηρο τέκνο. Τις πιο πολλές φορές ή θέλει να κρυφτεί από την κοινωνία ή καταφεύγει στην υπερπροστασία αυτού ή κάνει και τα δύο, πράγμα που συμβαίνει συχνότερα.⁶

Τα ειδικά άτομα που φοιτούν στο σχολείο δεν υποστηρίζονται με επάρκεια, όσον αφορά τις ιατρικές, παραϊατρικές και κοινωνικές υπηρεσίες.⁷ Η ειδική εκπαίδευση των ειδικών ατόμων γίνεται από το Υπουργείο Παιδείας, ενώ η επαγγελματική κατάρτιση από τον Ο.Α.Ε.Δ. και για τις βαρειές περιπτώσεις από άλλους φορείς.⁸

Τα ειδικά ιδρύματα που εποπτεύονται από τα Υπουργεία Ε.Κ.Α. και Υ.Π. καλύπτουν μικρό αριθμό των Α.Μ.Ε.Α. Τα ιδρύματα αυτά καταρτίζουν τους ανάπηρους σε επίπεδο εργασιοθεραπείας και η κατάρτιση δεν ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Συμβαίνει δε πολλοί γονείς να μην επιθυμούν την επαγγελματική κατάρτιση των παιδιών τους, γιατί αλλιώς θα χάσουν το δικαίωμα συνταξιοδότησης.

Για τα άτομα, που γίνονται ανάπηρα, ενώ εργάζονται, η νοσηλεία (νοσοκομειακή) αποβλέπει απλά στην αποκατάσταση της υγείας του ατόμου και δεν φροντίζει για την επιστροφή του ατόμου (αναπήρου) στην εργασία του, κατόπιν νέας αξιολόγησης και αναπροσαρμογής του, καθόσον τα νοσοκομεία δεν συνδέονται με τις μονάδες αναπροσαρμογής.⁹

Η επαγγελματική κατάρτιση, γίνεται μέσω του Ο.Α.Ε.Δ. και πραγματοποιείται τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Οι προσλήψεις αφορούν τηλεφωνητές, κλητήρες, θυρωρούς, και νυκτοφύλακες (Βλ. Ν. 1648/86 και Ν. 2224/94).

Ο Ο.Α.Ε.Δ. εφαρμόζει προγράμματα κατάρτισης για Α.Μ.Ε.Α. στη Σχολή Επαγγελματικής Κατάρτισης, για Α.Μ.Ε.Α. στο Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αναπήρων, στα Κέντρα Ψυχικής Υγείας, στο Δήμο Αργυρούπολης, στο Κ.Ε.Α.Ζ., στο Ε.Λ.Ε.Π.Α.Α.Π. κ.λπ. Το 1996, ο Ο.Α.Ε.Δ., ξεκίνησε δύο προγράμματα για Α.Μ.Ε.Α. Το Πρόγραμμα Νέων Θέσεων και το Πρόγραμμα Εργονομικής Διευθέτησης.

2. Κρατικές παροχές σε άτομα με ειδικές ανάγκες

Οι παροχές αυτές χορηγούνται τόσο μέσω των Νομαρχιακών Προϋπολογισμών όσο και μέσω του Προϋπολογισμού του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας. Το Υ.Υ.Π. προβαίνει στις εν λόγω παροχές, στο μέτρο που υπάρχουν ελλείμματα στους σχετικούς Κωδικούς Αριθμούς Εξόδων (Κ.Α.Ε.) ή στην περίπτωση επίσης αύξησης των χορηγουμένων επιδομάτων, από την εκάστοτε Κυβέρνηση, για τα άτομα με ειδικές ανάγκες (Α.Μ.Ε.Α.).

Οι κατηγορίες των επιδομάτων που χορηγούνται στα Α.Μ.Ε.Α., αντιστοιχούν σε δέκα (10) Κ.Α.Ε. Συγκεκριμένα έχουμε τις εξής κατηγορίες: Μεσογειακή αναιμία, Τυφλότητα, Κωφάλαλοι, Παραπληγικοί ανασφάλιστοι, Βαρειά Νοητική Καθυστέρηση (Β.Ν.Κ.). Βαρειές αναπηρίες (>67%), Σπαστικοί, Καύσιμα, Στεγαστική συνδρομή και Παραπληγικοί Δημοσίου (βλ Πίνακες 1 και 2). Το έτος 1985 υπήρχαν έξι κατηγορίες επιδομάτων και χορηγούνταν σε 30.654 άτομα. Για τις ίδιες αυτές κατηγορίες επιδομάτων το έτος 1994, επιδοτούνταν 45.839 Α.Μ.Ε.Α. Δηλαδή μεταξύ 1985-1994 και για έξι συγκεκριμένες κατηγορίες επιδομάτων, εμφανίζεται αύξηση κατά 49.5% των επιδομάτων (Πίνακας 1). Επιπλέον δε για το έτος 1994 υπήρχαν άλλοι 34.709 επιδοματούχοι για άλλες τέσσερις επιπλέον, κατηγορίες επιδομάτων.

Το σύνολο δηλαδή των επιδομάτων το έτος 1994 ανερχόταν σε 80.548 Α.Μ.Ε.Α., έναντι 30.654 Α.Μ.Ε.Α. για το έτος 1985. Δηλαδή έχουμε μια αύξηση μεταξύ των ετών 1985-1994 σε αριθμό επιδοτουμένων κατά 262,8%. Πράγματι, ο μέσος όρος αύξησης

των επιδομάτων των Α.Μ.Ε.Α., μεταξύ 1985 και 1994, ανέρχεται σε 288,6% (Πίνακας 1).

Ασφαλώς χρειάζεται περαιτέρω μελέτη το όλο θέμα (διπλές επιδοτήσεις, εικονικές παθήσεις κ.λπ.).

Για το έτος 1993 μέσω των Νομαρχιακών Προϋπολογισμών εδόθησαν σε Α.Μ.Ε.Α. 74.494 εκατ. δρχ., ενώ για το έτος 1994 εδόθησαν 22.090 εκατ. δρχ.

Στα ποσά αυτά πρέπει να προστεθούν ορισμένες παροχές του Υ.Υ.Π. για την κάλυψη ελλειμμάτων των Νομαρχιακών Προϋπολογισμών. Έτσι για το έτος 1993 εδόθησαν από το Υ.Υ.Π. 1454 εκατ. δρχ. Αντίστοιχα όμως, πρέπει να προσθέσουμε και τις παροχές του Υ.Υ.Π. για ετήσιες αυξήσεις των επιδομάτων, που ήταν, για το έτος 1993 3.500 εκατ. δρχ. και για το έτος 1994, πάλι 3.500 εκατ. δρχ. Το ίδιο ισχύει και για το έτος 1995, δηλαδή πρέπει να προσθέσουμε στο ποσό 1591 εκατ. δρχ., 6,5 δισεκ. δρχ. Για το έτος 1996, στο ποσό των 11.850 εκατ. δρχ., συμπεριλαμβάνεται το ποσό των 7,5 δισεκ. δρχ., που δόθηκε από το Υ.Υ.Π. για την προσαύξηση των παροχών.

Παραπάνω είδαμε ότι το έτος 1994 ο αριθμός των επιδοτούμενων ήταν 80.548 Α.Μ.Ε.Α. Συνεπώς, το Κράτος επιβαρύνθηκε με 332.336 δρχ., ετησίως, για κάθε άτομο της κατηγορίας αυτής (βλ. Πίνακες 2 και 3).

3. Διαπιστώσεις-προτάσεις

Το όλο όμως πρόγραμμα οικονομικής ενίσχυσης των Α.Μ.Ε.Α. δεν στηρίζεται σε καμιά προγραμματισμένη μεθόδευση και δεν γίνεται αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του προγράμματος αυτού.¹⁰ Χαρακτηριστικό επίσης είναι, ότι δεν υπάρχουν ενιαία και σαφώς καθορισμένα κριτήρια στην υλοποίηση των διάφορων προγραμμάτων για τα Α.Μ.Ε.Α.¹¹ Στην Κοινωνική Ασφάλιση, η διάσπαρτη και δαιδαλώδης νομοθεσία, που αφορά την έννοια της αναπηρίας, τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία της παροχής σύνταξης αναπηρίας, τη δυνατότητα πηγής ασφαλιστικής κάλυψης των αναπήρων και των μελών των οικογενειών αυτών κ.λπ., καθιστά άμεση και αναγκαία την ομοιομορφοποίηση και εκλογίκευση της κατηγοροποίησης των σχετικών νομικών διατάξεων για την παροχή συντάξεων αναπηρίας από τους Φ.Κ.Α.¹²

Συγκεκριμένα θα μπορούσαμε να προτείνουμε τη λήψη των α-

κόλουθων μέτρων και ενεργειών, στο πλαίσιο μιας εκλογικευμένης Κοινωνικής Πολιτικής, που θα προσάρμοζε θετικά την ελληνική πραγματικότητα στο ισχύον ευρωπαϊκό πρότυπο:

- 3.1. Να εφαρμόζεται στις προνοιακές παροχές στα Α.Μ.Ε.Α. και κατά περίπτωση, η αρχή της εξατομίκευσης και να καθιερωθεί κατά ενιαίο τρόπο για όλες τις παροχές η αρχή της επικουρικότητας.
- 3.2. Οι ανάγκες, η οικονομική και οικογενειακή κατάσταση του ατόμου, θα είναι οι βασικοί όροι προσδιορισμού της προτεραιότητας για την ικανοποίηση των προνοιακών παροχών, σε είδος, στα Α.Μ.Ε.Α. Τα ίδια κριτήρια μπορεί να ισχύουν και για τις παροχές προσωπικών υπηρεσιών.
- 3.3. Η σύνταξη αναπηρίας να συνδέεται με τον παράγοντα της ηλικίας.^{11,12}
- 3.4. Οι διάφορες επιχειρούμενες καταστρατηγήσεις της ισχύουσας νομοθεσίας να αρθούν αποτελεσματικά.
- 3.5. Ίδρυση Ενιαίου Φορέα προνοιακού χαρακτήρα, όπου θα ενταχθούν όλοι οι Φορείς Κοινωνικής Πρόνοιας του Δημόσιου Τομέα.
- 3.6. Ίδρυση Ειδικού Διαγνωστικού και Συμβουλευτικού Κέντρου για Α.Μ.Ε.Α.
- 3.7. Τα Ειδικά Σχολεία για τα Α.Μ.Ε.Α. να υπαχθούν στο Υπουργείο Παιδείας με ταυτόχρονη ίδρυση Σχολών και Κέντρων Μετεκπαίδευσης των Α.Μ.Ε.Α.¹³
- 3.8. Βελτίωση, επέκταση και διαφοροποίηση των επιδομάτων και μετατροπή τους σε μοχλό αποκατάστασης και κοινωνικής ένταξης.¹⁴
- 3.9. Κάλυψη όλων των οικονομικά αδύνατων αναπήρων.
- 3.10. Αναβάθμιση των υπηρεσιών, που παρέχουν τα λειτουργούντα ιδρύματα. (Διοικητικά, λειτουργικά, οικονομικά).
- 3.11. Ανάπτυξη και αναβάθμιση των προγραμμάτων Επαγγελματικής Κατάρτισης Αναπήρων, αύξηση των χρηματοδοτήσεων από την Ε.Ε. και προώθηση της απασχόλησης των αναπήρων.
- 3.12. Καθορισμός, επακριβώς και αυστηρά, των κατηγοριών των ατόμων ή φορέων που μπορούν να παίρνουν άδειες σύστασης και λειτουργίας προνοιακών ιδρυμάτων.
- 3.13. Αύξηση των δαπανών για πρόνοια και ειδικότερα για τα Α.Μ.Ε.Α. και αύξηση του αριθμού των επαγγελματικά καταρτιζόμενων αναπήρων.
- 3.14. Πρόβλεψη και ανάπτυξη βελτιωμένων τεχνικών για την εκ-

παίδευση των κωφαλάλων και των τυφλών. Η ορθοπεδική χειρουργική, τα προσθετικά εξαρτήματα και η νέα αγωγή των μυών για τους βαριά τραυματισμένους, μαζί με τη βοήθεια για την ψυχολογική προσαρμογή του αναπήρου στην κατάστασή του, θα συμβάλλουν ώστε να εξασφαλισθεί σε όλο και πιο πολλά παιδιά (ανίκανα ή ανάπηρα) η δυνατότητα να ζήσουν ολοκληρωμένα ως δρώντα μέλη της κοινωνίας¹⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΠΛΗΘΟΣ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΩΝ Α.Μ.Ε.Α. ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ
ΕΠΙΔΟΜΑΤΩΝ, ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

Α/Α	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΠΙΔΟΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΧΟΡΗΓΟΥΝΤΑΙ ΣΕ Α.Μ.Ε.Α.	1985	1994 %	ΑΥΞΗΣΗ %
01	Τυφλοί	17.213	21.167	23
02	Βαριά νοητικά καθυστερημένοι	6.877	13.417	95,1
03	Μεσογειακή αναιμία	326	4.741	1454,3
04	Κωφοί	2.978	4.313	46,8
05	Τετραπληγικοί ανασφάλιστοι	1.198	2.033	69,7
06	Σπαστικοί	117	167	42,7
07	Παραπληγικοί ασφαλ. Δημοσίου	-	1.390	-
08	Βαρείες αναπηρίες (>67%)	-	30.262	-
09	Επίδομα καυσίμων	-	2.741	-
10	Στεγαστική συνδρομή	-	316	-
ΣΥΝΟΛΟ		30.654	80.548	-
x= 288,6				

ΠΗΓΗ: α) Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας
β) Ιδίοι υπολογισμοί Δρ Γ.Δ. Μάρδα

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ: Για τις έξι (6) πρώτες κατηγορίες επιδομάτων, για το έτος 1994, που αναφέρονται στο πλήθος των επιδοτούμενων, ο αντίστοιχος αριθμός αυτών ήταν 45.839, ενώ το πλήθος των επιδοτούμενων για τις άλλες κατηγορίες ήταν 34.709.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΠΑΡΟΧΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΥΓΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΕ ΝΟΜΑΡΧΙΕΣ
(ΕΙΤΕ ΓΙΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΩΝ, ΕΙΤΕ ΓΙΑ ΕΤΗΣΙΑ
ΑΥΞΗΣΗ), ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1993-1996

Α/Α	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΠΙΔΟΜΑΤΩΝ ΑΝΑΠΗΡΙΑΣ	Σε χιλ. δρχ.			
		1993	1994	1995	1996
			ΕΤΗ		
01	Μεσογειακή αναμία	10.000	50.000	260.000	1.370.000
02	Τυφλότητα	30.000	250.000	240.000	1.680.000
03	Κωφάλαλοι	10.000	30.000	40.000	630.000
04	Παραπληγία (Ανασφάλιστοι)	10.000	200.000	110.000	200.000
05	Βαρειά Νοητική Καθυστέρηση	10.000	170.000	200.000	3.000.000
06	Βαρειές αναπηρίες (>67%)	100.000	350.000	600.000	4.250.000
07	Σπαστικοί	10.000	3.000	5.000	130.000
08	Καύσιμα	10.000	60.000	40.000	230.000
09	Στεγαστική συνδρομή	5.000	6.000	6.000	160.000
10	Παραπληγικοί Δημοσίου	80.000	90.000	90.000	200.000
ΣΥΝΟΛΟ		1.454.000	1.179.000	1.591.000	11.850.000

ΠΗΓΕΣ: α) Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας

β) Ιδίοι υπολογισμοί Δρ Γ.Δ. Μάρδα

γ) Νομαρχιακοί Προϋπολογισμοί 1993 και 1994

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: α) Για το έτος 1993, το σύνολο των επιδομάτων που γραφόταν στους Νομαρχιακούς προϋπολογισμούς, για την αναπηρία, ανερχόταν σε 74.494 εκατ. δρχ., ενώ, για το έτος 1994 ανερχόταν στο ποσό των 22.090.500 χιλ. δρχ.

β) Στα ποσά, μόνο του έτους 1996, περιλαμβάνεται και η αύξηση 20% (7,5 δισ. δρχ.), που κατέβαλε το Υ.Υ.Π.

γ) Στο συνολικό ποσό του έτους 1995 πρέπει να προστεθεί η αύξηση 20% που ανερχόταν σε 6,5 δισ. δρχ., ενώ, για το έτος 1993, η αύξηση ήταν 3,5 δισ. δρχ.

δ) Το έτος 1994, ο αριθμός των αναπήρων, που επιδοτούνταν από το κράτος (Υ.Υ.Π. και Νομαρχίες), ανερχόταν σε 80.548 άτομα, ενώ το ποσό, που κατέβαλε το Υ.Υ.Π. για την ετήσια αύξηση ήταν 3,5 δισ. δρχ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΠΑΡΟΧΕΣ ΣΕ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΟΥΣ ΑΝΑΠΗΡΟΥΣ,
ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

ΕΤΗ	ΔΑΠΑΝΕΣ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΩΝ ΑΝΑΠΗΡΩΝ ΣΕ ΕΚΑΤ. ΔΡΧ.			
	ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΟΙ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ	ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΟΥ Υ.Υ.Π.	ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΤΗΣΙΑ ΑΥΞΗΣΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΔΑΠΑΝΩΝ
1993	74.494	1.454	3.500	79.448
1994	22.090	1.179	3.500	26.769

ΠΗΓΕΣ: α) Υ.Υ.Π.

β) Ιδίοι υπολογισμοί Δρ Γ.Δ. Μάρδα

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: α) Το έτος 1989, οι επιδοτούμενοι ανέρχονταν σε 52.326, ενώ η σχετική δαπάνη ήταν 10.535.580 χιλ. δρχ.

β) Για το έτος 1994, ο αριθμός των επιδοτούμενων ήταν 80.548. Για κάθε επιδοτούμενο, το κράτος επιβαρύνθηκε κατά μέσο όρο με 332.336 δρχ. ετησίως.

γ) Το Κράτος όμως επιβαρύνθηκε, για το έτος 1994, με το ποσό των 13.156.376.000 δρχ. για επιχορήγηση Ιδρυμάτων προστασίας Α.Μ.Ε.Α.

δ) Επιπλέον των παραπάνω ποσών, για το έτος 1994 και προκειμένου να υπολογίσουμε το ακριβές κόστος, σε βάρος του κράτους, που αντιστοιχεί στην προστασία των Α.Μ.Ε.Α., θα έπρεπε να προστεθεί και το ποσό εκείνο που αναφέρεται στο κόστος λειτουργίας και παρεχομένων υπηρεσιών εκ μέρους του Υ.Υ.Π.

Σημειώσεις

1. Αμίτσης Γ., "Το Ελληνικό σύστημα Κοινωνικής Πολιτικής: Σύνδεση με την προβληματική του Κράτους-Ευημερίας", Εκδόσεις Παπαζήση (*Η Κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα*), Αθήνα 1993, σ. 1-2.

2. Ραφαήλ Μ., *Κοινωνιολογία και Κοινωνική Διοίκηση*, Εκδόσεις Σ. Καιραμπερόπουλος, Β έκδοση, Αθήνα 1978, σ. 98-100.

3. Βαρδακούλας Γ. Δ., *Κοινωνική Πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1980, σ. 471-483.

4. Στασινοπούλου Ο., "Αναδιάρθρωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών" (στο συλλογικό έργο: *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική*, επιμέλεια: Π. Γετίμης-Δ. Γράβαρης), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 272-277.

5. Θωμόπουλος Ε., *Το Κράτος Πρόνοιας*, Αθήνα 1990, σ. 158-159 και 194-278.

6. Κυριακούλάκος Π. Σ., *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα 1970, σ. 114-115.

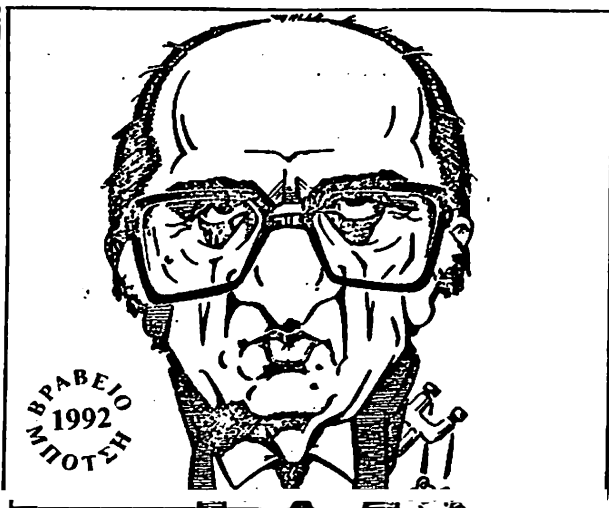
7. Maisonneuve J., *La Dynamique des Groupes*, P.U.F., Paris 1980, σ. 104-121.
8. Λαζανάς Β. Ι., *Η επαγγελματική Εκπαίδευσις των Κωφαλάων*, Αθήναι 1964, σ. 10-16.
9. Υφαντόπουλος Ι., "Φτώχεια και υγεία" (από το συλλογικό έργο: *Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα*), Εκδόσεις Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1990, σ. 731-868.
10. Titmuss R.M., *Social Policy*, London 1974, σ. 132-141.
11. Στασινοπούλου Ο., *Ζητήματα Σύγχρονης Κοινωνικής Πολιτικής*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 134-139.
12. Τριανταφύλλου Τ. και Μεσθεναίου Ε., *Ποιος φροντίζει;* εκδόσεις Sextant, Αθήνα 1993, σ. 90-94.
13. Ζώνιου-Σιδέρη Α., *Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα (β έκδοση), Αθήνα 1996, σ. 147-153.
14. Τσαούσης Δ. Γ., *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1983, σ. 162-170.
15. Χτούρης Σ., *Σύνθετες διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού και ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνική προστασία*, Εκδόσεις Praxis, Αθήνα 1992, σ. 87-98.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΠΕΡΙΠΤΕΡΑ

Ο ΤΥΠΟΣ

ΧΡΥΣΟΥΝ ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΝΩΣΕΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ

● ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΚΛΕΙΣΟΥΝ ΟΙ «ΜΙΚΡΕΣ» ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ; ● ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ: ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ ● Θ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ: Ο 8,84 ΣΥΝΕΧΙΖΕΙ ΜΕ ΣΟΒΑΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΛΕΙΟΠΙΣΤΙΑ — ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ● 23 ΧΡΟΝΙΑ ΧΩΡΙΣ ΤΟΝ ΠΑΝΟ ΚΟΚΚΑ — ΑΦΙΕΡΩΜΑ ● Η ΣΙΩΠΗΛΗ ΤΑΦΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗ ΠΑΡΑΣΧΟΥ ● Μ.Μ.Ε. ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ ● 8ο ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΣΤΗ ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ ● ΤΑ Μ.Μ.Ε. ΚΑΙ ΟΙ ΕΥΘΥΝΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ● Η ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ● Η «ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ» ΤΩΝ C.D.'S ΚΑΙ ΤΩΝ REALITY SHOWS ● ΔΥΣΛΕΞΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΓΝΩΣΗ ● ΘΕΜΑΤΑ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ● Η ΛΕΞΙΚΟΛΟΓΙΑ ● ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ: ΜΙΑ ΚΡΟΥΑΖΙΕΡΑ ΑΛΛΟΙΩΤΙΚΗ ● ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ... ● ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

ΕΤΟΣ 8ο-ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄-ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 85-ΙΟΥΝΙΟΣ 1997

Ελληνική σχολική οργάνωση: Συγκριτική θεώρηση της εφαρμογής των θεωριών υποκινητικής συμπεριφοράς του Maslow και του Herzberg

Αναστάσιος Μιχόπουλος*

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα αναφέρεται στη μελέτη του προβλήματος υποκίνησης των εκπαιδευτικών (δασκάλων και καθηγητών) της σχολικής οργάνωσης, μέσα από μια συγκριτική θεώρηση των αποτελεσμάτων, που προέκυψαν από την εφαρμογή των θεωριών του Maslow και του Herzberg.¹

1. Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, ένα πλήθος γνωστικών θεωριών υποκίνησης έχει αναπτυχθεί. Οι θεωρίες όμως αυτές δεν έχουν καταστεί αντικείμενο εμπειρικής μελέτης στο χώρο της σχολικής οργάνωσης στη χώρα μας. Άλλωστε και διεθνώς, κατά την τελευταία εικοσαετία, ελάχιστες εμπειρικές μελέτες έχουν διεξαχθεί που να στηρίζονται στις δύο αυτές θεωρίες υποκίνησης.

Οι θεωρίες αυτές έχουν να κάνουν με την ενεργοποίηση και δραστηριοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς των εργαζομέ-

* Επ. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

νων. Βασικό τους αξίωμα είναι ότι οι ανθρώπινες ανάγκες προσδιορίζουν και διαμορφώνουν τη συμπεριφορά του εργαζομένου στα πλαίσια μιας οργάνωσης. Βέβαια, καμία θεωρία δεν είναι συνήθως ικανή να προβλέψει, να περιγράψει και να εξηγήσει όλα τα στοιχεία της εργασιακής συμπεριφοράς. Ωστόσο, τα δύο πρότυπα –του Maslow και του Herzberg– μας δίνουν περισσότερες δυνατότητες για την κατανόηση της εργασιακής αυτής συμπεριφοράς. Μάλιστα τα πρότυπα αυτά συχνά χρησιμοποιούνται ως θεμελίωση για την ανάπτυξη οργανωτικών προγραμμάτων, όπως είναι η συμμετοχή στη διοίκηση προσωπικού και στη λήψη των αποφάσεων, ο εμπλουτισμός της εργασίας σε κάθετο και οριζόντιο επίπεδο, η ποιότητα του σχεδιασμού εργασία-ζωή κ.ά.

Τα δύο αυτά πρότυπα βρίσκονται σε στενή μεταξύ τους εννοιολογική σχέση, γιατί έχουν να κάνουν με τις ανθρώπινες ανάγκες. Το πρότυπο του Maslow δίνει έμφαση στις γενικές ανθρώπινες ανάγκες, ενώ το πρότυπο του Herzberg δίνει έμφαση στον τρόπο με τον οποίο η εργασία επηρεάζει τις βασικές ανάγκες του ανθρώπου. Οι ανάγκες διαμορφώνουν μια δυναμική κατάσταση στο εσωτερικό των εργαζομένων, γιατί συνδέονται με μια μορφή στέρεσης που εκφράζεται με την έντονη επιθυμία της ικανοποίησής της. Με την έννοια αυτή οι ανάγκες κατευθύνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά σε ένα συγκεκριμένο προσανατολισμό. Οι ανάγκες αυτές, κατά το πρότυπο του Maslow, βρίσκονται τοποθετημένες σε μια πυραμιδοειδή διάταξη σε πέντε βασικά επίπεδα, ανάλογα με την υπεροχή καθεμιάς ανάγκης στη συνείδηση του ανθρώπου και την επιτακτικότητα για την επιβίωσή του. Η διάταξη αυτή είναι η εξής:

- I. Φυσιολογικές ανάγκες
- II. Ανάγκες ασφάλειας
- III. Κοινωνικές ανάγκες
- IV. Ανάγκες εκτίμησης
- V. Ανάγκες αυτοπραγμάτωσης

Ως προς τη λειτουργία των αναγκών αυτών, ο Porter (1961) θεώρησε ότι οι φυσιολογικές ανάγκες δεν μπορούν να αποτελούν κίνητρο για την εργασία, γιατί οι ανάγκες αυτές ικανοποιούνται σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Για το λόγο αυτό, τροποποίησε τη διάταξη αυτή του Maslow και συμπεριέλαβε τις ανάγκες της αυτονομίας ως ιδιαίτερο επίπεδο αναγκών, παραλείποντας βέβαια από την ιεράρχηση τις φυσιολογικές ανάγκες. Η τροποποίηση αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους εργαζομένους στο χώρο των

σχολικών οργανώσεων, αφού οι φυσιολογικές ανάγκες τείνουν να υποτιμώνται σε σπουδαιότητα σε σχέση με τις ανάγκες αυτονομίας (Ζαβλανός 1985, Mitchel, et al., 1992, σ. 155).

Με βάση την τροποποιημένη αυτή διάταξη του Porter διερευνήσαμε το βαθμό ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών του εκπαιδευτικού προσωπικού (δασκάλων και καθηγητών) της σχολικής οργάνωσης. Εντοπίσαμε το βαθμό πραγματικής εκπλήρωσης των αναγκών και συνεπώς την κλίμακα της υπεροχής καθεμιάς ανάγκης, όπως έχει διαμορφωθεί στη συνείδηση των εκπαιδευτικών, που αντανακλά τη μορφή της απαίτησης (μικρής ή μεγάλης) για ικανοποίησή τους. Ο μικρός βαθμός πραγματικής εκπλήρωσης σημαίνει μεγάλη απαίτηση για ικανοποίηση, ενώ ο μεγαλύτερος βαθμός μικρότερη απαίτηση. Η κλίμακα της υπεροχής, όπως προέκυψε από σχετική έρευνά μας (Μιχόπουλος 1996α), είναι η εξής:

- I. Ανάγκες αυτονομίας: Μέσος όρος πραγματικής εκπλήρωσης (3,891)
- II. Ανάγκες αυτοπραγμάτωσης: Μέσος όρος πραγματικής εκπλήρωσης (4,335)
- III. Ανάγκες κοινωνικές: Μέσος όρος πραγματικής εκπλήρωσης (4,721)
- IV. Ανάγκες ασφάλειας: Μέσος όρος πραγματικής εκπλήρωσης (4,800)
- V. Ανάγκες εκτίμησης: Μέσος όρος πραγματικής εκπλήρωσης (5,009)

Ο τρόπος με τον οποίο η εργασία επηρεάζει τις βασικές ανάγκες του εργαζομένου αποτελεί τη θεωρητική βάση του πρότυπου του Herzberg. Το πρότυπο δέχεται ότι δύο κατηγορίες παραγόντων υπάρχουν μέσα στην εργασία, οι οποίες διαμορφώνουν τη στάση του εργαζομένου και καθορίζουν την εργασιακή του συμπεριφορά. Η πρώτη κατηγορία παραγόντων σχετίζεται με τις εξωτερικές συνθήκες εργασίας και περιλαμβάνει τους παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης (*hygiene or maintenance factors*). Η δεύτερη κατηγορία παραγόντων σχετίζεται με τις εσωτερικές συνθήκες εργασίας (περιεχόμενο) και περιλαμβάνει τους παράγοντες κίνητρα (*motivators*). Οι δύο αυτές κατηγορίες παραγόντων είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους και επηρεάζουν την εργασιακή συμπεριφορά κατά διαφορετικούς τρόπους.

Το πρότυπο των δύο παραγόντων του Herzberg χρησιμεύει ως πλαίσιο για την αναμόρφωση της εργασίας και σκοπεύει στο να αυξήσει την ικανοποίηση των εργαζομένων από την εργασία πέρα

από το ουδέτερο σημείο και παράλληλα να βελτιώσει την επίδοσή του. Το πρότυπο θέτει ως βασικό αξίωμα ότι οι παράγοντες κίνητρα προκαλούν ικανοποίηση, ενώ οι παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης προκαλούν δυσαρέσκεια. Η ικανοποίηση και η δυσαρέσκεια είναι δύο ανεξάρτητες και ξεχωριστές διαστάσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς όσον αφορά την εργασία (Hoy and Miskel, 1991, λ. 174). Όταν τα στοιχεία των παραγόντων κίνητρα είναι παρόντα στην εργασία, τότε ικανοποιούνται οι ανάγκες του ατόμου που αφορούν την αυτοπραγμάτωση και δημιουργούνται θετικά συναισθήματα για αύξηση της επίδοσής του. Αντίθετα, όταν τα στοιχεία των παραγόντων υγιεινής ή συντήρησης, που σχετίζονται με τις εξωτερικές συνθήκες εργασίας, ικανοποιηθούν σε επαρκή βαθμό, τότε χρησιμεύουν για τη μείωση της δυσαρέσκειας και τη βελτίωση της επίδοσής του μέχρι ένα σημείο (Miner, 1980, σ. 78).

Τα αποτελέσματα της προηγούμενης έρευνάς μας για την έκταση εφαρμογής του πρότυπου αυτού στο χώρο της σχολικής οργάνωσης (Μιχόπουλος 1996β) μας έδειξαν ότι οι παράγοντες κίνητρα θεωρούνται πιο σημαντικοί για τους εκπαιδευτικούς (δασκάλους και καθηγητές), για την αύξηση της απόδοσής τους στην εργασία. Μας έδειξαν ακόμη ότι οι παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης, που σχετίζονται με τις εξωτερικές συνθήκες της εργασίας, όταν βελτιωθούν, όχι μόνο μειώνουν τη δυσαρέσκεια των εκπαιδευτικών από την εργασία, αλλά συμβάλλουν και στη βελτίωση της απόδοσής τους μέχρι του σημείου που ορισμένοι από

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Σειρά σημαντικότητας	Παράγοντες	Ομάδα παραγόντων	Χ (°Ο)
1	Επίτευγμα	Κ	6,3684
2	Εργασία αυτή καθαυτή	Κ	6,1158
3	Αναγνώριση	Κ	5,9632
4	Υπευθυνότητα	Κ	5,8737
5	Συνθήκες εργασίας	ΥΣ	5,7421
6	Πολιτική και Διοίκηση	ΥΣ	5,6211
7	Διαπροσωπικές σχέσεις	ΥΣ	5,3316
8	Εργασιακή σταθερότητα	ΥΣ	5,1842
9	Πρόοδος - Εξέλιξη	Κ	4,8947
10	Διεύθυνση	ΥΣ	4,6579
11	Μισθός	ΥΣ	4,4000

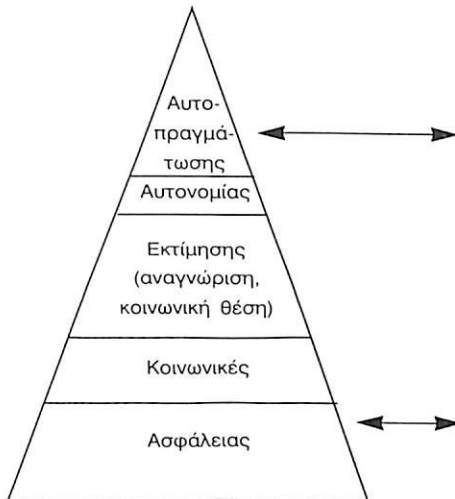
τους παράγοντες αυτούς αναιρούν ή τείνουν να αναιρέσουν ορισμένους παράγοντες των κινήτρων. Η σειρά σημαντικότητας όπως προέκυψε από τη σχετική έρευνά μας, κατά φθίνουσα σειρά, φαίνεται στον πίνακα 1.

Σε μια συγκριτική θεώρηση τα δύο αυτά πρότυπα –του Maslow και του Herzberg– βρίσκονται σε στενή εννοιολογική σχέση. Το πρότυπο του Maslow μας δίνει τη δυνατότητα να προσδιορίσουμε τις ανάγκες των εργαζομένων, ενώ το πρότυπο του Herzberg μας δίνει τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τους παράγοντες εκείνους που οδηγούν στην ικανοποίηση των αναγκών αυτών. Η συνδυαστική σχέση των δύο αυτών προτύπων φαίνεται στον πίνακα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συνδυαστική σχέση των προτύπων του Maslow και του Herzberg

Ανάγκες Maslow-Porter

Παράγοντες Herzberg

κινήτρων
- επίτευγμα
- εργασία αυτή καθ'αυτή
- αναγνώριση
- υπευθυνότητα
- πρόοδος - εξέλιξη
υγιεινής ή συντήρησης
- συνθήκες εργασίας
- πολιτική και διοίκηση
- διαπροσωπικές σχέσεις
- εργασιακή σταθερότητα
- διεύθυνση
- μισθός

Τη σχέση αυτή εδραίωσε ο Herzberg υποστηρίζοντας πως ο λόγος για τον οποίο ορισμένοι παράγοντες (κίνητρα) οδηγούν σε μια θετική στάση απέναντι στην εργασία είναι ότι οι παράγοντες αυτοί έχουν τη δυνατότητα να ικανοποιούν την ανάγκη του ατόμου για αυτοπραγμάτωση. Τούτο σημαίνει ότι ο εργαζόμενος με την εκτέλεση συγκεκριμένων εργασιών μέσα στην οργάνωσή του μπορεί να έχει κάποια οφέλη, όπως είναι η επιτυχία, η αναγνώριση, η υπευθυνότητα, τα οποία συμβάλλουν στην αυτοπραγμάτωση. Για παράδειγμα, όταν ένας εκπαιδευτικός αναλαμβάνει να ε-

κτελέσει ένα έργο, τότε δημιουργείται μέσα του μια βαθιά συναίσθηση της ευθύνης και του χρέους για τη σωστή εκτέλεσή του. Η βαθιά αυτή συνειδησιακή δέσμευση, πέρα από την ηθική και νομική υποχρέωση για λογοδοσία στον ανώτερό του, θέτει τον εργαζόμενο σε μια διαρκή κίνηση και δημιουργία για αυτοβελτίωση, που οδηγεί στην αυτοπραγμάτωσή του. Το ίδιο συμβαίνει όταν ο εκπαιδευτικός συμμετέχει στη λήψη ορισμένων αποφάσεων που βρίσκονται εκτός της ζώνης αποδοχής² του. Πέρα από την ευθύνη, η εργασία ως σύνολο άσκησης συγκεκριμένων καθηκόντων, αλλά και η πρόοδος και η εξέλιξη του ατόμου, είναι κίνητρα που τείνουν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των ατόμων για αναγνώριση και αυτοπραγμάτωση. Βέβαια, από τον πίνακα 1 φαίνεται ότι ο παράγοντας πρόοδος-εξέλιξη δε βρέθηκε από τη σχετική έρευνα να ανήκει στο ίδιο επίπεδο σημαντικότητας σε σχέση με την απόδοση στην εργασία των εκπαιδευτικών με εκείνο των άλλων παραγόντων των κινήτρων και να δικαιολογεί έτσι την ένταξή του στην κατηγορία αυτή. Αντίθετα, οι παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης που σχετίζονται με τις εξωτερικές συνθήκες εργασίας συνδέονται με τις φυσιολογικές, τις κοινωνικές και την ανάγκη της ασφάλειας. Ωστόσο οι Hersey και Blanchard (1982, σ. 66-68) υποστηρίζουν ότι και οι ανάγκες εκτίμησης συνδέονται με τους παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης. Η μερική αυτή ένταξη δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι ανάγκες αυτές θεωρούνται από την άποψη και της κοινωνικής θέσης και της αναγνώρισης. Η διπλή αυτή θεώρηση συμβαίνει επειδή η αναγνώριση συνδέεται πάντα με την ικανότητα, την επιτυχία και την κοινωνική καταξίωση, που είναι συστατικά στοιχεία της ανάγκης εκτίμησης και εντάσσεται στους παράγοντες κίνητρα, ενώ η κοινωνική θέση δεν αντιπροσωπεύει πάντα ικανότητα ή προσωπικό επίτευγμα και ανήκει στις κοινωνικές ανάγκες που κατατάσσονται στην κατηγορία των παραγόντων υγιεινής ή συντήρησης. Οι διαπροσωπικές σχέσεις, η διεύθυνση ως καθοδήγηση, εποπτεία και διοικητική συμπεριφορά του υπεύθυνου της οργάνωσης είναι στοιχεία των παραγόντων της υγιεινής ή συντήρησης, που τείνουν να ικανοποιούν τις κοινωνικές ανάγκες.

Οι εξωτερικές συνθήκες εργασίας σχετίζονται με τις κατώτερες ανάγκες της κλίμακας του Maslow, τις φυσιολογικές, ασφάλειας και κοινωνικές και τείνουν να ικανοποιούν τις ανάγκες αυτές όταν το περιβάλλον της εργασίας έχει φροντίσει για την ύπαρξη και βελτίωση των συνθηκών αυτών. Όταν οι συνθήκες αυτές δεν υπάρχουν, τότε ο εργαζόμενος βρίσκεται σε μια κατάσταση δυσάρεσκειας για την εργασία του, με αποτέλεσμα οι παράγοντες

να μην έχουν τη δυνατότητα να ικανοποιήσουν το επίπεδο αυτό των αναγκών του εργαζομένου.

2. Σκοπός της έρευνας

Η έρευνα αυτή έχει ως σκοπό να εντοπίσει αν οι παράγοντες κίνητρα αλλά και οι παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης του Herzberg έχουν τη δυνατότητα να συμβάλουν στην ικανοποίηση των αναγκών της κλίμακας του Porter (τροποποιημένη μορφή του Maslow), των εκπαιδευτικών (δασκάλων και καθηγητών) της σχολικής οργάνωσης μέσα από μια συγκριτική θεώρηση των αποτελεσμάτων των δύο προηγούμενων ερευνών μας (Μιχόπουλος 1996α, 1996β). Αποβλέπει να εξετάσει αν ο βαθμός σημαντικότητας των παραγόντων του Herzberg στην εργασιακή απόδοση των εκπαιδευτικών είναι τέτοιος, ώστε να υπάρχει δυνατότητα να ικανοποιηθούν οι ανάγκες τους, όπως αυτές σχετίζονται με τους παράγοντες αυτούς.

Η ανάγκη διεξαγωγής της συγκριτικής αυτής θεώρησης των δύο αυτών προτύπων προέκυψε από την επιθυμία μας να ελέγξουμε παραπέρα τα ερευνητικά δεδομένα, που προέκυψαν από την εφαρμογή των δύο αυτών προτύπων στο χώρο της σχολικής οργάνωσης. Θελήσαμε να αντλήσουμε περισσότερα στοιχεία για τη δυνατότητα εφαρμογής των δύο αυτών προτύπων στο χώρο της σχολικής οργάνωσης και να επαληθεύσουμε εμπειρικά την εννοιολογική σχέση των δύο αυτών προτύπων για να έχουμε ασφαλέστερη γνωστική προσέγγιση. Μια τέτοια προσέγγιση, όπως είναι φυσικό, δεν έχει γίνει στη χώρα μας και για το λόγο αυτό η εμπειρική αυτή μελέτη αποβλέπει στο να καλύψει το κενό αυτό.

Ο αντικειμενικός σκοπός της μελέτης αυτής θα είναι να ελεγχθεί αν "ο βαθμός σημαντικότητας των παραγόντων του Herzberg στη διαμόρφωση υποκινητικής συμπεριφοράς στο εκπαιδευτικό προσωπικό (δασκάλων και καθηγητών) της σχολικής οργάνωσης, είναι στατιστικά σημαντικά μεγαλύτερος από το βαθμό πραγματικής ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών της κλίμακας του Maslow-Porter του προσωπικού αυτού".

Η σύγκριση των αποτελεσμάτων των δύο ερευνών μας θα μας αποκαλύψει αν υπάρχουν περιθώρια περαιτέρω ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών των εκπαιδευτικών σε πραγματική κατάσταση, μέσα από τη σημαντικότητα - επίδραση καθενός από τους παράγοντες κίνητρα, αλλά και υγιεινής στην εργασιακή απόδοση.

3. Η μέθοδος της έρευνας

1. Ο πληθυσμός και το δείγμα της έρευνας

Ο πληθυσμός της ερευνητικής μας μελέτης είναι το εκπαιδευτικό προσωπικό της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (δάσκαλοι και καθηγητές) των περιοχών της Κρήτης και της Αττικής που χρησιμοποιήθηκε στις δύο συγκρινόμενες έρευνές μας (Μιχόπουλος 1996α, 1996β), από το οποίο ελήφθη δείγμα αποτελούμενο από 190 υποκείμενα.

Με βάση τα χαρακτηριστικά αυτά του δείγματος, πιστεύουμε ότι μπορούμε να έχουμε μια εικόνα για την εννοιολογική σχέση των παραγόντων του Herzberg και των αναγκών της κλίμακας Porter (Maslow) όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, όπως επιχείρησε ο Herzberg, αλλά και σε εμπειρικό. Μπορούμε να δούμε αν οι παράγοντες του Herzberg διαμορφώνουν στην εκτίμηση των εκπαιδευτικών μας (δασκάλων και καθηγητών) ένα τέτοιο επίπεδο υποκινητικής συμπεριφοράς, που πραγματικά μπορεί να ικανοποιήσει τις ανθρώπινες ανάγκες τους.

2. Τρόπος συλλογής των δεδομένων

Για την παρούσα ερευνητική μελέτη πήραμε τα δεδομένα τα οποία λήφθηκαν με τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήσαμε στις δύο προηγούμενες έρευνές μας, που αφορούσαν η μεν μία την εφαρμογή του πρότυπου του Maslow (Μιχόπουλος, 1996α), η δε άλλη την εφαρμογή του πρότυπου του Herzberg στην οργάνωση του σχολείου (Μιχόπουλος, 1996β).

3. Τρόπος επεξεργασίας των δεδομένων

Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με το στατιστικό πακέτο SPSS. Η συγκριτική θεώρηση των δεδομένων έγινε με βάση το test-t. Το κριτήριο αυτό ανάλυσης το χρησιμοποιήσαμε για να ελέγξουμε αν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις μεταβλητές που εξετάζουμε και φυσικά να ελέγξουμε την υπόθεσή μας σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 0.05.

4. Σύγκριση και ανάλυση των αποτελεσμάτων των δύο ερευνών

Από τον πίνακα 1 μπορούμε να δούμε τη σειρά σημαντικότητας των παραγόντων του Herzberg κατά φθίνουσα τάξη από τη μεγαλύτερη προς τη μικρότερη, ως προς το βαθμό που επιδρούν οι παράγοντες αυτοί στην εργασιακή επίδοση των εκπαιδευτικών. Οι παράγοντες των κινήτρων φαίνεται να προηγούνται σε σημαντικότητα των παραγόντων υγιεινής ή συντήρησης, εκτός από τον παράγοντα πρόοδος-εξέλιξη. Αυτό δείχνει ότι οι εκπαιδευτικοί ενδιαφέρονται περισσότερο να ασχοληθούν με εργασίες που συνδέονται με τους παράγοντες των κινήτρων, γιατί αποβλέπουν στο να ικανοποιήσουν περισσότερο τις ανάγκες των ανώτερων ιεραρχικών επιπέδων της κλίμακας Maslow-Porter. Βέβαια και η ικανοποίηση των αναγκών των χαμηλότερων ιεραρχικών επιπέδων προϋποθέτει ότι οι παράγοντες υγιεινής πρέπει να υπάρχουν σε τέτοιο βαθμό που να έχουν τη δυνατότητα όχι μόνο να άρουν τη δυσανεξία των εκπαιδευτικών, αλλά και να δημιουργήσουν ένα κλίμα υποκινητικής συμπεριφοράς, που να προσβλέπει και στην ικανοποίηση των αναγκών αυτών. Από τα δεδομένα του πίνακα φαίνεται ότι υπάρχει ένα τέτοιο υποκινητικό κλίμα. Μάλιστα τα δεδομένα του πίνακα φαίνεται να επαληθεύουν την εννοιολογική σχέση σαν μια μορφή αλληλεπίδρασης, που ανέπτυξε ο Herzberg ανάμεσα στους παράγοντες και στις ανάγκες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
(t-test)

Μεταβλητές	Αριθμός ζευγών	Συντελεστής συσχέτισης	δείκ. σημαντικ. διπλ. κατεύθυν.	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου
Ανάγκες αυτοπραγμάτωσης (π)*	190	,160	,027	4,3351	1,087	,079
Επίτευγμα				6,3684	,798	,058
Διαφορές ζευγών						
Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπ. σφάλμα του μέσ. όρου	Τιμή t-test	BE	Δείκτης σημαντικότητας διπλής κατεύθυνσης	
-2,0333	1,241	,090		-22,59	189	,000
95% CI (-2,211; -1,856)						
*(π) = πραγματική ικανοποίηση						

Ως προς τη σχέση και τη δυναμική κάθε παράγοντα να ικανοποιήσει ορισμένη αντίστοιχη ανάγκη, με την οποία συνδέεται από την ανάλυση των δεδομένων, έχουμε την ακόλουθη εικόνα.

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα 3, η διαφορά του μέσου όρου του βαθμού επίδρασης του παράγοντα κινήτρων "επίτευγμα" στην υποκινητική συμπεριφορά των εκπαιδευτικών και του βαθμού πραγματικής ικανοποίησης της σχετικής με αυτόν ανάγκης είναι στατιστικά σημαντική. Η τιμή του t-test στο δείγμα είναι κατ'απόλυτη τιμή 22,59, η οποία είναι μεγαλύτερη από την κρίσιμη τιμή του $t(\beta\epsilon\ 189) = 1,960$ του επιπέδου στατιστικής σημαντικότητας 5%. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι ο παράγοντας "επίτευγμα" μέσα από ένα σύνολο εργασιών έχει τη δυνατότητα να συμβάλει σε έναν υψηλότερο βαθμό πραγματικής ικανοποίησης της ανάγκης αυτοπραγμάτωσης των εκπαιδευτικών (δασκάλων και καθηγητών).

Ο παράγοντας "εργασία αυτή καθαυτή", δηλαδή τα καθήκοντα της συγκεκριμένης θέσης του εκπαιδευτικού, με βάση τη συνδυαστική σχέση του Herzberg, σκοπεύει στην ικανοποίηση της ανάγκης της αυτονομίας, αλλά και της αυτοπραγμάτωσης. Ως προς την ανάγκη της αυτονομίας (πίνακας 4), βλέπουμε ότι η διαφορά του μέσου όρου του βαθμού επίδρασης του παράγοντα "εργασία αυτή καθαυτή", στην υποκινητική συμπεριφορά των εκπαιδευτικών

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
(t-test)

Μεταβλητές	Αριθμός ζευγών	Συντελεστής συσχέτισης	δείκ.σημαντικ. διπλ.κατεύθυν.	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου
Ανάγκες αυτονομίας (η)	190	,135	,063	3,8908	1,112	,081
"Εργασία αυτή καθαυτή"				6,1158	,913	,066
Διαφορές ζευγών						
Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου	Τιμή t-test	BE	Δείκτης σημαντικότητας διπλής κατεύθυνσης	
-2,2250	1,340	,097	-22,89	189	,000	
95% CI	(-2,417; -2,033)					

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
(t-test)

Μεταβλητές Ανάγκες αυτοπραγμάτωσης (n)	Αριθμός ζευγών	Συντελεστής συσχέτισης	δείκ.σημανκ. διπλ.κατεύθυν.	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση του μέσου όρου	Τυπικό σφάλμα
	1,087	,079				4,3351
		190	,224		,002	
"Εργασία αυτή καθαυτή"						6,1158
	,913	,066				
Διαφορές ζευγών	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου	Τιμή t-test	BE	Δείκτης σημαντικότητας διπλής κατεύθυνσης
-1,7807 189	1,253 ,000		,091			-19,59
95% CI	(-1,960; -1,601)					

και του βαθμού πραγματικής ικανοποίησης της συγκεκριμένης ανάγκης είναι στατιστικά σημαντική.

Η τιμή t-test στο δείγμα είναι κατ'απόλυτη τιμή 22,89, η οποία είναι μεγαλύτερη από την κρίσιμη τιμή του $t(\beta\epsilon 189) = 1,960$ του 5%. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι ο παράγοντας των κινήτρων "εργασία αυτή καθαυτή" έχει τη δυνατότητα να συμβάλει στην ικανοποίηση της ανάγκης αυτονομίας και μάλιστα σε έναν υψηλότερο βαθμό.

Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και ως προς την ανάγκη της αυτοπραγμάτωσης. Ο παράγοντας αυτός, όπως φαίνεται από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων (πίνακας 5), έχει τη δυνατότητα να συμβάλει σε ένα μεγαλύτερο βαθμό πραγματικής ικανοποίησης της ανάγκης.

Η διαφορά του μέσου όρου του βαθμού πραγματικής ικανοποίησης της ανάγκης και του μέσου όρου του βαθμού σημαντικότητας του παράγοντα "εργασία αυτή καθαυτή" στην εργασιακή απόδοση είναι στατιστικά σημαντική. Η τιμή του t-test στο δείγμα είναι κατ' απόλυτη τιμή 19,59, η οποία είναι μεγαλύτερη από την κρίσιμη τιμή του $t(\beta\epsilon 189) = 1,960$ του 5%.

Ο παράγοντας των κινήτρων "υπευθυνότητα" κατά τη θεωρητική σχέση συνδέεται με την ανάγκη της αυτονομίας. Ως προς τη

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
(t-test)

Μεταβλητές Ανάγκες αυτοπραγμάτωσης (n)	Αριθμός ζευγών	Συντελεστής συσχέτισης	δείκ.σημαντικ. διπλ.κατεύθυν.	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου
	3,8908 190	1,112 ,162	,081			,025
"Υπευθυνότητα"				5,8737	1,197	,087
Διαφορές ζευγών	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου	Τιμή t-test	BE	Δείκτης σημαντικότητας διπλής κατεύθυνσης
-1,9829 189	1,496 ,000		,109			-18,27
95% CI	(-2,197; -1,769)					

σχέση αυτή βλέπουμε (πίνακας 6) ότι η διαφορά του μέσου όρου του βαθμού πραγματικής ικανοποίησης της συγκεκριμένης ανάγκης και του μέσου όρου του βαθμού επίδρασης του παράγοντα υπευθυνότητα στην υποκινητική συμπεριφορά είναι στατιστικά σημαντική. Η τιμή του t-test στο δείγμα είναι κατ'απόλυτη τιμή 18,27, η οποία είναι μεγαλύτερη από την κρίσιμη τιμή του t (βε 189) = 1,960 του 5%. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι και ο παράγοντας υπευθυνότητα έχει τη δυνατότητα να συμβάλει σε ένα μεγαλύτερο βαθμό πραγματικής ικανοποίησης της ανάγκης αυτονομίας των εκπαιδευτικών (δασκάλων και καθηγητών).

Ως προς τη συνδυαστική σχέση του παράγοντα των κινήτρων "αναγνώριση" με την ανάγκη εκτίμησης, βλέπουμε (πίνακας 7) ότι η διαφορά του μέσου όρου του βαθμού επίδρασης του παράγοντα στην υποκινητική συμπεριφορά των εκπαιδευτικών και του βαθμού πραγματικής ικανοποίησης της ανάγκης εκτίμησης, αν και δεν είναι πολύ μεγάλη, είναι όμως στατιστικά σημαντική. Η τιμή του t-test στο δείγμα είναι κατ'απόλυτη τιμή 8,63, η οποία είναι μεγαλύτερη από την κρίσιμη τιμή του t (βε 189) = 1,960 του 5%. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι και ο παράγοντας αυτός έχει τη δυνατότητα να συμβάλει σε έναν μεγαλύτερο βαθμό ικανοποίησης της ανάγκης αναγνώρισης.

Ως προς τη συνδυαστική σχέση του παράγοντα των κινήτρων "πρόοδος-εξέλιξη" με την ανάγκη της αυτοπραγμάτωσης βλέπουμε (πίνακας 8) ότι η διαφορά του μέσου όρου του βαθμού σημα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
(t-test)

Μεταβλητές Ανάγκες εκτίμησης (n)	Αριθμός ζευγών	Συντελεστής συσχέτισης	δείκ.σημαντικ. διπλ.κατεύθυν.	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου
5,0088 190	,991 ,085		,072			
«Αναγνώριση»				,245		
					5,9632	1,245
	,090					
Διαφορές ζευγών	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου	Τιμή t-test	BE	Δείκτης σημαντικότητας διπλής κατεύθυνσης
-,9544 189	1,524	,000	,111			-8,63
95% CI	(-1,172; -,736)					

νικότητας του παράγοντα και του μέσου όρου του βαθμού πραγματικής ικανοποίησης της συγκεκριμένης ανάγκης είναι σχετικά πολύ μικρή. Αυτό οφείλεται στο ότι ο παράγοντας αυτός δεν βρέθηκε (βλ. πίν. 1) να είναι βασικός υποκινητικός παράγοντας. Μάλιστα η σειρά σημαντικότητας του παράγοντα αυτού βρέθηκε να είναι πιο χαμηλά από ορισμένους παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
(t-test)

Μεταβλητές Ανάγκες αυτοπραγμάτωσης (n)	Αριθμός ζευγών	Συντελεστής συσχέτισης	δείκ.σημαντικ. διπλ.κατεύθυν.	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου
		4,3351 190	1,087 ,059	,079		,421
«Πρόοδος - Εξέλιξη»						
4,8947		1,854	,135			
Διαφορές ζευγών	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου	Τιμή t-test	BE	Δείκτης σημαντικότητας διπλής κατεύθυνσης
-,5596 189	2,094	,000	,152			-3,68
95% CI	(-,859; -,260)					

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
(t-test)

Μεταβλητές Κοινωνικές ανάγκες (n)	Αριθμός ζευγών	Συντελεστής συσχέτισης	δείκ.σημαντικ. διπλ.κατεύθυν.	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση του μέσου όρου	Τυπικό σφάλμα
					4,7211	
1,047		,076				
190	,022		,768			
«Διαπροσωπικές σχέσεις»						
5,3316		1,543	,112			
Διαφορές ζευγών	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου	Τιμή t-test	ΒΕ	Δείκτης σημαντικότητας διπλής κατεύθυνσης
-,6105	1,846		,134			-4,56
189		,000				
95% CI	(-,875;	-,346)				

Ωστόσο, η στατιστική ανάλυση των δεδομένων έδειξε ότι η διαφορά αυτή είναι στατιστικά σημαντική. Η τιμή του t-test στο δείγμα είναι κατ' απόλυτη τιμή 3.68, η οποία είναι μεγαλύτερη από την κρίσιμη τιμή του t (βε 189) = 1,960 του 5%. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι και ο παράγοντας αυτός σε κάποιο βαθμό μπορεί να συμβάλει σε μια μεγαλύτερη ικανοποίηση της ανάγκης αυτοπραγμάτωσης.

Ως προς τη σχέση και τη δυναμική του παράγοντα υγιεινής ή συντήρησης "διαπροσωπικές σχέσεις" να ικανοποιήσει τις κοινωνικές ανάγκες, με τις οποίες συνδέεται, από τον πίνακα 9 βλέπουμε ότι η διαφορά του μέσου όρου του βαθμού επίδρασης-σημαντικότητας στην εργασιακή απόδοση του παράγοντα αυτού και του μέσου όρου του βαθμού πραγματικής ικανοποίησης των αναγκών, αν και δεν είναι μεγάλη, είναι όμως στατιστικά σημαντική. Η τιμή του t-test στο δείγμα είναι κατ' απόλυτη τιμή 4,56, η οποία είναι μεγαλύτερη από την κρίσιμη τιμή του t(βε 189) = 1,960 του 5%. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι ο παράγοντας αυτός έχει τη δυνατότητα να συμβάλει σε μια παραπέρα μεγαλύτερη ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών.

Ο παράγοντας υγιεινής ή συντήρησης "Διεύθυνση", δηλαδή, καθοδήγηση, εποπτεία, συμπεριφορά, δεν φαίνεται να επιδρά σημαντικά στην εργασιακή απόδοση των εκπαιδευτικών, έτσι ώστε να μπορεί να συμβάλει σε μια παραπέρα ικανοποίηση των κοινω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
(t-test)

Μεταβλητές	Αριθμός ζευγών	Συντελεστής συσχέτισης	δείκ.σημαντικ. διπλ.κατεύθυν.	Μέσος όρος	Τυπική Τυπικό σφάλμα απόκλιση του μέσου όρου		
Ασφάλεια στην εργασία (π)					4,8000	1,430	
,104	190	-,177		,015			
Εργασιακή σταθερότητα							
5,1842		1,509	,109				
Διαφορές ζευγών	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	Τυπικό σφάλμα του μέσου όρου	Τιμή t-test	BE	Δείκτης σημαντικότητας διπλής κατεύθυνσης	
-,3842	2,255		,164			-2,35	
189	,020						
95% CI	(-,707; -,061)						

νικών αναγκών με τις οποίες και συνδέεται. Ο μέσος όρος πραγματικής εκπλήρωσης των κοινωνικών αναγκών είναι 4,7211, ενώ του παράγοντα "Διεύθυνση" 4,6579. Η τιμή του t-test στο δείγμα είναι 0,43 η οποία είναι μικρότερη από την κρίσιμη τιμή του $t(BE\ 189) = 1,960$ του 5%. Ο δείκτης διπλής κατεύθυνσης είναι 0,668.

Από τα παραπάνω βλέπουμε ότι ο μέσος όρος του βαθμού επίδρασης-σημαντικότητας του παράγοντα "Διεύθυνση" είναι μικρότερος από το μέσο όρο του βαθμού πραγματικής ικανοποίησης των κοινωνικών αναγκών. Αυτό δείχνει, αν και η διαφορά δεν είναι στατιστικά σημαντική, ότι έχει εξαντληθεί η δυνατότητα του παράγοντα αυτού να συμβάλει στην ανάπτυξη υποκινητικής συμπεριφοράς, που να οδηγεί σε μια περαιτέρω μεγαλύτερη ικανοποίηση των αναγκών.

Ο παράγοντας υγιεινής ή συντήρησης "εργασιακή σταθερότητα" όπως φαίνεται από τον πίνακα 10 έχει τη δυνατότητα να συμβάλει σε έναν υψηλότερο βαθμό ικανοποίησης των αναγκών ασφάλειας με τις οποίες συνδέεται.

Η διαφορά του μέσου όρου επίδρασης σημαντικότητας του παράγοντα "εργασιακή σταθερότητα" και του μέσου όρου του βαθμού της πραγματικής ικανοποίησης, της ανάγκης σήμερα, αν και δεν είναι μεγάλη, είναι όμως στατιστικά σημαντική. Η τιμή του t-test στο δείγμα είναι κατ'απόλυτη τιμή 2,35, η οποία είναι μεγαλύτερη από την κρίσιμη τιμή του $t(βε\ 189) = 1,960$ του 5%. Έτσι,

συμπεραίνουμε ότι ο παράγοντας "εργασιακή σταθερότητα" βρίσκεται σε τέτοιο επίπεδο σημαντικότητας, που συμβάλλει στην ικανοποίηση των αναγκών ασφάλειας.

5. Ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας

Ο σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης, όπως άλλωστε έχουμε αναφέρει, ήταν να δούμε μέσα από τις δύο σχετικές έρευνες που συγκρίναμε, αν οι παράγοντες του Herzberg μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της κλίμακας του Maslow-Porter. Θελήσαμε να δούμε αν οι παράγοντες κίνητρα αλλά και οι παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης βρίσκονται σε τέτοιο επίπεδο σπουδαιότητας στην εκτίμηση των εκπαιδευτικών (δασκάλων και καθηγητών), ώστε να μπορούν να αναπτύξουν μια μορφή υποκινητικής συμπεριφοράς που να οδηγεί στην ικανοποίηση των αναγκών τους.

Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι ο βαθμός σημαντικότητας των παραγόντων κίνητρα αλλά και ορισμένων από τους παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης, με εξαίρεση τον παράγοντα "διεύθυνση", είναι μεγαλύτερος από το βαθμό που ικανοποιούνται οι ανθρώπινες ανάγκες σήμερα. Αυτό σημαίνει ότι οι παράγοντες εκείνοι που έχουν μεγάλο βαθμό σημαντικότητας μπορούν να ικανοποιήσουν τις αντίστοιχες ανάγκες με τις οποίες συνδέονται, ενώ εκείνοι που έχουν ίσο ή και μικρότερο βαθμό δεν έχουν τέτοια δυνατότητα, καθόσον τα συστατικά εργασιακά τους στοιχεία έχουν ικανοποιήσει τη συγκεκριμένη ανάγκη που σκοπεύουν και συνεπώς έχει εξαντληθεί η παραπέρα υποκινητική τους συμπεριφορά. Πάντως, χαρακτηριστικό στοιχείο των αποτελεσμάτων της μελέτης είναι ότι οι παράγοντες κίνητρα με εξαίρεση τον παράγοντα "πρόοδος-εξέλιξη" βρίσκονται σε τέτοιο επίπεδο σημαντικότητας που δικαιολογούν τη συνδετική τους σχέση με τις υψηλότερου ιεραρχικά επιπέδου ανάγκες, αφού μόνο ένας μεγάλος βαθμός σημαντικότητας θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις ανάγκες αυτές.

Για κάθε έναν παράγοντα που εξετάσαμε, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πολιτεία θα πρέπει να ενισχύσει τα εργασιακά στοιχεία κάθε παράγοντα για να ικανοποιήσει τη σκοπούμενη ανάγκη.

Η δυνατότητα του παράγοντα "επίτευγμα" να ικανοποιήσει την ανάγκη της αυτοπραγμάτωσης φαίνεται να δικαιολογείται από το μεγάλο ενδιαφέρον που δείχνουν οι εκπαιδευτικοί (δάσκαλοι και

καθηγητές) για την επιτυχή εκτέλεση του έργου τους. Φαίνεται ότι πιστεύουν πως για να ικανοποιήσουν την ανάγκη της αυτοπραγμάτωσης σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να βρίσκουν τις σωστές λύσεις στα εκπαιδευτικά προβλήματα και να εκτελούν με επιτυχία τα καθήκοντά τους. Φαίνεται ότι εκλαμβάνουν πως ο παράγοντας αυτός έχει περιθώρια να συμπεριλάβει δραστηριότητες που θα συμβάλλουν στην παραπέρα μεγαλύτερη ικανοποίηση της ανάγκης τους.

Η δυνατότητα του παράγοντα "εργασία αυτή καθαυτή", δηλαδή καθήκοντα, αλλά και του παράγοντα "υπευθυνότητα" στο να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της αυτονομίας, φαίνεται να δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί επιζητούν έντονα τον αυτοκαθορισμό και την αυτοδιαμόρφωση των εργασιακών τους καθηκόντων. Ίσως θεωρούν ότι μέσα από μια μορφή κάθετου εμπλουτισμού του εκπαιδευτικού τους έργου, με μια μεγαλύτερη μορφή αυτόνομης εξουσιαστικής δράσης και αυτενεργούς συμπεριφοράς ως προς την επίτευξη των σχολικών στόχων, θα γίνει η εργασία πιο ενδιαφέρουσα και τα άτομα πιο υπεύθυνα. Μια τέτοια μορφή θεωρείται ότι ικανοποιεί ανάγκες ανώτερων ιεραρχικών επιπέδων, όπως είναι η ανάγκη της αυτονομίας. Ικανοποιεί όμως και την ανάγκη της αυτοπραγμάτωσης, καθόσον η εκτέλεση του έργου απαιτεί την προσωπική συμβολή του εκπαιδευτικού, που του επιτρέπει να αναπτύξει τις δεξιότητες και τις ικανότητές του, που τελικά τον οδηγούν σε βελτιωμένες επιδόσεις. Ως προς τη δυνατότητα του παράγοντα "αναγνώριση" στην ικανοποίηση των αναγκών εκτίμησης, η εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι οι εκπαιδευτικοί από τη φύση του έργου τους φαίνεται ότι επιζητούν μια επιβράβευση (ηθική ή υλική) των προσπαθειών που καταβάλλουν για την ψυχοσωματική και πνευματική ανάπτυξη του νέου ανθρώπου. Πιθανόν να θεωρούν ότι μέσα από την επιβράβευση θα τύχουν μιας μεγαλύτερης κοινωνικής αναγνώρισης.

Ο παράγοντας "πρόοδος-εξέλιξη", αν και δεν είναι σπουδαίος υποκινητικός παράγοντας, εντούτοις εξακολουθεί να διαθέτει κάποια περιθώρια συμβολής στην ικανοποίηση της ανάγκης της αυτοπραγμάτωσης. Βέβαια, τα περιθώρια αυτά τείνουν να εξαντλούνται καθόσον δεν φαίνεται ότι μπορεί να συμπεριλάβει στοιχεία, όπως είναι άλλωστε η οργανωτική και διοικητική διάρθρωση του σχολικού συστήματος, που να δίνουν τη δυνατότητα στον εκπαιδευτικό για μεγαλύτερη αξιοποίηση των προσόντων τους στην κλίμακα της ιεραρχίας. Με την έννοια αυτή, η συμβολή του στην

παραπέρα ικανοποίηση των αναγκών της αυτοπραγμάτωσης τείνει να ελαττώνεται.

Ο παράγοντας "διαπροσωπικές σχέσεις", αν και ανήκει στους παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης, εντούτοις προέκυψε ότι διατηρεί ένα βαθμό σημαντικότητας τέτοιο, που να δικαιολογεί μια μορφή συμβολής στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών. Η εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν σε μια ουσιαστική κοινωνική συναναστροφή. Η ανάπτυξη πνεύματος φιλίας, επαγγελματικής ομαδικότητας και συντροφικότητας, είναι στοιχεία που διακρίνουν τη λειτουργία της σχολικής οργάνωσης.

Ως προς τον παράγοντα "διεύθυνση", δηλαδή καθοδήγηση, εποπτεία, συμπεριφορά του διευθυντή του σχολείου, δεν βρέθηκε ότι είναι ουσιώδης υποκινητικός παράγοντας προς την κατεύθυνση ικανοποίησης των κοινωνικών αναγκών. Δεν φαίνεται να ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους εκπαιδευτικούς ο παράγοντας αυτός. Ο παράγοντας "εργασιακή σταθερότητα", αν και δεν είναι σπουδαίος υποκινητικός παράγοντας, εντούτοις διατηρεί μια δυνατότητα, που τείνει βέβαια να εξαντλείται, στην ικανοποίηση της ανάγκης ασφάλειας. Τούτο εξηγείται από το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί έχουν εξασφαλίσει ένα μόνιμο επίπεδο απασχόλησης και αμοιβής και συνεπώς ο παράγοντας αυτός δεν έχει πλέον να τους προσφέρει κάποιους άλλους ιδιαίτερους όρους από άποψη οικονομική ή υπηρεσιακή.

Συμπεράσματα - προτάσεις

α. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της μελέτης μπορούμε να συμπεράνουμε ότι επιβεβαιώνεται και σε εμπειρικό επίπεδο στο χώρο της ελληνικής σχολικής οργάνωσης, η συνδυαστική σχέση των παραγόντων του Herzberg με τις ανάγκες του Maslow.

Αυτό φαίνεται κυρίως από το γεγονός ότι οι παράγοντες κίνητρα βρίσκονται στην αντίληψη των εκπαιδευτικών (δασκάλων και καθηγητών) σε τέτοιο βαθμό σπουδαιότητας, που δικαιολογούν την υπαγωγή τους στους υποκινητικούς παράγοντες για βελτιωμένες επιδόσεις στην εργασία. Βέβαια και μερικοί από τους πα-

ράγοντες υγιεινής ή συντήρησης που εξετάσαμε, με εξαίρεση τον παράγοντα "διεύθυνση", μπορούν να δημιουργήσουν μια υποκινητική συμπεριφορά για ικανοποίηση αναγκών χαμηλότερων ιεραρχικά επιπέδων, καθόσον ο βαθμός σημαντικότητάς τους δικαιολογεί αυτή τη δυνατότητα. Το αποτέλεσμα αυτό έρχεται σε πλήρη αρμονία με το αποτέλεσμα της προηγούμενης έρευνάς μας για τη σημαντικότητα των παραγόντων (Μιχόπουλος 1996β) και φυσικά σε μια μορφή αντίθεσης με τη θεωρητική βάση του προτύπου, που δέχεται ότι οι παράγοντες υγιεινής ή συντήρησης συμβάλουν μόνο στην άρση της δυσαρέσκειας και όχι στην ανάπτυξη υποκινητικής συμπεριφοράς. Ο βαθμός σημαντικότητας του παράγοντα "διεύθυνση" δεν βρίσκεται σε τέτοιο επίπεδο που να δικαιολογεί συμμετοχή στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών.

β. Προτάσεις

1) Η πολιτεία αλλά και τα στελέχη της εκπαίδευσης που ασκούν μια μορφή διοικητικής εξουσίας πρέπει να γνωρίζουν το βαθμό σημαντικότητας των παραγόντων του Herzberg, για να μπορούν να κατευθύνουν τις πράξεις τους προς την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών του εκπαιδευτικού προσωπικού.

2) Η διαδικασία της επιμόρφωσης πρέπει να οργανωθεί και να προσφερθεί σε τέτοιο σημείο, που να συμβάλει ουσιαστικά στη βελτίωση των γνωσιολογικών στοιχείων του εκπαιδευτικού και να δικαιολογεί την αυτοδύναμη εκπαιδευτική πράξη, που θα δημιουργεί την αίσθηση της δημιουργίας και θα ικανοποιεί την ανάγκη της αυτοπραγμάτωσης.

3) Το εκπαιδευτικό έργο πρέπει να υποστεί έναν κάθετο εμπλουτισμό σε εργασίες που προκύπτουν από το θεματικό περιεχόμενο των υποκινητικών παραγόντων και δικαιολογούνται από το βαθμό σημαντικότητας των παραγόντων αυτών.

Σημειώσεις

1. Βλ. Α. Μιχόπουλου, *Το Μοντέλο του Maslow στη σχολική οργάνωση: Η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών του εκπαιδευτικού προσωπικού της σχολικής εκπαίδευσης από την άσκηση του έργου του*, Αθήνα 1996 και Α. Μιχόπουλου, "Η Θεωρία των δύο παραγόντων του Herberg:

η υποκίνηση των εκπαιδευτικών της σχολικής εκπαίδευσης μέσω των εργασιακών συνθηκών”, *Παιδαγωγικός Λόγος* 1996, τεύχος 3.

2. Για την ιδέα της ζώνης αποδοχής βλ. Simon, 1947 / σ. 133 και Hoy and Miskel, 1991, σ. 300

Βιβλιογραφία

- Herzberg F., Mausner B., and Snyderman B., *The Motivation to Work*. New York, J. Wiley, 1959.
- Herzberg, F., *Work and the Nature of Man*, London, Staples Press, 1968.
- Hersey P., and Blanchard K., *Management of Organizational Behavior: Utilizing Human Resources*, 4th ed. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1982.
- Hoy W., and Miskel C., *Educational Administration* (4th Ed), New York, McGraw-Hill, 1991.
- Miner J., *Theories of Organizational Behavior*, Hinsdale, IL, Dryden, 1980.
- Mitchell T., Dowling P., Kabanoff B., and Larson J., *People in Organizations (an Introduction to Organizational Behaviour in Australia)*, (3th Ed), Sydney, McGraw-Hill, 1992.
- Μιχόπουλου Α., *Το Μοντέλο του Maslow στη σχολική οργάνωση: η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών του εκπαιδευτικού προσωπικού της σχολικής εκπαίδευσης από την άσκηση του έργου τους*, Αθήνα 1996α.
- Μιχόπουλου Α., “Η Θεωρία των δύο παραγόντων του Herzberg στη σχολική οργάνωση: η υποκίνηση του εκπαιδευτικού προσωπικού της σχολικής εκπαίδευσης μέσω των εργασιακών συνθηκών”, *Παιδαγωγικός Λόγος*, τεύχος 3, 1996β.
- Porter L., “A Study of Perceived Need Satisfaction in Bottom and Middle Management Jobs”, *Journal of Applied Psychology*, Vol 45, σ. 1-10, 1961.
- Simon H., *Administrative Behavior*, New York, Macmillan 1947.

Πολιτικές όψεις του μεταμοντερνισμού στο έργο του Jean Francois Lyotard

Νικόλαος Τσίρος*

Περίληψη

Το άρθρο εκκινεί με την κριτική παρουσίαση της γλωσσοκεντρικής θεώρησης του J.F. Lyotard, στο πλαίσιο της οποίας ο Γάλλος φιλόσοφος προβαίνει στη βαθμιαία θεωρητική επαναθεμελίωση κλασικών πολιτικών εννοιών της μαρξιστικής σχολής. Στη συνέχεια εξετάζεται το ιδιαίτερο νοηματικό βάρος που αποκτούν οι έννοιες αυτές στο σύνολο του έργου του και η συνεισφορά τους για τη σύσταση μίας ανανεωμένης, απαλλαγμένης από ολιστικά σχήματα, πολιτικής θεωρίας.

“Η προοπτική αποτελεί στην ιστορία
ένα μέρος της αλήθειας”, Λαμαρτίνος¹

Εισαγωγή

Η έννοια του μεταμοντερνισμού άγγιξε το σύνολο σχεδόν των πολιτικών επιστημών κατά την τελευταία δεκαετία, υποδηλώνοντας τον αβέβαιο ορίζοντα μιας εποχής, που ζητά να συνειδητοποιήσει τα ιστορικά της όρια και το περιεχόμενό της.

* Διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

Ο Lyotard είναι ο σημαντικότερος εκφραστής της μεταμοντέρνας φιλοσοφίας, του οποίου το βιβλίο *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir* (1979) αποτέλεσε την αφετηρία των ευρύτατων συζητήσεων που διεξάγονται σήμερα διεθνώς. Η κριτική στα ιδεώδη του διαφωτιστικού ουμανισμού και στις ιδεολογίες της χειραφέτησης, την οποία συναντάμε στο πρώιμο έργο του, σταθεροποιήθηκε στη συνέχεια σε μian απόρριψη της τρομοκρατίας κάθε θεωρίας και της ιδέας της αλήθειας.

Στο παρόν δοκίμιο επιχειρείται αρχικά να παρουσιαστεί η γλωσσοκεντρική θεώρηση του Lyotard, η οποία αποτελεί το ιδεολογικό πλαίσιο της περιγραφής και της ανάλυσης αρκετών πολιτικών εννοιών, που υποβοηθούν την προσπάθεια για τη θεμελίωση μιας ανανεωμένης πολιτικής θεωρίας.

Στη συνέχεια περιγράφονται οι κυριότερες πολιτικές έννοιες που δεσπόζουν στο έργο του, όπως ανατροφοδοτούνται νοηματικά από τη μεταμοντέρνα προοπτική και την απόρριψη του ολιστικού σχήματος του μαρξισμού. Για την κατανόηση των ευρύτερων προβληματισμών που προκύπτουν τόσο από τις θέσεις του Lyotard αλλά και από τη διαμάχη μοντερνισμού-μεταμοντερνισμού, γίνεται αναφορά στις πλέον γόνιμες συνεισφορές στο θέμα.

Η μελέτη κλίνει με την παρουσίαση της πολιτικής παρέμβασης του Jameson, που πιστεύω ότι συνιστά μian ουσιωδώς αξιόπιστη ανάλυση της έννοιας του μεταμοντερνισμού, ιδιαίτερα χρήσιμη για την έναρξη ενός πολιτικού διαλόγου, τα αποτελέσματα του οποίου είναι βέβαιο ότι θα ωφελήσουν στην εκ βάθρων κριτική επεξεργασία και υπέρβαση των εγγενών προβλημάτων, που προκύπτουν στην παρούσα φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

I. Η γλωσσοκεντρική θεώρηση του Lyotard, ως το κανονιστικό πλαίσιο για τη θεωρητική επανεξέταση σημαντικών πολιτικών εννοιών

Θραύσματα της πολιτικής φιλοσοφίας του Lyotard βρίσκονται διασκορπισμένα σε αρκετά έργα του. Ουσιώδεις πολιτικές έννοιες, όπως αυτές του "πολιτικού", του "κεφαλαίου" και του "καπιταλισμού" ανοίγουν ένα νέο, διευρυμένο ορίζοντα επιστημονικής συζήτησης, που χαρακτηρίζεται από τη βαθμιαία αποστασιοποίηση, τόσο από το μαρξιστικό μοντέλο, όσο και από το λειτουργισμό του Parsons¹.

Το πολιτικό θεμέλιο του Lyotard εδράζεται στην ανάπτυξη της γλωσσοκεντρικής θεωρίας του, η οποία ενδιαφέρεται για το

γλωσσικό φαινόμενο, πρωτίστως ως προς τη δυναμική που αναπτύσσεται στο εσωτερικό του και το συνοψίζει ως το ετερογενές και ασταθές πεδίο των μυριάδων γλωσσικών αφηγήσεων και εκφράσεων². Η χρηστική αξία της γλώσσας ως εργαλείου επικοινωνιακής ανταλλαγής απασχολεί δευτερευόντως το φιλόσοφο και μόνο στο βαθμό που εναντιώνεται στη μεταμοντέρνα του θεώρηση, όπως στη συνέχεια θα αναπτύξω.

Συναφής είναι η δυσπιστία του σε κάθε θεωρία, που εκλαμβάνει τη γλώσσα, ως το ιδεώδες της επικοινωνιακής ανταλλαγής μεταξύ των ορθολογικά κινούμενων υποκειμένων. Οι θεωρίες αυτές συνεισφέρουν στην ανατροφοδότηση και επέκταση του καπιταλιστικού συστήματος, ενόσω η σύγχρονη, χρηστική λειτουργία της γλώσσας γίνεται αντικείμενο καπιταλιστικής παραγωγής και επένδυσης, μέσω της πληροφορικής και των νέων, υπεραναπτυγμένων τεχνολογιών³.

Κατά τον Lyotard η κοινωνία συναρθρώνεται από τα ευέλικτα δίκτυα των γλωσσικών παιχνιδιών και της λεκτικής αγωνιστικής που εξυφάνεται εντός τους. Έτσι, εναντιώνεται στην υπεραπλουστευτική παράσταση της κοινωνίας, ως λειτουργικής ολότητας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Parsons και η σχολή του, αλλά και στην απεικόνισή της ως ταξικά διαιρεμένης, όπως την αναλύει η μαρξιστική θεώρηση και όλες οι μαρξιστικές σχολές, όσο διαφορετικές κι αν είναι μεταξύ τους.

Η γλωσσική αγωνιστική των λεκτικών ενεργημάτων συνοψίζει, αντίθετα, την οιονεί πολεμική κατάσταση του ομιλιακού πράττειν, υπό την έννοια, ότι διασφαλίζει ένα απέραντο πεδίο για την εκδίπλωση του γλωσσικού παιχνιδιού. Ο στόχος δεν είναι απαραίτητα να κερδίσει κανείς κάποιον αντίπαλο, αλλά η καθαυτή χαρά της συμμετοχής στην ανεξάντλητη και διαρκή επινόηση νέων εκφράσεων, λέξεων και νοημάτων⁴.

Ο ιδιόμορφος αυτός γλωσσικός βιταλισμός συμπληρώνεται από τη βασική αρχή της όλης ανάλυσης ότι ο κοινωνικός δεσμός είναι συνώνυμος με τη γλώσσα: "Ο ορατός κοινωνικός δεσμός απαρτίζεται από "λεκτικές" κινήσεις"⁵. Η φράση αυτή συμπυκνώνει τον όλο προβληματισμό, αφού καθιστά εμφανές το φιλόδοξο εγχείρημα του Lyotard να διοχετεύσει το βιταλισμό που ανέφερα στον ίδιο τον κοινωνικό ιστό.

Δεν στερείται σημασίας το γεγονός, ότι οι σοφιστές της αρχαιότητας και οι σύγχρονοι νομάδες εντός και εκτός των πόλεων και των "τειχών" τους προξενούν τον ιδιαίτερο θαυμασμό του με την έκκεντρη, αν όχι και εκκεντρική παρουσία τους, με τη δυνα-

τότητά τους να κινούνται από πόλη σε πόλη. Η διαρκής κινητικότητα τους, μέσω της οποίας μεταφέρουν δίκην ιπταμένων καθηγητών τη διδασκαλία τους και τις παραδόσεις τους, συνάδει στην ασταθή και νευρώδη ροή των γλωσσικών παιχνιδιών, που στο πρόσωπό τους και στον τρόπο ζωής τους βρίσκουν τους ιδανικούς χρήστες για την απρόσκοπτη λειτουργία τους⁶.

Η σχηματική διαφοροποίηση μοντέρνου-μεταμοντέρνου καταδεικνύεται στο πρόσωπο των δύο βασικών υποστηρικτών τους, του Habermas και του Lyotard, ως η ανανεωμένη διαμάχη των σοφιστών ενάντια στον Πλάτωνα. Είναι ο David Kolb, που την επισημαίνει με τον εξής χαρακτηριστικό τρόπο: "Έτσι λοιπόν, αν και ο Lyotard και ο Habermas συμφωνούν ότι η γλώσσα δεν είναι κατά βάση ένα εργαλείο για υπολογισμένη χειραγώγηση, η αντίθεση ανάμεσά τους μοιάζει με αυτή ανάμεσα στον Πλάτωνα και τους Σοφιστές, τουλάχιστον από την άποψη της αγωνιστικής επίδειξης απέναντι στην έρευνα με πνεύμα συνεργασίας"⁷.

Το φιλοσοφικό-πολιτικό υπόβαθρο της γλωσσοκεντρικής θεωρίας του Lyotard ανιχνεύεται στα πολιτικά κείμενα του Kant. Σε αυτά ανακαλύπτει πως πρώτος εκείνος προσπάθησε να ερμηνεύσει το ιστορικοπολιτικό στοιχείο, κατανοώντας το ως την πολυσχιδία των γλωσσικών γενών. Η αναζήτηση της ουσίας του πολιτικού στοιχείου διαπλεκόταν με την καντιανή αντίληψη, που το προσδιόριζε ως το σύνολο των γλωσσικών εκφράσεων και ενεργημάτων⁸.

Κατά τον Lyotard από την καντιανή φιλοσοφία προκύπτει ήδη η άρνηση κάθε μεγάλης θεωρίας ή μετααφήγησης. Αναλαμβάνοντας την υπεράσπισή της, ανασύρει την έννοια των μικρολογιών, ως τη μόνη δυνατή αντίσταση ενάντια στην εσχατολογική και χειραφετησιακή λογική των σφαιρικών θεωριών⁹. Το χιούμορ και η εν δυνάμει ειρωνεία των καθημερινών μικροαφηγήσεων δύνανται, χωρίς να στρέφονται ενάντια στη λογική και χωρίς να είναι ανορθολογικά, να αποτελέσουν το απελευθερωτικό, δυναμικό υποκατάστατο των παρακμασμένων ιδεολογιών της χειραφέτησης και της αυταρχικής δογματικής τους.

Ο Lyotard απορρίπτει τις αιτιάσεις των αντιπάλων του, που τον μέμφονται ως ανορθολογιστή και αναρχικό. Προς ενδυνάμωση των θέσεών του επιστρέφει τις ίδιες μομφές στους βασικούς επικριτές του, θεωρώντας ότι ο ανορθολογισμός υφίσταται μόνο στις αφηγήσεις εκείνες, όπου ο λόγος χρησιμοποιείται ως ιδεολογικό μέσο από τους μηχανισμούς της εξουσίας για την εξάπλωση της θεωρητικής τρομοκρατίας τους¹⁰.

Ο πολιτικός στόχος που υποκρύπτεται στον παραπάνω συλλογισμό συνίσταται στην επανεμπέδωση της καντιανής φιλοσοφίας με ένα κριτήριο ηθολογικού τύπου: Η λεκτική αγωνιστική των μικρολογιών μέσω του διαρκούς πειραματισμού των γλωσσικών παιχνιδιών θα αποκαθάρει το πολιτικό στοιχείο από τη στεγνή επικοινωνιακή αντίληψη των επαγγελματιών πολιτικών.

Τότε μόνο η νέα πολιτική θα ήταν υπολογίσιμη στους πολίτες μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όταν, αντί να ομιλεί εξ ονόματος αφηρημένων εννοιών, όπως η "εργατική τάξη" ή να ευαγγελίζεται "σφαιρικές θεωρήσεις" και "σφαιρικές ανατροπές" του ισχύοντος συστήματος, προσπαθούσε να επικοινωνήσει με απλές, καθημερινές προτάσεις. Τότε η πολιτική θα γινόταν δικαιότερη, αφού θα πλαθόταν από την πρώτη ύλη που θα της προσέφεραν απλόχερα οι μικροαφηγήσεις του λαού, ενώ ταυτόχρονα θα απαλλασσόταν από τη γλωσσική, εξουσιαστική χρήση των ιδεολογιών της χειραφέτησης.

Υπό ποιες προϋποθέσεις όμως θα μπορούσε να λάβει σάρκα και οστά η πολιτική των μικρολογιών; Σύμφωνα με τη λυσοταρική φιλοσοφία, μονάχα εάν κανείς εργαστεί με τη φαντασία και την ουτοπία, ενδέχεται να αποδυναμώσει τις μεγάλες θεωρίες¹¹. Στη θέση της μαρξιστικής προοπτικής που οραματίστηκε τον κοινωνικό μετασχηματισμό, μέσω ενός μεταφυσικού, οικουμενικού αγώνα των τάξεων, αναδύεται πλέον η νεονιτσεική προοπτική της δράσης των μικρών, τοπικών αγώνων, που ονομάζεται πολιτική των "εντάσεων".

Το τέλος της μεταφυσικής ολότητας του μαρξισμού ισοδυναμεί με τη γέννηση της μεταφυσικής ατομικότητας των "καταραμένων", περιθωριακών ομάδων, των "outsiders". Πιστεύω ότι η λυσοταρική αντίληψη είναι εξίσου μεταφυσική με τη μαρξιστική, αφού περιπίπτει στο ίδιο μεθοδολογικό λάθος των αντιπάλων της. Εμπιστευόμενη μόνο τους "καταραμένους" για τη στρατηγική αντιπαράθεσή της με το καπιταλιστικό σύστημα, παρέχει πρόσφορο έδαφος - όπως και ο μαρξισμός - σε μια συγκεκριμένη και μόνο κοινωνική ομάδα, που επιλεκτικά καλεί ως την επιούσια για να διεξαγάγει τον "καλό" αγώνα, αγνοώντας πως η διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού ή θα αφορά στο σύνολο της κοινωνίας ή θα εγκλωβιστεί στα όρια μιας συγκεκριμένης ελίτ ή ακόμη και κάστας διανοούμενων και καλλιτεχνών.

Η πολιτική των εντάσεων συνίσταται στον περιορισμό της αλόγιστης παραγωγής, στην άρνηση του καταναλωτικού προτύπου και της εργασίας. Στο επίπεδο της καθημερινής κοινωνικής πρα-

κτικής εξειδικεύεται από τη δημιουργία κομμούνων και happenings, από τα κινήματα της σεξουαλικής απελευθέρωσης, από τις καταλήψεις σπιτιών και εργοστασίων, από τη συνεχή παραγωγή τόνων, λέξεων και χρωμάτων. Οι άρχοντες του σήμερα είναι για το Lyotard άνθρωποι αλλόκοτοι, περιθωριακοί, πειραματιζόμενοι καλλιτέχνες, χίππυς, παράσιτα και τρελοί¹².

Αυτό το Patchwork των λογής λογής μειονοτήτων καλείται να πραγματοποιήσει την πολιτική των εντάσεων και να ορθωθεί απέναντι στις θεσμικές αποκρυσταλλώσεις της εξουσίας. Οι θεσμοί τοποθετούνται εξ αντικειμένου σε εναντιωματική θέση με την ελεύθερη και μη χειραγωγίσιμη ροή των γλωσσικών παιχνιδιών, ενόσω πρέπει πάντοτε να προκρίνουν, ποιος πρέπει να αρθρώσει λόγο ή αντίθετα να σωπάσει.

Η πολιτική των εντάσεων είναι εφικτή στο μέτρο που μπορεί να θέσει σε κίνηση μια διαρκή σειρά από πρακτικές και εμπειρίες¹³. Προς αναζήτηση είναι τελικά εκείνη η πολιτική, που θα υποσκάψει τη βασική λειτουργία των θεσμών, ως υποστηρικτικών μορφωμάτων των μηχανισμών εξουσίας. Το ζητούμενο είναι η ένταξή τους στο διαρκώς ρευστό και μεταβαλλόμενο χώρο των πολυπληθών γλωσσικών παιχνιδιών.

Στη νέα αυτή συνθήκη οι θεσμοί θα έχαναν ασφαλώς μέρος από την ακραιφνή σοβαροφάνειά τους και θα μεταμορφώνονταν σε παιγνιώδες και ανάλαφρο, διαρκώς ανανεώσιμο και ζωντανό, εργαστήριο των γλωσσικών παιχνιδιών. Η πειραματική χρήση της γλώσσας θα διασφάλιζε τους καταστατικούς όρους και τις προϋποθέσεις για τη βέβαιη συμμετοχή σε αυτήν πλήθους θεσμών κεντρικής σημασίας, όπως των πανεπιστημίων, των υπουργικών συμβουλίων, του στρατού, του κοινοβουλίου κ.ο.κ.¹⁴.

Στη θέση της τεχνολογικής χρήσης της γλώσσας από τους ειδήμονες, που παράγει απλά γνώση προς κατανάλωση, ο Lyotard προτείνει την ποιητική χρήση της, ως της μόνης ικανής να οδηγήσει το σύγχρονο υπερπληροφορημένο πολίτη στο ιδεώδες μιας δίκαιης και ηθικής παραγωγής καινούργιων, αισθητικών και εκφραστικών μορφών επικοινωνίας. Ό,τι θα πρέπει να βρίσκεται στη διάθεση των πολιτών μιας ευνομούμενης, δημοκρατικής κοινωνίας είναι η στοιχειώδης δυνατότητά τους στο να προσεγγίσουν ανενόχλητοι τα κέντρα πληροφόρησης. Κατά τον τρόπο αυτό θα μπορούσαν και τα γλωσσικά παιχνίδια να μετασηματιστούν σε ένα πλήρους νοήματος παιχνίδι πληροφόρησης, εφόσον βεβαίως έδιναν ισοδύναμες ευκαιρίες συμμετοχής σε όλους τους πολίτες¹⁵.

Για τον Lyotard έχει ελάχιστη σημασία η ανεύρεση των κέντρων εξουσίας που κατέχουν τις σημαντικότερες πληροφορίες. Ομοίως, δε συνιστά κεντρικό ερώτημα το ποιος αξιολογεί την κρισιμότητα των πληροφοριών ή των γεγονότων που θα δουν το φως της δημοσιότητας. Το ουσιώδες είναι η διασφάλιση των προϋποθέσεων, που θα διατηρούν συνεχώς ανοικτή τη στρόφιγγα της ελεύθερης ροής και παραγωγής των γλωσσικών παιχνιδιών. Εάν αυτά μπορούν να αναπτυχθούν, είτε σε ένα δημοκρατικό πολιτικό σύστημα, είτε στα αυταρχικά πλαίσια ενός δικτατορικού καθεστώτος δεν φαίνεται να προβληματίζει ιδιαίτερα το φιλόσοφο. Η ποιότητα του κοινωνικοπολιτικού χώρου εντός του οποίου λαμβάνουν χώρα δεν ευαισθητοποιεί το "μεταμοντέρνο" άνθρωπο, καθιστώντας έτσι εκ των πραγμάτων αδύνατο το εγχείρημα της υπέρβασης του παρόντος συστήματος.

Συνακόλουθος είναι και ο ρόλος που καλούνται να αναλάβουν οι διανοούμενοι της εποχής. Η απογοήτευση και η δυσπιστία απέναντι στις μετααφηγήσεις των μεγάλων θεωριών δημιούργησε την ανάγκη ενός νέου τύπου διανοούμενου, που ως αποστολή του δεν θα έχει την υπεράσπιση μανιφέστων καθολικού τύπου. Αντίθετα θα πρέπει, δίχως αυταρχικότητα, μέσω των μικρών αφηγήσεων και των γλωσσικών παιχνιδιών, να οδηγηθεί στην αυτογνωσία και σε μian πρακτική της δικαιοσύνης, που να μη συνδέεται με την αναζήτηση της καθολικής συναίνεσης¹⁶.

Ο Lyotard, όπως και ο Foucault, αρνείται την ιδέα ενός υπερβατικού υποκειμένου και μιας παγκόσμιας ιστορίας. Η μικροϊστορία του αφηγητή, που τον αποκαλύπτει ως ανθρώπινο ον με τις αδυναμίες του και τα πάθη του είναι και η μόνη υφιστάμενη αλήθεια, γιατί εκκινεί και εκδιπλώνεται από τα κάτω, από τις χιλιάδες καθημερινές αφηγήσεις του λαού, προς τα πάνω, δίχως να θέλει να επιβληθεί ή να γίνει εξουσιαστική. Όπως ο ίδιος σημειώνει εμφατικά, δεν διεκδικεί με την αφήγησή του την αξίωση του σχηματισμού μιας παγκόσμιας ιστορίας. Είναι και αυτή μια εισήγηση ανάμεσα σε εκατομμύρια άλλες, που δεν επιδιώκει να κατισχύσει ως η μόνη θεωρητική αλήθεια απέναντί τους¹⁷.

Η φιλοσοφία αυτή θεμελιώνεται στο γεγονός, ότι καθιστά ισάξιες και ισοδύναμες σε κύρος όλες τις προτάσεις και τις δηλώσεις των υποκειμένων. Ο αφορισμός του Wittgenstein ότι "όλες οι δηλώσεις είναι ίσης αξίας"¹⁸, βρίσκει στα κείμενα του Lyotard έναν όψιμο υποστηρικτή. Με τον τρόπο αυτό, ο μεταμοντέρνος διαλογισμός αποκτά τον αρχετυπικό χαρακτήρα της μυθικής αφήγησης. Το μυθικό στοιχείο του έγκειται στο ότι το μοναδικό έρει-

σμα που του προσδίδει κύρος και τον αυτονομμοποιεί είναι αυτό της ατελεύτητης παραγωγής αφηγήσεων επί αφηγήσεων.

Αυτή η μυθική αφήγηση που νομιμοποιείται μέσω της ναρκισσιστικής αυτοεπανάληψής της προϋποθέτει πάντως μια *miipimum* καταστατική συμφωνία. Στο βαθμό που οι αφηγήσεις του συγγραφέα χρειάζονται ένα αναγνωστικό κοινό, που θα τις αφομοιώσει, θα τις σχολιάσει και θα τις διευρύνει, οφείλουν να συνυπολογίσουν την παρουσία του ως τελικού αποδέκτη, αφού αυτό θα τις διευθετήσει κοινωνικοπολιτικά, θέτοντας τους κανόνες βάσει των οποίων θα ενταχθούν ή όχι στο ισχύον σύστημα¹⁹. Ιδού λοιπόν ο πρώτος λανθάνων "συναινεσιακός συμβιβασμός" του Lyotard: Η προσδοκία της σύμφωνης γνώμης των αναγνωστών του είναι η βασική προϋπόθεση για την εξάπλωση της γλωσσοκεντρικής θεωρίας του. Μονάχα αναζητώντας πιστούς οπαδούς θα καταστήσει εφικτή την πολιτική της "διαφωνίας", που συνίσταται στην υποτιθέμενη αποκατάσταση του κοινωνικού δεσμού μέσα στη γλωσσική ασυμμετρότητά του, όπως θα αναπτύξω στο επόμενο τμήμα του δοκιμίου.

II. Οι σημαντικότερες πολιτικές έννοιες στο έργο του Lyotard: Πολιτικό στοιχείο, κεφάλαιο, καπιταλισμός

Το περιεχόμενο πολιτικών εννοιών, όπως της "πολιτικής", του "κεφαλαίου", του "καπιταλισμού", εντάσσεται στο πλαίσιο της συνολικής γλωσσοκεντρικής θεώρησης του Lyotard και συνδέεται με αυτήν ως αναπόσπαστο μέρος της. Η διάρθρωση του πολιτικού στοιχείου εκλαμβάνεται ως το σύνολο των πολυπληθών και ετερογενών γλωσσικών ενεργημάτων. Οι βασικότερες έννοιες που συνιστούν την πολιτική οπτική του έργου του αναλύονται ακολούθως ως εξής:

α) *Πολιτικό στοιχείο*. Με αυτό υποδηλώνεται η διαρκής αλληλεπίδραση των γλωσσικών προτάσεων, κατά τρόπο που να εγγυάται την εξασφάλιση της διαφορετικότητας που εμπεριέχει κάθε μορφή διαλογισμού: "Όμως η πολιτική δεν είναι μια σφαίρα· η πολιτική έχει να κάνει με τον τρόπο που η μια φράση συνδέεται με την άλλη. Εγγράφεται ακριβώς στο *on* "a même l' être"²⁰. Η προσπάθεια σύστασης μιας πλουραλιστικής πολιτικής θεωρίας θεμελιώνεται στην αστάθεια του δυναμικού πεδίου, που δημιουργούν τα διαφορετικά κάθε φορά γλωσσικά παιχνίδια.

Αφού το πολιτικό έχει να κάνει με τον τρόπο που μια φράση κυριαρχεί πάνω σε μίαν άλλη, δεν υπάρχει τίποτα που να μην ε-

μπίπτει στη δικαιοδοσία του. Ο ορισμός του, ως το ασταθές όλο των διαφορετικών γλωσσικών τύπων ταυτίζεται με την πλήρη και ολοσχερή ενσωμάτωσή του στο κοινωνικό σώμα.

Η πολιτική διαφωνία είναι κατ' ανάγκην διάσπαρτη και καθολική, επειδή είναι και αυτή κατεξοχήν γλωσσική. Αποτελεί την ασύμμετρη κατάσταση του γλωσσικού σημείου, που αναμένει το μετασχηματισμό του σε πρόταση. Ακόμα και η διαφωνία του συγγραφέα δεν συνίσταται τόσο στο περιεχόμενο της γραφής του, όσο στην καθαυτή παρουσία της τελευταίας, που αντιστέκεται σε ό,τι έχει ήδη γίνει ή ειπωθεί, σε ό,τι είναι ήδη γνωστό ή κατανοητό, αφού κομίζοντας νέες προτάσεις και γλωσσικές αποφάνσεις στην ουσία εξουδετερώνει όλες τις προηγούμενες²¹.

Η πολιτική διαφωνία δεν έχει συνεπώς τόσο το χαρακτήρα της ταξικής σύγκρουσης, όσο την έννοια της γλωσσικής ασυμμετρότητας, που καθίσταται ο ρυθμιστικός παράγοντας μιας νέας κατανομής των μικροεξουσιών, όχι μόνο στο δημόσιο αλλά και στον ιδιωτικό χώρο. Οι κλασικές μαρξιστικές έννοιες, όπως ο ταξικός αγώνας, η ταξική συνείδηση, η ιδεολογία, απορρίπτονται συλλήβδην στο βαθμό που χρησιμοποιήθηκαν από την εργαλειακή λογική του διαλεκτικού υλισμού για τη χειραφέτηση του υποκειμένου.

Ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι ανεξάρτητοι από μια πρόταση²² τονίζει ο Lyotard, υπονοώντας ότι όλες οι μεγάλες θεωρίες, –συμπεριλαμβανομένης της μαρξιστικής–, συνιστούν γλωσσικές κατασκευές με προσωρινό και σχετικό χαρακτήρα. Έτσι οι θεμελιώδεις έννοιες του μαρξισμού έχουν σχετική μόνο αξία, αφού αναπέμπουν μόνο σε μια γλωσσική κατασκευή, αυτή του διαλεκτικού υλισμού, αδυνατώντας να συμπεριλάβουν και να ερμηνεύσουν τις μυριάδες μικροαφηγήσεις της καθημερινής ζωής²³.

β) *Κεφάλαιο, Καπιταλισμός*. Mutatis mutandis με τα παραπάνω, βασικές έννοιες της πολιτικής θεωρίας, όπως το "κεφάλαιο" και ο "καπιταλισμός" γίνονται κατανοητές, κυρίως ως η συνισταμένη των γλωσσικών αποφάνσεων και δευτερευόντως ως κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες. Το κεφάλαιο είναι η σκιά, που ρίχνει μια πρόταση πάνω στις ανθρώπινες σχέσεις. Συμβουλές που ενέχουν ηθικολογικού τύπου προτροπές όπως "εξοικονόμησε χρόνο και χρήμα", "επικοινωνήσε", "μεγιστοποίησε την απόδοσή του", καταταίνουν στην αναπαραγωγή και στην ενδυνάμωση της "μεγάλης μονάδας" της καπιταλιστικής ανάπτυξης και παραγωγής²⁴.

Κατά τον Lyotard, εντός του καπιταλιστικού συστήματος το γλωσσικό φαινόμενο είναι κι αυτό αντικείμενο εκμετάλλευσης και παραγωγικής επένδυσης, που μετασχηματίζεται σε καταναλωτικό

προϊόν δια μέσου της πληροφορικής, των νέων, υπερσύγχρονων τεχνολογιών και των τεχνικών επιστημών. Η οικονομική ανταλλαγή εντός της καπιταλιστικής διαδικασίας δεν είναι υπό πολιτική έννοια ολοκληρωτικού τύπου, αλλά γλωσσικού, γιατί αποδέχεται και αναπαράγει την ηγεμονική βάση της καπιταλιστικής οικονομίας, ως τρόπου ενός καθολικού επικοινωνιακού διαλογισμού²⁵.

Το επικοινωνιακό πράττειν και οι αξιώσεις ισχύος του, αποτελούν το απύθμενο εξουσιαστικό δυναμικό του σύγχρονου καπιταλισμού. Το δυναμικό αυτό ενισχύεται διαρκώς από δύο παράγοντες, που διαδραματίζουν το ρόλο της αγοραπωλησίας της γλώσσας, ήτοι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τις τεχνολογίες της πληροφορικής. Η χρήση της επικοινωνίας ως καταναλωτικού αγαθού στα χέρια των επαγγελματιών του είδους, εκτός του ότι υποσκάπτει την ίδια τη χρήση της γλώσσας καθιστώντας την απλό προϊόν προς εμπορευματοποίηση, μακροπρόθεσμα ενδυναμώνει και την πολιτική εξουσία. Ο οικονομικός διαλογισμός του καπιταλισμού δεν αφήνει καμιά ελπίδα για το θαύμα ή το πειραματικό γλωσσικό παιχνίδι, γιατί είναι αναπόδραστα συνδεδεμένος με τη δική του γλωσσική διάταξη, που επιδιώκει την υποταγή και τη χειραφέτηση του υποκειμένου στα καθολικής ισχύος προστάγματά του²⁶.

Ο καπιταλισμός δεν αποδέχεται την ιδιαιτερότητα των μικροαφηγήσεων και των ενδεχόμενων αισθητικών εκλεπτύνσεων τους. Ο καπιταλιστικός διακανονισμός και η πειθαρχία των γλωσσικών προτάσεων είναι πολύ πιο απάνθρωποι μηχανισμοί εξουσίας, από οποιαδήποτε άλλη πολιτική και κοινωνική ιεράρχηση. Αυτό σημαίνει, ότι έννοιες όπως οικονομική ανάπτυξη, κέρδος, μισθός, επιθυμία του εξουσιάζειν, αναλύονται ευκρινέστερα, ως τμήματα διαφορετικών γλωσσικών συνομαδώσεων και όχι ως οντολογικές κατηγορίες, που η ίδια η κοινωνική διάταξη και συνάρθρωση δημιουργεί.

Η έννοια λ.χ. της κοινωνικής τάξης δεν έχει μίαν οντολογική σημασία. Η ταξική κοινωνία προέρχεται από την παραγωγή των πολυπληθών, ετερογενών γλωσσικών παιχνιδιών και δε συνιστά, όπως η μαρξιστική παράδοση θεωρεί, το αποτέλεσμα του ταξικού αγώνα σε μια κοινωνία εκμεταλλευτικού τύπου, όπως η καπιταλιστική. Με την έννοια αυτή δεν υφίσταται καμιά ηγεμονική τάξη, που μπορεί να μονοπωλήσει ή να ενσωματώσει πλήρως την ατέλειωτη παραγωγή της εξουσίας, γιατί αυτή βρίσκεται διάσπαρτη σε κάθε γλωσσική απόφαση των υποκειμένων, συνεπώς στο σύνολο του κοινωνικού σώματος²⁷.

Ο καπιταλισμός ως οικονομικό σύστημα δεν έχει ως αφετηρία του και κινητήριο μοχλό την εργατική δύναμη. Κύρια απασχόλησή του είναι κατά τον Lyotard ο περιορισμός κάθε ψυχικής ή φυσικής ενέργειας των υποκειμένων και η καταστολή κάθε πηγαίας, μη ελεγχόμενης και ανήσυχης πολιτικής έντασης. Ο κύριος τελικός στόχος του είναι να καθησυχάσει και να καθυποτάξει όλες αυτές τις εντάσεις μέσω των τυπικών θεσμικών αποκρυσταλλώσεων που χρησιμοποιεί η πολιτική εξουσία για την εδραίωσή της, όπως την κοινοβουλευτικού τύπου δημοκρατία, τις περιοδικές εκλογικές αναμετρήσεις, τα πολιτικά κόμματα κ.ο.κ.²⁸.

Κατά τον τρόπο αυτό ο καπιταλισμός μετασηματίζεται σε φετιχισμό, που ευνουχίζει και διασπά την επιθυμία, καθιστώντας την κρυφή και λανθάνουσα. Κύριο προϊόν του καπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης και παραγωγής συνιστά πλέον η εξ ορισμού διαστροφική σχέση μεταξύ του ανθρώπου και του αντικειμενικού κόσμου, που τον περιβάλλει²⁹. Το κεφάλαιο μας διδάσκει, ότι η μεταμόρφωση του ανθρώπου σε πράγματα και αντιστρόφως είναι ατέλειωτη και άνευ ορίων.

Στη μεταμοντέρνα θεώρηση του Lyotard, ο καπιταλισμός δεν έχει ούτε τη διευρυμένη αξιολόγησή του, ως μιας παγκόσμιας οικονομικοπολιτικής ιστορίας, ούτε τη σημασία της συνέχισης του ακόμα ανολοκλήρωτου σχεδίου του μοντερνισμού. Το σχέδιο αυτό, ιδιαίτερα μετά το παράδειγμα του Άουσβιτς έχει ολοσχερώς πλέον καταστραφεί, αφού κατέδειξε με την τραγικότητά του, ότι το μόντερνο θα παραμείνει αθεράπευτα ένα ημιτελές έργο³⁰.

Για αυτό καθίσταται άνευ σημασίας κάθε ερώτημα, που θα αναφέρεται στη νομιμότητα του καπιταλιστικού συστήματος. Το κεφάλαιο δεν έχει ανάγκη να νομιμοποιηθεί πολιτικά διότι βρίσκεται παντού, στο σύνολο της κοινωνικής ζωής. Η παρουσία του επιβάλλεται όχι ως σκοπιμότητα αλλά ως αναγκαιότητα. Η μοναδική σκοπιμότητα, που αποδέχεται ως σύστημα είναι η κανονιστική προσταγή "κερδίστε χρόνο", ως ο καθολικός εκείνος κανόνας, εντός του οποίου εγκαθιδρύει την ισχύ του³¹.

Η πραγματική αναγκαιότητα του κεφαλαίου είναι η παγκόσμια οικονομική αγορά και οι τεχνοεπιστήμες, που αποτελούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την εξάπλωσή του. Η αγορά αυτή δεν αναζητά τα ερείσματά της στη νομιμότητα μιας καθολικής επικοινωνιακής γλώσσας και πρακτικής. Το ενδιαφέρον της εστιάζεται μόνο στον προσπορισμό κέρδους και στον πολλαπλασιασμό των επενδύσεων της και όχι φυσικά στην εκπλήρωση των ιδεωδών του διαφωτιστικού ουμανισμού.

Υπό τη σκέπη του καπιταλιστικού μοντέλου παραγωγής, όλα τα αγαθά είναι δυνατόν να ανταλλάγουν. Το χρήμα, η εργασία, ο χρόνος καταλαμβάνουν τμήματα μιας διαρκώς ρέουσας και επαναλαμβανόμενης γλωσσικής αλυσίδας, εντός της οποίας τα πάντα υπάγονται στον κανόνα της ηθικής απροσδιοριστίας και αδιαφορίας. Η εργασία δεν είναι τίποτε λιγότερο ή περισσότερο από ένα γλωσσικό σημείο, όπως το χρήμα, ο χρόνος κ.ο.κ.³². Ο Lyotard κατανοεί την ατέλειωτη αυτή γλωσσική αλυσίδα των σημείων, ως τη συνθετική διαδικασία που προγραμματίζει και ελέγχει διαρκώς τις ανθρώπινες σχέσεις, δια της επικοινωνιακής ανταλλαγής και της χειραφετησιακής λειτουργίας της στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος.

Προς αναζήτηση είναι μια πολιτική που θα ανασκεύαζε σε επίπεδο κοινωνικής πρακτικής τη σημασία εννοιών, όπως λ.χ. του χρόνου. Μόνο εάν ο χρόνος έπαυε να ταυτίζεται με το χρήμα, ήτοι ο χρόνος που κανείς χρησιμοποιεί για τη μεγιστοποίηση των επαγγελματικών προσόντων του και δεξιοτήτων του ή για να επιτύχει κέρδος μέσω των επενδύσεών του και παράλληλα ελάμβανε ένα δημιουργικό προσανατολισμό μη ελεγχόμενο από το σύστημα, θα μπορούσε και η ίδια η σκέψη *ipso facto* να ειδωθεί, ως η κατά κυριολεξία ποιητική χρήση του πνεύματος και της γλώσσας³³.

Η νέα πολιτική θα είχε ως κεντρικό στόχο να θέσει υπό έλεγχο τη γλώσσα και τα σημεία και όχι την ύλη, όπως ο μαρξισμός προσπάθησε. Η στρατηγική επιδίωξη είναι να εισάγει στη θέση της εντατικής εργασίας λιγότερη εργασία, στη θέση της τεχνικής περισσότερη τέχνη, στη θέση της χρησιμοθηρικής λογικής "κερδίστε χρόνο" μια μη συμβατική και μη ελεγχόμενη χρήση της γλώσσας και των ανθρώπινων ενεργειών και στη θέση των καθολικών προσταγμάτων του διαφωτιστικού ουμανισμού μια ακτιβιστική επανενεργοποίηση των γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων.

Η μοναδική δυνατότητα αντίστασης ενάντια στο καπιταλιστικό σύστημα είναι κατά τον Lyotard η γλωσσική, "επαναστατική" εξέλιξη των μικρολογιών. Με την πολιτική κατίσχυσή τους θα μπορούσε να εγερθεί πάλι το ερώτημα, του τι νομιμοποιεί το ισχύον σύστημα ως τέτοιο, αφού θα δινόταν το έρεισμα για το άκουσμα και την κατανόηση των δεκάδων μικροαφηγήσεων των απλών, καθημερινών ανθρώπων.

Νόμιμες εξάλλου μπορούν να είναι μόνον οι αφηγήσεις του λαού, γιατί είναι αυτές που διαμορφώνουν την καθημερινή, ζωντανή γλώσσα σε αντίθεση με τις ιδεολογίες της χειραφέτησης

και τις μεταδιηγήσεις, που σχηματίζονται από καθέδρας, στο εσωτερικό των περικλειστων χώρων των επιστημονικών εργαστηρίων, χωρίς να έχουν μια στενότερη σύνδεση με τη ζωή και τα καθημερινά κοινωνικά προβλήματα που προκύπτουν εντός της.

III. Προσπάθεια συστηματικής ομαδοποίησης των πιο βασικών κριτικών στο έργο του Lyotard

Στο τμήμα αυτό θα εξετάσω τις σημαντικότερες κριτικές στο έργο του Lyotard επιχειρώντας παράλληλα να καταδείξω το θεωρητικό σφρίγος των αντιπαρατιθέμενων απόψεων, προκειμένου ο αναγνώστης να σχηματίσει την κατά το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη εικόνα επί της διαμάχης μοντέρνου-μεταμοντέρνου.

1) Η απουσία κανονιστικών κριτηρίων αποτελεί σε μεθοδολογικό επίπεδο το σημείο αναφοράς για αρκετές κριτικές. Ο Axel Honneth διαπιστώνει πρώτος, ότι ο Lyotard αδιαφορεί για τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνίας που τη διαμορφώνουν ως τέτοια, προσδίδοντάς της τα κύρια δομικά χαρακτηριστικά της και για αυτό δεν προσφέρει ένα ηθικολογικό κριτήριο για την ασφαλή θεμελίωση της γλωσσοκεντρικής θεώρησής του³⁴. Η κατίσχυση των γλωσσικών παιχνιδιών και η ταυτόχρονη παραίτηση από το αξιολογικό πλαίσιο των καθολικών κριτηρίων του διαφωτιστικού ουμανισμού δεν επαρκούν από ηθική άποψη στην ανάπτυξη ενός λογικού επιχειρήματος, που θα εξασφάλιζε ίσα δικαιώματα σε όλους τους πολίτες και συνεπώς θα νομιμοποιούσε όλα ανεξαιρέτως τα γλωσσικά ενεργήματα ή τις μικροαφηγήσεις.

Η απουσία οποιουδήποτε κανονιστικού κριτηρίου προσδιορίζεται και από τον Kibedi Varga ως το κατεξοχήν πρόβλημα ελλείψεως ηθικών κριτηρίων στη μεταμοντέρνα φιλοσοφία: "Το πολιτικό θέμα είναι συγχρόνως ένα από τα πιο πιεστικά και δύσκολα προβλήματα της μεταμοντερνικότητας, με την έννοια ότι αποτελεί ηθικό πρόβλημα. Η ολοκληρωτική συμπεριφορά και οι φορμαλιστικές ψευδαισθήσεις απορρίπτονται, όπως είδαμε νωρίτερα, στο όνομα του υποκειμένου και των ηθικών αξιών. Αλλά αν όλες οι νομιμοποιητικές αφηγήσεις έχουν χάσει το κύρος τους, πού θα βρούμε τα κριτήρια που θα μας δώσουν τη δυνατότητα να αποτιμήσουμε αυτά τα θέματα; Και πώς μπορούμε να δεσμευτούμε χωρίς να προηγηθεί μια ηθική επιλογή;"³⁵

Προς την ίδια κατεύθυνση ο K.M. Newton εστιάζει την κριτική του στο θεμελιώδες έργο του Lyotard, τη "μεταμοντέρνα κατάσταση", θεωρώντας, ότι δε χρησιμοποιείται καμιά μέθοδος, τόσο

για την επιλογή, όσο και για την αξιολόγηση του επιστημονικού υλικού. Όμως έτσι, όλα τα χρησιμοποιηθέντα επιχειρήματα μοιάζουν ασυνάρτητα και δίχως εσωτερική συνοχή, που παράγουν απρόσμενες για τον αναγνώστη νοηματικές συνδέσεις³⁶.

Εξαιτίας της ελλείψεως κανονιστικών κριτηρίων και ηθικών δεσμεύσεων στη λυοταρική φιλοσοφία αρκετοί κριτικοί του έργου του, όπως οι Charles Jencks³⁷, Guenther Bittner³⁸, Matei Calinescu³⁹, ομολογούν με την άποψη ότι έχει ένα μηδενιστικό και αναρχικό περιεχόμενο. Ο μηδενισμός αυτός αποτελεί και το κύριο αίτιο της αποτυχίας του μεταμοντερνισμού να αισθανθεί την καθημερινή ζωή και τις ανάγκες των ανθρώπων της, καθώς και να κατανοήσει τη γνήσια λαϊκή κουλτούρα. Όμως έτσι, παραμένει ως πολιτικό κίνημα ξεκομμένο από την ίδια την κοινωνία και τις πολιτικές δραστηριοποιήσεις της.

2) Η πιο συστηματική και αναμφίβολα η πιο ολοκληρωμένη κριτική στο σύνολο του μεταμοντερνισμού και όχι μόνο στο έργο του Lyotard βρίσκεται στα κείμενα του Juergen Habermas, του σημαντικότερου ίσως εκπροσώπου του εγχειρήματος της ολοκλήρωσης της ιδέας της νεωτερικότητας.

Ο Habermas μέμφεται σε πολιτικό επίπεδο τους εχθρικά διακείμενους προς το Διαφωτισμό μεταμοντέρνους διανοούμενους ως νεοσυντηρητικούς. Κατά τη γνώμη του, ο νεοσυντηρητισμός αυτός ασκείται στο όνομα ενός όψιμου ηδονισμού και ναρκισσισμού, που παραιτείται από κάθε προσπάθεια ανάλυσης εκείνων των δομικών κοινωνικών αιτίων, τα οποία μετασχηματίζουν τον καταμερισμό της εργασίας, τις καταναλωτικές συνήθειες, το επίπεδο αναγκών και τις τάσεις για ελεύθερο χρόνο⁴⁰.

Ο νεοσυντηρητισμός μεταθέτει στην ουσία το πρόβλημα, που συνίσταται στις συνέπειες οι οποίες επιβαρύνουν το λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένο καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και της οικονομίας, επιρρίπτοντάς τες στη μοντέρνα κουλτούρα. Κατά τον τρόπο αυτό αφυδατώνεται το πολιτικό περιεχόμενο της μεταμοντέρνας κριτικής, αφού αποστερείται η ίδια του δικαιώματός της για μian αμεσότερη και πιο ουσιαστική παρέμβαση στα κοινωνικά προβλήματα και στις κοινωνικές διαδικασίες του "βιωμένου κόσμου" (Lebenswelt).

Μένει τελικά να εξετασθεί εάν ο μεταμοντερνισμός στο βαθμό που διατείνεται ότι απομακρύνθηκε από τον ορίζοντα των βασικών εννοιών μέσα στον οποίο διαμορφώθηκε η αυτοκατανόηση του σύγχρονου ευρωπαϊκού κόσμου, αποδεδεσμεύτηκε και από τις κανονιστικές αξιώσεις του διαφωτιστικού ουμανισμού. Κατά τον

Habermas η απάντηση είναι αποφατική. Οι νεοσυντηρητικοί στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν τον αντιμοντερνισμό τους δεν σταματούν να επικαλούνται θέσεις του μοντερνισμού, παραμένοντας εξαρτημένοι στους όρους νεωτερικότητας τους οποίους πρώτος ο Hegel επέβαλε:

"Οι νεοσυντηρητικοί ανακεφαλαιώνουν τη θεμελιώδη εμπειρία του αισθητικού μοντερνισμού, η οποία είναι εκδήλωση μιας αποκεντρωμένης νεωτερικότητας, απελευθερωμένης από τους περιορισμούς της γνώσης και της σκόπιμης δράσης, αποδεσμευμένης από κάθε επιταγή εργασίας και του ωφελιμισμού και στο όνομα αυτής της υποκειμενικότητας απορρίπτουν το σύγχρονο κόσμο"⁴¹.

Ο Habermas καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι το ουσιώδες δεν είναι η απάρνηση του μοντερνισμού και του προγράμματός του, -που συνίσταται στην ανάπτυξη μιας αντικειμενικής επιστήμης, μιας οικουμενικής ηθικής, ενός δικαίου και μιας αυτόνομης τέχνης, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν στην έλλογη οργάνωση της καθημερινής ζωής- αλλά η προσπάθεια αποφυγής των αδιεξόδων που στο μεταξύ προέκυψαν, με την επαναφορά των δεσμών μεταξύ της μοντέρνας φιλοσοφίας και της βιωμένης πρακτικής.

Η επαναφορά αυτή θα καταστεί επιτυχής μόνο εάν κατορθώσει συγχρόνως να προσανατολίσει τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό σε διαφορετικές κατευθύνσεις και όχι καπιταλιστικές, που θα ενδιαφερθούν να εξειδικεύσουν την οικουμενική ηθική του μοντερνισμού, όπως λ.χ. σε προβλήματα δικαιοσύνης⁴².

Με την παρέμβαση του Habermas ενδυναμώθηκε ακόμη περισσότερο η συζήτηση γύρω από την πολιτική φιλοσοφία του μεταμοντερνισμού. Σημαντικοί διανοούμενοι, όπως ο Richard Rorty και ο Allbrecht Wellmer έλαβαν μέρος στη διαμάχη του Habermas με τους Lyotard και Foucault.

Ο Rorty αντιπροσώπευσε έναν καλοπροαίρετο μεταμοντέρνο πραγματισμό, που αναζητά τη θεωρητική του αφετηρία και βάση στα κείμενα του Αμερικανού φιλόσοφου John Dewey. Στο άρθρο του "Habermas και Lyotard για τη μεταμοντερνικότητα" περιέχονται ορισμένες ενδιαφέρουσες κριτικές παρατηρήσεις του για το μοντερνισμό.

Καταρχήν θεωρεί λανθασμένη την καντιανή διάσπαση της υψηλής κουλτούρας σε επιστήμη, ηθική και τέχνη. Στη συνέχεια επικρίνει τόσο τον Habermas, όσο και τους Γάλλους στοχαστές για την εδραία πεποίθησή τους ότι η αφήγηση της μοντέρνας φιλοσοφίας, που νοείται ως το σύνολο των διαδοχικών αντιδράσεων στις καντιανές διαιρέσεις, είναι το σημαντικότερο μέρος της αφή-

γησης των προσπαθειών των δημοκρατικών κοινωνιών για αυτοεπιβεβαίωση.

Κατά τον Rorty, η αφήγηση του μοντέρνου θα μπορούσε να κατανοηθεί με τρόπο απλούστερο, ως η ιστορία της ρεφορμιστικής πολιτικής, χωρίς να απαιτείται μια ξεχωριστή αναφορά στα είδη της θεωρητικής υποστήριξης, που οι φιλόσοφοι της προμήθευσαν προκειμένου να κατισχύσει. Δεν παραλείπει όμως να ασκήσει την κριτική του και ενάντια στην πολιτική φιλοσοφία των Lyotard και Foucault, θεωρώντας ότι η εγκατάλειψη στο έργο και των δύο μιας πολιτικής με πρωταγωνιστή το υποκείμενο υποκρύπτει ένα νεοσυντηρητισμό και μιαν ασυνήθιστη στεγνότητα, που παράγεται από την έλλειψη ταύτισης με κάθε κοινωνικό περιεχόμενο και κάθε προσπάθεια επικοινωνίας. "Γράφοντας "την ιστορία του παρόντος", παρά προτάσεις για το πώς τα παιδιά μας θα μπορούσαν να κατοικήσουν σε ένα καλύτερο κόσμο στο μέλλον εγκαταλείπει (σημ. ο Foucault) όχι μόνο την αντίληψη μιας κοινής ανθρώπινης φύσης κι αυτή του "υποκειμένου", αλλά και τη θεωρητική έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης. Είναι ως εάν στοχαστές όπως ο Foucault κι ο Lyotard να ήταν τόσο τρομαγμένοι μήπως πιαστούν σε μια ακόμη μετααφήγηση για την τύχη του "υποκειμένου", ώστε να μην μπορούν να πείσουν τους εαυτούς τους να πουν "εμείς" για να ταυτιστούν με την κουλτούρα της γενιάς στην οποία ανήκουν"⁴³.

Μετά την πιο πάνω εξαίρετη παρουσίαση και επισήμανση των εγγενών αδυναμιών, τόσο του μοντερνισμού, όσο και του μεταμοντερνισμού, ο αναγνώστης του άρθρου θα ανέμενε βεβαίως μιαν εξίσου "λυτρωτική" απάντηση για μιαν ασφαλή διέξοδο από την κρίση. Όμως ο Rorty δεν φαίνεται διατεθειμένος να οδηγήσει τη συζήτηση στις δύσκολες ατραπούς της αναζήτησης τρόπων και μεθόδων πολιτικής πρακτικής και συμπεριφοράς, που θα έθεταν ως στρατηγικό στόχο την υπέρβαση ή το μετασχηματισμό του ισχύοντος καπιταλιστικού συστήματος. Μοιράζοντας όπως χαρακτηριστικά ο ίδιος λέγει τη διαφορά μεταξύ του Habermas και του Lyotard, χρησιμοποιεί το φιλοσοφικό πραγματισμό του Dewey, προκειμένου να συνδέσει το ρόλο του μεταμοντέρνου διανοούμενου με τα καθημερινά προβλήματα της κοινότητάς του και την εναργή ενασχόλησή του με αυτά⁴⁴.

Ο Rorty θεωρεί, ότι η προσκόλληση του διανοούμενου στο συγκεκριμένο και η σύμπραξή του με το νόημα της καθημερινής λεπτομέρειας, αφενός ενσωματώνει τη μεταμοντέρνα δυσπιστία προς τις αφηγήσεις, αφετέρου καθιστά περιττή την υπόθεση ότι

έχει ως μοναδική του αποστολή να είναι πρωτοπορία, να διαφεύγει των κανόνων, των πρακτικών και των θεσμών που μεταδόθηκαν σε αυτόν⁴⁵.

Κατά τον τρόπο αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη θέση του Lyotard πως η διαφυγή από τους θεσμούς είναι αυτόματα ένα "καλό" πράγμα, επειδή εξασφαλίζει ότι ο διανοούμενος δεν θα αλλοτριωθεί από αυτούς. Μόνο εάν παραμείνει ικανός να ομιλεί στους εκτός πρωτοπορίας ανθρώπους και πάψει να υποτιμά την ανάγκη για τη συναίνεση και την επικοινωνιακή ανταλλαγή, όπως ο Habermas επισημαίνει, θα διατηρήσει τη ζωτική δύναμή του για την αναζήτηση του καντιανού "υψηλού".

Ο Albrecht Wellmer στο άρθρο του "Για τη διαλεκτική μοντερνισμού και μεταμοντερνισμού" υπερασπίζεται κατά βάση το εγχείρημα της νεωτερικότητας και τον επικοινωνιακό ορθολογισμό, ως στοιχείο ηθικού αυτοκαθορισμού για τη δημοκρατική λήψη αποφάσεων. Αν και ενάντιος στη χαμπερμασιανή τυπικότητα των συνθηκών της ιδανικής ομιλιακής κατάστασης που τείνει στη συναίνεση, αφού κατά τη γνώμη του το ουσιώδες δεν είναι "μια συμφιλίωση των γλωσσικών παιχνιδιών" αλλά το αμοιβαίο "άνοιγμα" των λόγων μεταξύ τους, δεν αφίσταται ενός θεμελιακού ορθολογικού κριτηρίου, που θεωρεί την "άρση" του ενός λόγου ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των πολλαπλών γλωσσικών ορθολογικοτήτων⁴⁶.

Ο Wellmer θεωρεί περαιτέρω ότι δίχως την ορθολογικότητα μιας προϋφιστάμενης επικοινωνιακής δράσης θα ήταν αδύνατη, τόσο η πολλαπλότητα των θεσμών που σχηματίζεται από τη δημοκρατική αυτοοργάνωση των ομάδων και των κοινωνιών, όσο και η πολλαπλότητα των γλωσσικών παιχνιδιών. "Αυτό σημαίνει, ότι δεν πρέπει να απορριφθεί εκ των προτέρων η δημοκρατική καθολικότητα και το αυτόνομο υποκείμενό της ή το μαρξικό σχέδιο μιας αυτόνομης κοινωνίας ή λόγου. Αντίθετα απαιτείται να σκεφτόμαστε την ηθική-πολιτική καθολικότητα του Διαφωτισμού, τις ιδέες του ατομικού και συλλογικού αυτοκαθορισμού, το λόγο και την ιστορία με ένα νέο τρόπο"⁴⁷.

Η κριτική του στη "Μεταμοντέρνα Κατάσταση" είναι ιδιαίτερα δηκτική, αφού θεωρεί ότι ο Lyotard στο εν λόγω δοκίμιο επαναλαμβάνει με σιγουριά τις αφέλιες της φιλελεύθερης και αναρχικής παράδοσης. Το ουσιώδες ζήτημα "ενός δικαίου χωρίς συναίνεση" αφέθηκε ανοικτό από τον Lyotard, ενόσω δε δίνεται απάντηση στο ερώτημα, για ποιον εφαρμόζεται ο κανόνας "ας παίξουμε εν ειρήνη" και ποιος θα τον τηρήσει⁴⁸. Έτσι, ελλοχεύει ανά

πάσα στιγμή ο κίνδυνος της κυριαρχίας των ισχυρότερων κοινωνικών ομάδων δια της απολιτικοποίησης του "υπόλοιπου" κοινωνικού σώματος⁴⁹.

Για τον Wellmer ο πλουραλισμός των γλωσσικών παιχνιδιών θα μπορούσε τότε μόνο να ενσωματωθεί αρμονικά στο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα, εάν συμπεριλάμβανε στοιχεία της δημοκρατικής καθολικότητας του Διαφωτισμού. Στο πλαίσιο αυτό θα υπήρχαν και οι προϋποθέσεις για μια γνήσια "μεταμοντερνιστική ενόρμηση" προς μια "αυτο-υπέρβαση" του λόγου⁵⁰.

Ανεξάρτητα πάντως από τις παραπάνω τοποθετήσεις των Rorty και Wellmer θεωρώ, ότι σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής αλλά και κοινωνικής θεώρησης μπορούν να ανιχνευθούν περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές στο έργο των Lyotard και Habermas.

Ο Habermas δεν επιδιώκει καμιάν άμεση κοινωνική αλλαγή, καθολικού τύπου. Αλλά και ο Lyotard, επιθυμώντας να διανοίξει καινούργιους επικοινωνιακούς διαύλους με την ελεύθερη διακίνηση των γλωσσικών παιχνιδιών, ουσιαστικά δεν εναντιώνεται στην καθαυτή ανάγκη της επικοινωνίας ως της "πρώτης αλήθειας", που συνέχει τον έλλογο βίο των υποκειμένων. Στην ουσία προτείνει μια βελτιωμένη χρηστική δυνατότητα της γλώσσας ως καπιταλιστικού προϊόντος, που ενδεχομένως θα διεύρυνε το ιδεολογικό οπλοστάσιο του Διαφωτισμού. Σε μια τέτοια προοπτική είναι βέβαιο ότι ούτε ο Habermas θα είχε αντίρρηση για θεωρητική συμμετοχή και υποστήριξη, τουλάχιστον στο βαθμό, που αυτή θα εμβάθυνε στο ζήτημα του κοινωνικού εκσυγχρονισμού και θα εξειδίκευε την οικουμενική ηθική του μοντερνισμού.

Τόσο ο Lyotard, όσο και ο Habermas διατηρούν τελικά μια ρεφορμιστική στάση απέναντι στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Η γραμμική αντίληψή τους για τον ιστορικό χρόνο και η αδιαφορία τους για την έννοια του συμβόλου ως διαμορφωτικού παράγοντα της συλλογικής ταυτότητας μιας κοινωνίας, τους εμποδίζει στο να κατανοήσουν το μεταμοντερνισμό ως αυτό που πράγματι ιδεολογικά εκφράζει⁵¹.

Ο Frederic Jameson είναι ο σημαντικότερος κατά τη γνώμη μου μεταμοντέρνος στοχαστής, που αποτολμά να συναρθρώσει την αισθητική του μεταμοντερνισμού με τη "μικροπολιτική" μιας αποκεντρωμένης Αριστεράς. Με όλες τις αντικειμενικές δυσκολίες που αναφέρονται από τη σύνδεση αυτή, το εγχείρημα δεν στερείται ενδιαφέροντος και μάλιστα πολιτικού. Το γεγονός και μόνο ότι ο μεταμοντερνισμός που αντιπροσωπεύει ο Jameson, επεκτείνει τη δυναμική του πέραν των ορίων μιας μονοδιάστατης κριτικής

θεώρησης της μοντέρνας κουλτούρας που ο Lyotard προτείνει, καταδεικνύει τη βαθμιαία πολιτικοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση της όλης συζήτησης.

Στην προσπάθεια του Jameson να δομηθεί μια σύγχρονη πολιτική θεωρία, διαβλέπω μια σφαιρικού χαρακτήρα πολιτική παρέκβαση στη γλωσσοκεντρική θεώρηση του Lyotard, που δίχως να διεκδικεί πιστοποιητικό τελεσιδικίας για την πλήρη αποδειξιμότητα των επιχειρημάτων της, υποδεικνύει ένα γόνιμο πεδίο για την έναρξη ενός ουσιαστικού πολιτικού διαλόγου.

IV. Μια πολιτική παρέκβαση στο μεταμοντερνισμό του Lyotard: Η μεταμοντέρνα - μεταμαρξιστική εναλλακτική λύση του Frederic Jameson

Το φιλοσοφικό υπόβαθρο της μεταμοντέρνας προσέγγισης του Jameson εδράζεται στη μαρξιστική τοποθέτησή του απέναντι στο ιστορικό γίνεσθαι. Η τοποθέτηση αυτή αντιλαμβάνεται την παρούσα διαμόρφωση του καπιταλισμού, ως τη διαλεκτική διαδικασία των πολιτισμικών μεταλλαγών, που έλαβαν χώρα στην ύστερη φάση του. Σε αντίθεση με τον Lyotard θεωρεί ότι ο μεταμοντερνισμός δεν συνιστά το μεταφυσικό σύμπτωμα μιας δήθεν νεοιτσεϊκής παρακμής, αλλά το αποτέλεσμα των νέων μορφών της πολιτισμικής παραγωγής, εντός του σύγχρονου καπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης⁵². Η κατακερματισμένη, μεταβιομηχανική κοινωνία αντιστοιχεί στο σταδιακό μετασχηματισμό της καπιταλιστικής κουλτούρας και των νέων παραδειγμάτων ζωής, που από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και εντεύθεν προσέφεραν καινούργιες, εναλλακτικές λύσεις διαβίωσης, με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν ένα είδος "οντολογικού σοκ"⁵³.

Ο Jameson δεν αρνείται τη μαρξιστική αφήγηση, ούτε τη δυνατότητά της για μια ριζική αντιπαράθεση με το ισχύον σύστημα. Όπως επισημαίνει ορθώς ο David Carroll, η μεταμοντέρνα αφήγηση είναι κατά τη γνώμη του Αμερικανού στοχαστή, μια επιφανειακή στιγμή ανάμεσα σε εκατομμύρια άλλες αφηγήσεις⁵⁴.

Η πίστη του Jameson στη μαρξιστική θεωρία εξηγείται, αφενός από το ότι δεν έχει άρει την εμπιστοσύνη του στις μεγάλες αφηγήσεις και αφετέρου από το ότι θεωρεί πως ο μαρξισμός εξακολουθεί και σήμερα να αποτελεί την κυρίαρχη αφήγηση (the master discourse) ανάμεσα σε όλες τις άλλες. Η μαρξιστική-διαλεκτική θεώρηση της ιστορίας συνιστά την πλέον αξιόπιστη και έγκυρη δυνατότητα για την κατανόηση των συμβολικών μορφών

που λαμβάνει το πολιτικό στοιχείο, καθώς και των αναπαραστάσεων της καπιταλιστικής, πολιτισμικής παραγωγής⁵⁵.

Στο πλαίσιο αυτό η τεχνολογία αποτελεί ένα είδος αναπαραστάσης του ιδεολογικού επικοινωνιακού δικτύου στον ύστερο καπιταλισμό. Σε "τελική βαθμίδα" είναι ένα συγκεκριμένο σημείο για τη σύγχρονη κοινωνική ζωή, που βρίσκεται σε συνάρτηση με την αποκεντρωμένη και υπερεθνική καπιταλιστική ανάπτυξη και με έναν αναλογικά κατακερματισμένο κοινωνικό ιστό. "Η τεχνολογία της μοντέρνας κοινωνίας είναι συνεπώς υπνωτιστική και γοητευτική, όχι τόσο καθαυτή, αλλά γιατί μοιάζει να προσφέρει έναν προνομιούχο, αντιπροσωπευτικό και επιγραμματικό τρόπο σύλληψης ενός ακόμη πιο δύσκολου δικτύου δύναμης και ελέγχου του μυαλού και της φαντασίας μας, με άλλα λόγια το πώς θα συλλάβουμε ολόκληρο το νέο, αποκεντρωμένο, παγκόσμιο δίκτυο του τρίτου σταδίου του ίδιου του καπιταλισμού⁵⁶.

Για τον Jameson το μεταμοντέρνο συνιστά την πολιτισμική λογική της τρίτης φάσης του σύγχρονου, πολυεθνικού κεφαλαίου. Οι μαρξιστικές έννοιες, όπως το "παραγωγικό φαινόμενο", το "κεφάλαιο", ο "ταξικός αγώνας" χρήζουν θεωρητικής επανεξέτασης, γιατί έπαυσαν να αναφέρονται σε ένα καθολικό και οικουμενικό, κοινωνικοπολιτικό σύστημα. Η ετερογένεια που δημιουργεί το κατακερματισμένο, μεταμοντέρνο κοινωνικό σώμα επιβάλλει τη νοηματική ανατροφοδότησή τους, προκειμένου να συμπεριλάβουν τις καινοφανείς συνθήκες διαβίωσης και τα νέα πρότυπα ζωής.

Ο πολιτικός αγώνας ενάντια στο καπιταλιστικό σύστημα αποκτά ένα πρωτόγνωρο περιεχόμενο, που εκκινεί από τη μεταμοντέρνα-μεταμαρξιστική ανασκευή των κλασικών εννοιών. Αντί για το χιμαιρικό όνειρο της συνολικής πολιτικής ανατροπής προτιμώνται τώρα οι μικρές, τοπικές μάχες, που θα αποτελέσουν τα πρώτα, αναπόφευκτα μικροεπίπεδα για τον αργόσυρτο, σοσιαλιστικό μετασχηματισμό.

Ο Jameson, όντας συνδεδεμένος με τη μαρξιστική παράδοση, δεν παραλείπει βεβαίως να επισημάνει ότι οι μικροί τοπικοί αγώνες, τότε μόνο θα επέφεραν ικανοποιητικά αποτελέσματα, εάν δεν έχαναν από τον ορίζοντα της ιδεολογικής αντιπαράθεσής τους με το σύστημα το στρατηγικό στόχο ενός μελλοντικού, σε "μακροεπίπεδο" πλέον, σφαιρικότερου κοινωνικού μετασχηματισμού. "Οι τοπικοί αγώνες και τα προβλήματα δεν είναι απλώς ουσιώδη, είναι αναπόφευκτα. Όμως, όπως έχω προσπαθήσει να πω και αλλού, είναι αποτελεσματικά μόνο εφόσον παραμένουν σχήματα ή αλληγορίες για κάποιο ευρύτερο, συστηματικό μετασχηματισμό. Η

πολιτική θα πρέπει να λειτουργεί ταυτόχρονα σε μικρο- και μακρο-επίπεδο..."⁵⁷

Ό,τι συνεπώς θα μπορούσε στον Jameson να ονομαστεί ειδικά μεταμοντέρνο είναι η κατασκευή ενός συνδέσμου μεταξύ αισθητικής και πολιτικής, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Wellmer⁵⁸. Ο μεταμοντερνισμός του ζητά μια νέα, μεταορθολογιστική μορφή της αισθητικής, φυσικής και κοινωνικής "ολοποίησης" και δεν συνιστά μian απλή άρνηση του ολοποιούντος λόγου και του υποκειμένου του.

Ομοίως όπως ο Lyotard και ο Baudrillard, έτσι και ο Jameson επιχειρεί να περιγράψει τα νέα, πολιτισμικά και κοινωνικά σχήματα και τις καινούργιες αισθητικές εμπειρίες στο πλαίσιο του ύστερου καπιταλισμού. Σε αντίθεση όμως με αυτούς δεν θεωρεί ότι επήλθε το τέλος της πολιτικής οικονομίας και των ιδεολογιών⁵⁹. Η αισιοδοξία του αντλείται από το συστηματικό περιεχόμενο της μεταμαρξιστικής πολιτικής θεώρησής του, που εκλαμβάνει την παρούσα φάση του καπιταλιστικού φαινομένου, ως την αδιάρρηκτη συνέχειά του και τη δομική αναδιάρθρωσή του στο πλαίσιο της νεοπαγούς μεταμοντέρνας κοινωνικής διάρθρωσης.

Οι σημαντικότερες κριτικές στο έργο του Jameson συνοψίζονται ως ακολούθως: I) Η πρώτη κριτική διαβλέπει τό μη επαρκή συσχετισμό του οικονομικού, πολιτισμικού και πολιτικού παράγοντα, έτσι ώστε να μη θεμελιώνεται μια συστηματική ανάλυση της πολιτικής οικονομίας στο πλαίσιο της πρόσφατης φάσης του καπιταλισμού, που χαρακτηρίζεται από την υπερδιεθνοποίηση και την παγκοσμιοποίηση της παραγωγής και του κεφαλαίου⁶⁰.

II) Μια δεύτερη κριτική επισημαίνει την απουσία της ανάλυσης του κοινωνικού στοιχείου. Ο Mike Featherstone που υποστηρίζει την άποψη, θεωρεί ότι ο μεταμοντερνισμός δεν πρέπει να κατανοηθεί απλώς ως η πολιτισμική παραγωγή του ύστερου καπιταλισμού, αλλά πολύ περισσότερο ως το αποτέλεσμα της δυναμικής και διαρκώς μεταβαλλόμενης ισορροπίας της πολιτικής εξουσίας και των κοινωνικών αγώνων⁶¹. Για να κατανοήσουμε τελικώς το μεταμοντερνισμό δεν αρκεί να διαβάζουμε τα σημεία, αλλά και να παρατηρούμε πώς αυτά χρησιμοποιούνται από το κοινωνικό φαντασιακό στην καθημερινή πρακτική τους.

III) Μια τρίτη κριτική εκλαμβάνει ως δογματική και εκλεκτικιστική την προτίμηση του Jameson στη μαρξιστική αφήγηση. Για το Steven Best ο μαρξισμός δεν δύναται δίχως την βοήθεια και άλλων επιστημονικών κλάδων, όπως λ.χ. της ψυχανάλυσης να εξειδικεύσει και να αναλύσει τις πολυπληθείς αφηγήσεις, που το κοινωνικό σώμα παράγει σε καθημερινό επίπεδο⁶².

Στις παραπάνω κριτικές θα προσέθετα ότι σε πολιτικό επίπεδο παραμένει ανοικτό το ουσιώδες θέμα του πώς και από ποιον τα μικροεπίπεδα των τοπικών κοινωνικών αγώνων θα ενταχθούν κάποια στιγμή στην πιο μακροχρόνια προοπτική μιας πιο συστηματικής, αν όχι καθολικής ανατροπής του ισχύοντος συστήματος. Ποια τελικά δημοκρατική διαδικασία θα εξασφάλιζε τα εχέγγυα του μετασχηματισμού ενός τωρινού "αντάρτικου των πόλεων" σε ένα μελλοντικό σφαιρικό αγώνα;

Η θέση του Jameson, ότι η ενδεδωγμένη πρακτική του πολιτικού αγώνα πρέπει να λαμβάνει χώρα, τόσο σε μακρο- όσο και σε μικρο-επίπεδο δεν αποσαφηνίζει, ούτε τον τρόπο με τον οποίο τα δύο αυτά επίπεδα θα συναρθρωθούν αρμονικά, ούτε το ποιος θα έπαιρνε τις αποφάσεις για να τα εξισορροπήσει εντός ενός συγκεκριμένου χρονικού διαγράμματος.

Στη μαξιμαλιστική πολιτική φιλοδοξία του Jameson για το κοινωνικοπολιτικό μετασχηματισμό του ισχύοντος καπιταλιστικού συστήματος υπεισέρχεται επίσης το κρισιμότερο όλων ερώτημα, εάν η ποθούμενη αυτή αλλαγή οδηγούσε αναντίρρητα σε πιο ευτυχείς για το υποκείμενο πολιτικές μορφές εξουσίας, καθώς και σε συνεκτικότερες κοινωνικές διαστρωματώσεις. Επειδή η απάντηση *per definitionem* είναι αβέβαιη, νομίζω ότι τουλάχιστον μια *minimum* επεξεργασία των δομικών εκείνων προβλημάτων, που παρουσιάζονται ως εγγενή του ισχύοντος πολιτικού συστήματος θα ήταν πιο επωφελής σε επίπεδο στρατηγικής, αφού θα συγκεκριμενοποιούσε στόχους, δίχως να αποκλείει οράματα. Σε κάθε περίπτωση η συνεισφορά του Jameson είναι εμφανέστατα θετική, γιατί οριοθετεί το πεδίο εντός του οποίου η συζήτηση γύρω από τις διαφορές του μοντέρνου-μεταμοντέρνου αποκτά το πολιτικό και για αυτό ριζοσπαστικό περιεχόμενό της.

"Να σώσουμε την τιμή του ονόματος"⁶³ αναφωνεί περιδεής ο Lyotard. Αυτό κατά τη γνώμη μου δεν σημαίνει αναγκαστικά έναν πόλεμο απέναντι στο όλο, αλλά το εξαιρετικά πολυσύνθετο έργο της σύγχρονης διανόησης να καταθέσει τις απόψεις της και να προτείνει καινοτόμες, εναλλακτικές λύσεις, ικανές να αποτιμήσουν τα τρέχοντα πολιτικά προβλήματα, που διαρκώς αναφύονται στο πλαίσιο της ύστερης καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Σημειώσεις

1. Βλ. J.F. Lyotard, *La Condition Postmoderne. Rapport sur le savoir*, Les Editions De Minuit, Paris, 1979, σελ. 24. Βλ. επίσης ελληνική μετάφραση, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, εκδόσεις "Γνώση", Αθήνα, 1988, σελ. 47.
2. Βλ. J.F. Lyotard, "Rasche Bemerkungen zur Frage der Postmoderne", στο τ. ιδίου, *Grabmal des Intellektuellen*, εκδοθέν από τον Peter Engelmann, Edition Passagen, Wien, 1985, σελ. 86. Ομοίως J.F. Lyotard, "Sprache, Zeit, Arbeit", στο J.F. Lyotard mit anderen, *Immaterialitaet und Postmoderne*, Merve Verlag Berlin, 1985, σελ. 48-49.
3. Βλ. J.F. Lyotard, "Sprache, Zeit, Arbeit", σελ. 48.
4. J.F. Lyotard, *La Condition Postmoderne*, ό.π., σελ. 23. Ελληνική μετάφραση, σελ. 45.
5. Ό.π., σελ. 24. Ελληνική μετάφραση, σελ. 46.
6. Βλ. J.F. Lyotard, "Ueber die Staerke der Schwaechen", στο τ. ιδίου, *Das Patchwork der Minderheiten*, Merve Verlag Berlin, σελ. 76-77.
7. Βλ. David Kolb, *Postmodern sophistications: philosophy, architecture and tradition*, The University of Chicago Press, 1990, σελ. 46.
8. Βλ. J.F. Lyotard, "Was sich im Enthusiasmus begibt", στο τ. ιδίου, *Der Enthusiasmus. Kants Kritik der Geschichte*, εκδοθέν από τον Peter Engelmann, Edition Passagen, Wien, 1988, σελ. 47.
9. Για την έννοια των μικρολογιών βλ. J.F. Lyotard "Das Erhabene und die Avantgarde", στο τ. ιδίου, *Das Inhumane. Plauderien ueber die Zeit*, Edition Passagen, Wien, 1989, σελ. 181 και επ. Ομοίως J.F. Lyotard, "Die Vernunftverwirrung", στο τ. ιδίου, *Grabmal des Intellektuellen*, ό.π., σελ. 39.
10. Βλ. J.F. Lyotard, "Interview mit Georges Van Den Abbeele", στο *Diacritics*, Volume 14, No 3, Fall 1984, σελ. 19.
11. Βλ. J.F. Lyotard, "Ein Einsatz in den Kaempfen der Frauen", στο τ. ιδίου, *Das Patchwork der Minderheiten*, ό.π., σελ. 64.
12. Βλ. J.F. Lyotard, "Bemerkungen ueber die Wiederkehr und das Kapital", στο τ. ιδίου, *Intensitaeten*, Merve Verlag Berlin, 1978, σελ. 32.
13. Βλ. J.F. Lyotard, "Ueber eine Figur des Diskurses", στο *Intensitaeten*, ό.π., σελ. 59.
14. Βλ. J.F. Lyotard, *La Condition Postmoderne*, ό.π., σελ. 35. Ελληνική μετάφραση, σελ. 61.
15. Ό.π., σελ. 107-108. Ελληνική μετάφραση, σελ. 155-156.
16. Βλ. J.F. Lyotard, "Heidnische Unterweisungen", στο τ. ιδίου, *Apathie in der Theorie*, Merve Verlag Berlin, 1979, σελ. 65. Ομοίως J.F. Lyotard, "Die Aufklaerung, das Erhabene, Philosophie, Aesthetik". Interview mit Willem von Reijen/Dick Veerman, στο *Lyotard zur Einfuehrung*, εκδοθέν από το Walter Reese - Schaefer, Edition SOAK im Junius Verlag, 2 erw. Aufl., Hamburg, 1989, σελ. 147.

17. Βλ. J.F. Lyotard, "Heidnische Unterweisungen", ό.π., σελ. 14 και επ.
18. Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico - Philosophicus*, Routledge LTD, London, 1951, fifth impression, σελ. 183.
19. Βλ. Gerard Raulet, *Gehemmte Zukunft. Zur gegenwaertigen Krise der Emanzipation*, Sammlung Luchterhand, 1986, σελ. 135, 178 και 231.
20. Βλ. J.F. Lyotard, "Interview mit Georges Van Den Abbeele", ό.π., σελ. 16.
21. Βλ. J.F. Lyotard, "Die Aufklaerung, das Erhabene, Philosophie, Aesthetik", ό.π., σ. 148.
22. Βλ. J.F. Lyotard, *Der Widerstreit*, Wilhem Fink Verlag, Muenchen, 1987, σελ. 135.
23. Βλ. J.F. Lyotard, "Der Zahn, die Hand" στο τ. ιδίου, *Essays zu einer affirmativen Aesthetik*, Merve Verlag Berlin, 1982, σελ. 18-20.
24. Βλ. J.F. Lyotard, "Zeit heute", στο τ. ιδίου, *Das Inhumane*, ό.π., σελ. 126.
25. Βλ. J.F. Lyotard, "Memorandum ueber die Legitimitaet", στο τ. ιδίου, *Postmoderne fuer Kinder. Briefe aus den Jahren 1982-1985*, Edition Passagen, Wien, 1987, σελ. 82.
26. Βλ. J.F. Lyotard, *Der Widerstreit*, ό.π., σελ. 293.
27. Βλ. J.F. Lyotard, "Rasche Bemerkungen zur Frage der Postmoderne", ό.π., σελ. 82-83.
28. Βλ. J.F. Lyotard, "Bemerkungen ueber die Wiederkehr und das Kapital", ό.π., σελ. 22-23.
29. Βλ. J.F. Lyotard, "Energieuefel Kapitalismus", στο τ. ιδίου, *Intensitaeten*, ό.π., 122-123.
30. Βλ. J.F. Lyotard, "Randbemerkungen zu den Erzaehlungen", στο τ. ιδίου, *Postmoderne fuer Kinder*, ό.π., σελ. 33 και επ.
31. Βλ. J.F. Lyotard, "Memorandum ueber die Legitimitaet", ό.π., σελ. 83.
32. Βλ. J.F. Lyotard, "Der Zahn, die Hand", ό.π., σελ. 13.
33. Βλ. J.F. Lyotard, "Die Zeit heute", ό.π., σελ. 133.
34. Βλ. Axel Honneth, "Der Affekt gegen das Allgemeine. Zu Lyotards Konzept der Postmoderne", στο περιοδικό *Merkur*, τεύχος 430, 1984, σελ. 902. Βλ. επίσης ελληνική μετάφραση στον τόμο Γιώργος Βέλτσος (επιμ.), *Η Διαμάχη. Κείμενα για την νεωτερικότητα*, Πλέθρον, 1990, σελ. 96-97.
35. Βλ. Kibedi Varga, "Narrative and Postmodernity in France", στο *Postmodern Fiction in Europe und the Amerikas*, εκδοθέν από τους Theo D'haen και Hans Bertens, Edition Rodopi B.V., Amsterdam, 1988, σελ. 30.
36. Βλ. K.M. Newton, "Marxism, Postmodernism, and Knowledge. Rezension von: The Postmodern Condition", στο περιοδικό *Cambridge Quarterly*, τεύχος 2, 1985, σελ. 183.

37. Βλ. Charles Jencks, *What is Post-Modernism?* Academy Editions, London, 1986, σελ. 39.
38. Βλ. Guenther Bittner, "Der postmoderne Nihilismus", στο *Am Ende-postmodern? Next Wave in der Paedagogik*, Juventa Verlag, Muenchen, 1985, σελ. 107.
39. Βλ. Matei Calinescu, "Marxismus as a work of art. Poststructuralist readings of Marx", στο περιοδικό *Stanford French Review*, τεύχος 1, 1979, σελ. 127 και 135.
40. Βλ. Juergen Habermas, "Το μοντέρνο: ένα ημιτελές έργο", στο *Λεβιάθαν*, τεύχος 1, 1988, σελ. 88. Το δοκίμιο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *New German Critique*, τεύχος 22, 1981, με τίτλο, "Modernity versus Postmodernity", σελ. 3-14.
41. Ό.π., *Λεβιάθαν*, τεύχος 1, σελ. 97.
42. Ό.π., *Λεβιάθαν*, τεύχος 1, σελ. 97.
43. Βλ. Richard Rorty, "Habermas και Lyotard για τη μεταμοντερνικότητα", στο *Λεβιάθαν*, τεύχος 3, 1989, σελ. 70. Το άρθρο δημοσιεύθηκε αρχικώς στο περιοδικό *Praxis International*, τεύχος 1, 1984, με τίτλο, "Habermas and Lyotard on postmodernity", σελ. 32-44. Βλ. επίσης και δεύτερη ελληνική μετάφραση του κειμένου στον τόμο, Γιώργος Βέλτσος (επιμ.), *Η Διαμάχη. Κείμενα για την νεωτερικότητα*, ό.π. σελ. 99-117.
44. Ό.π., *Λεβιάθαν*, τεύχος 3, σελ. 72.
45. Ό.π., *Λεβιάθαν*, τεύχος 3, σελ. 72.
46. Βλ. Albrecht Wellmer, "Για τη Διαλεκτική Μοντερνισμού και Μεταμοντερνισμού", στο *Λεβιάθαν*, τεύχος 2, 1988, σελ. 60. Το δοκίμιο δημοσιεύθηκε αρχικώς στο περιοδικό *Praxis International*, τεύχος 4, 1985, με τίτλο, "On the dialectic of Modernism and Postmodernism", σελ. 337-362.
47. Ό.π., *Λεβιάθαν*, τεύχος 2, σελ. 59.
48. Ό.π., *Λεβιάθαν*, τεύχος 2, σελ. 57.
49. Βλ. Klaus von Beyme, "Postmoderne und politische Theorie", στο περιοδικό *Politische Vierteljahresschrift*, vol. 30, Heft 2, 1989, σελ. 223.
50. Βλ. Wellmer, ό.π., *Λεβιάθαν*, τεύχος 2, σελ. 58-59.
51. Για τις θεωρητικές ομοιότητες στο έργο των Lyotard και Habermas, δεξ Scott Lash, "Postmodernity and Desire", στο *Theory and Society*, Vol. 14, No 1, 1985, σελ. 29 και επ.
52. Βλ. Frederic Jameson, "The Politics of theory: Ideological Positions in the Postmodernism Debate", στο *New German Critique*, Number 33, Fall 1984, σελ. 63.
53. Βλ. F. Jameson, "Interview mit Leonard Green, Jonathan Culler and Richard Klein", στο *Diacritics*, vol. 12, No. 3, 1982, σελ. 82.
54. Βλ. Carrol David, "Narrative, Heterogeneity and the Question of the political. Bakhtin and Lyotard", στο *The aims of Representation. Subject/Text /History*, Columbia University Press, 1987, σελ. 73.
55. Βλ. F. Jameson, "The Politics of theory", ό.π., σελ. 65.
56. Βλ. F. Jameson, "Postmodernism, or the Cultural Logic of Late

Capitalism", στο *New Left Review*, No 146 (July-August), 1984, σελ. 79.

57. Βλ. F. Jameson, "Marxism and Postmodernism", στο *New Left Review*, No 176 (July-August), 1989, σελ. 44.

58. Βλ. Wellmer, ό.π. π., σελ. 34.

59. Για τις διαφορές μεταξύ Jameson και Γάλλων μεταμοντερνιστών δες Steven Best, "Jameson, Totality and Poststructuralist Critique", στο *Postmodernism, Jameson, Critique*, εκδοθέν από τον Douglas Kellner, Mazonneure Press, USA, 1989, σελ. 333-368.

60. Βλ. Douglas Kellner "Introduction: Jameson, Marxism and Postmodernism", στο εκδοθέν από τον ίδιο συλλογικό έργο όπ. π., σελ. 28.

61. Βλ. Mike Featherstone: "Postmodernism, Cultural Change, and Social Practice" στο ίδιο όπ. π. συλλογικό έργο, σελ. 136.

62. Βλ. Steven Best, "Jameson, Totality and Poststructuralist Critique" όπ. π., σελ. 365.

63. Βλ. J.F. Lyotard, "Beantwortung der Frage: Was ist Postmoderne", στο βιβλίο *Wege aus der Moderne. Schluesstexte der Postmoderne. Diskussion*, εκδοθέν από το Wolfgang Welsch, Acta Humaniora, Weinheim, 1988, σελ. 203. Βλ. επίσης ελληνική μετάφραση στο περιοδικό Λεβιάθαν, τεύχος 2, 1988, σελ. 19.

Η έννοια της ικανότητας του υποκειμένου Θεματοποίηση της υφής της έννοιας Ανάδειξη του κοινωνικού πεδίου

Κώστας Λάμνιαν*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό γίνεται μια προσπάθεια θεματοποίησης της υφής της έννοιας της ικανότητας του υποκειμένου. Παράλληλα, αναδεικνύεται ο ρόλος του κοινωνικού πεδίου στη διαδικασία συγκρότησης και ανάπτυξης της. Ωστόσο, προκειμένου να διερευνηθούν τα συγκεκριμένα πλαίσια δημιουργίας και ανάπτυξης των λογικών δομών, επιχειρείται:

1. Σύντομη κριτική αναφορά στην υπερβατική και την υπερβατολογική διάσταση της έννοιας. Η αναφορά αυτή αναδεικνύει την απαίτηση της στροφής προς το κοινωνικό πλαίσιο.

2. Θεμελίωση της συγκεκριμένης στροφής, η οποία περιλαμβάνει:

α. Τη συμβολή των γενετικών επιστημών¹ στο άνοιγμα του κοινωνικού πεδίου.

β. Τη ριζοσπαστικότερη στροφή προς το κοινωνικό πλαίσιο, η οποία εκδηλώνεται με τις απόψεις των Habermas και Adorno.

1. Εισαγωγή

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι η θεματοποίηση της υφής της έννοιας της ικανότητας, η οποία οδηγεί στη διερεύνηση της πιθα-

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας.

νότητας υπέρβασης των καθαρά υπερβατικών, καθώς και των υπερβατολογικών προϋποθέσεων της γνώσης. Οι προϋποθέσεις αυτές αποτελούν την *a priori* ικανότητα του υποκειμένου, το οποίο, με βάση έμφυτες ιδέες, μπορεί να συγκροτεί και να επεκτείνει τη γνώση. Όμως, η δυνατότητα υπονόμησης του υπερβατικού-υπερβατολογικού υποκειμένου συνδέεται με την ανάδειξη του ρόλου του κοινωνικού πεδίου στη διαμόρφωση και την εξέλιξη της ικανότητάς του. Πιθανότατα, το κοινωνικό πλαίσιο συμβάλλει αποφασιστικά στη συγκρότηση και ανασυγκρότηση των λογικών δομών, οι οποίες συνθέτουν την ικανότητα του υποκειμένου.

Με βάση τον προβληματισμό αυτό, προσεγγίζονται κριτικά οι υπερβατικές και υπερβατολογικές θεωρήσεις, οι οποίες θεμελιώνουν την απόλυτη κυριαρχία της ανθρώπινης νόησης και αναδεικνύουν τη διάκριση υποκειμένου/αντικειμένου. Ωστόσο, αναγνωρίζεται η σκεπτικιστική κατεύθυνση της απαίτησης του Kant, ο οποίος θέλει το Λόγο να κινείται στο πλαίσιο της "δυνατής εμπειρίας".

Θεωρούμε ότι ο σκεπτικισμός του Kant αποτελεί τη βάση για τη θεμελίωση των γενετικών επιστημών, οι οποίες διερευνούν τις διαδικασίες δημιουργίας και εξέλιξης των ανθρώπινων ικανοτήτων. Στο σημείο αυτό συγκεκριμενοποιείται η βασική υπόθεση του άρθρου αυτού, η οποία επιδιώκει να διερευνήσει αν οι λογικές δομές δημιουργούνται και εξελίσσονται ιστορικά ή είναι *a priori* δοσμένες. Οι λεπτές διαφοροποιήσεις των απόψεων του Chomsky και του Piaget εμπλουτίζουν τον προβληματισμό και, σε πρώτο στάδιο, δημιουργούν προϋποθέσεις για την ανάδειξη της συμβολής του κοινωνικού πεδίου.

Στη συνέχεια, επιχειρείται η θεμελίωση μιας ριζοσπαστικότερης στροφής προς το κοινωνικό πλαίσιο, ο ρόλος του οποίου, στη διαδικασία διαμόρφωσης της ικανότητας του υποκειμένου, θεωρείται καθοριστικός. Η βασική επιχειρηματολογία της συγκεκριμένης στροφής συνδέεται με την αξιοποίηση:

1. Των απόψεων του Habermas, για τη συμβολή του κοινωνικοπολιτισμικού πεδίου.
2. Της "Ιδέας της Φυσικής Ιστορίας" του Adorno, για τη δημιουργία, ενσωμάτωση και ανάπτυξη των λογικών δομών.

2. Σύντομη κριτική αναφορά στην υπερβατική και την υπερβατολογική διάσταση της έννοιας

Η θεμελιακή πρόταση "σκέπτομαι άρα υπάρχω" αναδεικνύει τον κυρίαρχο ρόλο της νόησης. Με την πρόταση αυτή ο

Descartes, από τη μια μεριά, θεμελιώνει την απόλυτη κυριαρχία του υποκειμένου, που είναι βέβαιος ότι υπάρχει και, από την άλλη, με το στοιχείο της αμφιβολίας που αναδύεται από αυτή, διαχωρίζει το υποκείμενο από τα αντικείμενα, για την ύπαρξη των οποίων προβληματίζεται. Ταυτόχρονα, ο Descartes αναγνωρίζει το στοιχείο της υπερβολής στην αμφιβολία του με βάση την οποία κατοχυρώνει και την αποδοχή της ύπαρξης του αντικειμενικού κόσμου. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι: "Όταν είπα ότι η πρόταση 'σκέπτομαι, άρα υπάρχω' είναι η πρώτη και η πιο βέβαιη που παρουσιάζεται σε όποιον οδηγεί τις σκέψεις του με τάξη, αυτό δεν σημαίνει ότι αρνήθηκα πως έπρεπε κανείς να γνωρίζει πρωτίτερα τι σημαίνει σκέψη, βεβαιότητα, ύπαρξη, και ότι για να σκεφτεί πρέπει να είναι και άλλα παρόμοια πράγματα"².

Όμως, παρά την αναγνώριση του στοιχείου της υπερβολής στην προβολή της απολυτότητας της ανθρώπινης διάνοιας, ο προβληματισμός πάνω στη "φυσική" βεβαιότητα για την ύπαρξη του αντικειμενικού κόσμου, ακόμα και όταν έχει μεθοδική διάσταση, υπερβαίνει την πλατωνική θέση και δημιουργεί μια "νέα αρχή"³. Η νέα αυτή αρχή αναδεικνύει την απόλυτη κυριαρχία του Λόγου, τον οποίο διαχωρίζει από τα αντικείμενα, και θεμελιώνει την κλασική μεταφυσική διάκριση υποκειμένου/αντικειμένου.

Ο υπερβατικός αυτός θεμελιωτισμός του Descartes θέλει να συνδέσει τη γνησιότητα της γνώσης με τις εγγυήσεις που προσφέρει ο απαλλαγμένος από τις συγχύσεις των αισθήσεων Λόγος. Ταυτόχρονα, από τη στιγμή που γίνεται αποδεκτή η μεθοδική διάσταση της υπερβολής στην έννοια της αμφιβολίας, το cogito γίνεται το ακλόνητο θεμέλιο, το "σημείο του Αρχιμήδη" πάνω στο οποίο στηρίζεται το υποκείμενο για να κατακτήσει το αντικείμενο, την ύπαρξη του οποίου αποδέχεται. Σύμφωνα με τον Παπαγιώργη: "Δύο είναι τα πρωταγωνιστικά στοιχεία: Από τη μια το cogito σαν απόλυτο υποκείμενο και από την άλλη ο κόσμος σαν απόλυτο αντικείμενο που αντλεί τη βέβαιη αντικειμενικότητά του από την ασφαλή παραστασιακή δύναμη του υποκειμένου. Υποκειμενισμός και αντικειμενισμός αλληλοπροωθούνται και αλληλοθεμελιώνονται με κύριο μέσο πάντα την παραστασιακή σκέψη. Και δεν χωράει συζήτηση ότι ο σημερινός ερευνητής διόλου δεν υποψιάζεται (ή έστω ενδιαφέρεται) για αυτά τα μεταφυσικά θεμέλια που του προσφέρουν ανάγλυφο το πλέγμα 'υποκείμενο-αντικείμενο'..."⁴.

Ο θεμελιωτισμός της καρτεσιανής παράδοσης, που θέλει το γνωστικό μας οικοδόμημα έντονα εξαρτημένο από την καθαρότητα της σκέψης του υποκειμένου, παρά τις διαφοροποιημένες εκ-

δοχές, αποτελεί για αιώνες το σημείο αναφοράς της γνωσιοθεωρίας και αναδεικνύει την έννοια του υπερβατικού θεμελιωτισμού, από τον οποίο αναδύεται ο υποκειμενικός ορθολογισμός.

Παράλληλα, ο καθαρά υποκειμενικός ορθολογισμός του Descartes αποτελεί τη βάση της ιδεαλιστικής διάστασης των απόψεων του Kant. Η καντιανή θέση για το “πράγμα καθεαυτό”, η οποία αποσυνδέει το αντικείμενο από την αναπαράστασή του στη συνείδησή μας, διαχωρίζει τη γνώση του υποκειμένου από το γνωστικά απρόσιτο αντικείμενο “καθεαυτό” και δημιουργεί τις προϋποθέσεις αμφισβήτησης της εγκυρότητας της εμπειρικά αποκτημένης γνώσης. Ταυτόχρονα, η αντινομία της καντιανής απαίτησης, που θέλει το Λόγο να κινείται στα πλαίσια της “δυνατής εμπειρίας”, σε συνδυασμό με την έννοια της κριτικής, υπονομεύει την καρτεσιανή καθαρότητα του Λόγου και ανοίγει το δρόμο για τη σχετικοποίηση της γνώσης⁵. Ωστόσο, από τη στιγμή που ο Kant εξακολουθεί να ρωτά: “Τι μπορώ να γνωρίζω” είναι φανερό ότι δεν αναγνωρίζει την εμπειρία ως μοναδική πηγή της γνώσης. Στο σημείο αυτό, αναδεικνύεται η καντιανή έννοια του υπερβατολογικού⁶.

Έτσι, η ακλόνητη πεποίθηση του Kant για την ύπαρξη μιας ενεργητικής δύναμης του νου, η οποία αποτελεί και την αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτηση της εμπειρίας, σε συνδυασμό με την άποψη ότι ο Λόγος δεν μπορεί να ξεπεράσει τα όρια της “δυνατής εμπειρίας”, δίνει το μέτρο του προβληματισμού του και ανοίγει το δρόμο για την εγκατάλειψη προγενέστερων υπερεμπειρικών απόψεων.

Ο Kant, μέσα από τον “Πρακτικό Λόγο”, την έννοια της κριτικής και τις συνθετικές κρίσεις, επιχειρεί να αποστασιοποιηθεί από ακραίες απόψεις του “Καθαρού Λόγου”. Υποστηρίζει ότι η μεταφυσική, από τη στιγμή που συνδέεται με τη διερεύνηση υπερεμπειρικών ζητημάτων, δεν μπορεί να θεωρηθεί επιστήμη. Οι μεταφυσικές απόψεις δεν είναι δυνατόν ούτε να αποδειχθούν ούτε να ακυρωθούν· απλά λειτουργούν στα πλαίσια του “Πρακτικού Λόγου”. Από τον Πρακτικό Λόγο αναδεικνύονται μια σειρά από έννοιες, όπως δι-υποκειμενικότητα, κρίση, ηθικός κανόνας, οικουμενικότητα κ.λπ., οι οποίες δημιουργούν ανοίγματα προς το κοινωνικό πλαίσιο. Η στροφή αυτή, παρά το λανθάνοντα υπερεμπειρικό θεμελιωτισμό της, δίνει μια άλλη κατεύθυνση στην καντιανή προβληματική. Εδώ αναδεικνύεται η σκεπτικιστική διάσταση του καντιανού έργου⁷.

Η σκεπτικιστική διάσταση των απόψεων του Kant, σε μεγάλο βαθμό, υποσκάπτει την υπερβατική καρτεσιανή θέση της απόλυτης κυριαρχίας του Λόγου. Ωστόσο, η στηριγμένη στην καρτεσια-

νή θέση καντιανή διάσταση του Διαφωτισμού, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος έχει την απόλυτη ευθύνη να υπερβεί την ανωριμότητά του στηριγμένος στη δική του λογική και μόνο, εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ανθρώπινης σκέψης. Σύμφωνα με τον Kant: "Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου"⁸.

Όμως, τα προβλήματα της εποχής μας, που αναδύθηκαν σε συνθήκες απόλυτης κυριαρχίας του Λόγου, έθεσαν υπό αμφισβήτηση τη λογική ικανότητα και την ευθύνη που έχει ο άνθρωπος να υπερβεί την ανωριμότητά του χωρίς επηρεασμούς από τον "άλλο". Η αμφισβητούμενη αυτή καντιανή διάσταση του Διαφωτισμού όχι μόνο δεν προχώρησε στην πραγμάτωση των αισιόδοξων προοπτικών της, αλλά αντίθετα, μέσα από τις έννοιες της εξουσίας, της οικονομίας, της παραγωγής, της κατανάλωσης κ.λπ., ανέδειξε διαστρεβλωμένες μορφές γνώσης, καθώς και τις ιστορικές σχέσεις της καταπίεσης και της κυριαρχίας. Ωστόσο, η παραμέληση του ρόλου του "άλλου" στη διαδικασία δημιουργίας των λογικών δομών υπονομεύεται και από τον ίδιο τον Kant, τόσο μέσα από την αξιωσή του για τη δημιουργία της γνώσης στο πλαίσιο της "δυνατής εμπειρίας", όσο και με την ανάδειξη των εννοιών της κριτικής, του Πρακτικού Λόγου και της επικοινωνίας. Έτσι, το καντιανό πλαίσιο, το οποίο επιβάλλει την αυτόνομη λειτουργία της ανθρώπινης διάνοιας, αναδεικνύει και την αντινομία ή, έστω, παραδοξότητα της ταυτόχρονης απαίτησης για συμφιλίωση με τον "άλλο". Θεωρούμε ότι, η αντινομία αυτή του Kant, αποτελεί τη θεωρητική βάση για τη στροφή προς το κοινωνικό πλαίσιο.

Ο Habermas, ένας από τους βασικότερους εκφραστές της στροφής προς το κοινωνικό πεδίο, αξιοποιεί αναθεωρημένες τις απόψεις αυτές του Kant. Ο Mc Carthy τονίζει χαρακτηριστικά ότι: "Όπως ο Kant, αυτός ζητάει να θεμελιώσει τις αρχές της κριτικής στις έννοιες του Πρακτικού Λόγου και της αυτονομίας στη δημιουργία των κανόνων. Όμως, αντίθετα από τον Kant, θέλει να το κάνει χωρίς να στηριχθεί πάνω σε υπερεμπειρικές ιδέες για τη λογική και την αυτονομία"⁹.

Ύστερα από τους σύντομους αυτούς προβληματισμούς πάνω στις βασικές για τη γνωσιοθεωρία έννοιες του υπερβατικού και υπερβατολογικού θεμελιωτισμού, οι οποίοι αναδεικνύουν το μονολογικό χαρακτήρα του υποκειμένου, θεωρούμε ότι μπορούμε να προχωρήσουμε ασφαλέστερα στη διερεύνηση της προοπτικής υπέρβασής τους. Οι υπερβατικές και υπερβατολογικές θεωρήσεις

υπολαμβάνουν αυτονόητη την *a priori* ικανότητα του υποκειμένου να κατακτά και να μετασχηματίζει τη γνώση, με βάση καθαρα νοητικές επεξεργασίες έμφυτων ιδεών. Ωστόσο, οι σκεπτικιστικές τάσεις ανοίγουν νέες προοπτικές. Έτσι, οι στηριγμένες στο κατιανό πλαίσιο γενετικές επιστήμες, παρά την τελική υπερβατολογική τους θεμελίωση, αναδεικνύουν το ρόλο του κοινωνικού πεδίου στη διαδικασία διαμόρφωσης και εξέλιξης των λογικών δομών του υποκειμένου.

3. Η συμβολή των γενετικών επιστημών στο άνοιγμα του κοινωνικού πεδίου

Οι γενετικές επιστήμες, οι οποίες εξετάζουν τον τρόπο δημιουργίας των ιδιαίτερων ικανοτήτων του ατόμου, αναδεικνύουν, τόσο τις ανασυγκροτησιακές δυνατότητες-ιδιότητες του υποκειμένου, όσο και το ρόλο της εμπειρίας. Ταυτόχρονα, "... προσπαθούν να ερμηνεύσουν την απόκτηση ή την ανάπτυξη των γνωστικών, των γλωσσολογικών και των επικοινωνιακών ικανοτήτων, με βάση ανασυγκροτήσιμα λογικά σχήματα και εμπειρικούς μηχανισμούς"¹⁰. Το πλαίσιο αυτό, είναι σαφές, εμπλέκει το κοινωνικό πλαίσιο στη διαδικασία δημιουργίας και εξέλιξης των ικανοτήτων του υποκειμένου.

Ωστόσο, το κρίσιμο σημείο συνδέεται με το πώς οι γενετικές επιστήμες ερμηνεύουν, τόσο τη δημιουργία του "αφηρημένου συστήματος κανόνων" (Chomsky), όσο και τις "προϋποθέσεις" (Piaget), με βάση τις οποίες δομούνται τα σχήματα. Έτσι, ο Habermas, αναγνωρίζοντας την πιθανότητα "ιστορικής δημιουργίας των υπερβατολογικών προϋποθέσεων της πιθανής εμπειρίας", τονίζει ότι: "Έχω κάθε λογικό δικαίωμα να αμφιβάλλω για την ανεπάρκεια της υπόθεσης των 'έμφυτων' προγραμμάτων"¹¹. Με βάση τη συγκεκριμένη θέση, ο υπερβατολογικός χαρακτήρας των "κανόνων" του Chomsky και των "προϋποθέσεων" του Piaget θεωρείται αυτονόητος. Όμως, ταυτόχρονα, αναγνωρίζεται και ο ρόλος του περιβάλλοντος, ο οποίος, όπως θα δούμε, στην περίπτωση του Piaget είναι σαφέστερος.

3.1. Η συμβολή της εξελισσόμενης θεωρίας του Chomsky στο άνοιγμα του κοινωνικού πεδίου.

Ο Chomsky, ασκεί κριτική στον αμερικανικό δομισμό, στηρίζο-

ντας τη θεωρία του για τη γλώσσα, στη διάκριση μεταξύ “επιφανειακής” και “βαθιάς” δομής¹². Τονίζει ότι οι οπαδοί της θεωρίας αυτής, ακολουθώντας έναν εμπειρικό περιγραφικό τρόπο ερμηνείας των γλωσσικών φαινομένων, στέκονται στην επιφανειακή δομή. Όμως, το φραστικό επίπεδο είναι το τελευταίο στάδιο μετασχηματιστικών λειτουργιών, οι οποίες συντελούνται στη βαθιά δομή. Η βαθιά δομή αποτελεί τη “συντακτική βάση” κάθε γλώσσας, όπου, με αφετηρία τους “μετασχηματιστικούς νόμους”, μπορούμε να εξηγήσουμε τη δημιουργία των προτάσεων και να ερμηνεύσουμε τη λειτουργία της γλώσσας. Τελικά, η όλη θεωρία του Chomsky στηρίζεται στην υπόθεση μιας γενετικά προσδιορισμένης γλωσσικής ικανότητας. Ο Roderick υποστηρίζει ότι: “Το βασικό ερευνητικό πρόγραμμα του Chomsky ... γίνεται κατανοητό με βάση την απόλυτη γνώση ενός συστήματος κανόνων, οι οποίοι στηρίζονται σε έναν έμφυτο γλωσσικό μηχανισμό¹³.”

Για τον Chomsky, υπάρχει ένας έμφυτος μηχανισμός, που τον ονομάζει “μηχανισμό γλωσσικής απόκτησης”. Με βάση το μηχανισμό αυτό, το υποκείμενο κατακτά ένα σύστημα κανόνων, το οποίο αποτελείται από συντακτικούς μηχανισμούς και από ακολουθίες διαφορετικών λέξεων. Από τους συντακτικούς μηχανισμούς και τις ακολουθίες των λέξεων αναδύεται η φραστική δομή, η οποία γίνεται αποδεκτή στο βαθμό που ο ομιλητής κατέχει και χρησιμοποιεί σωστά αντίστοιχους κανόνες. Έτσι, η έννοια της γλωσσικής ικανότητας συνδέεται άμεσα με τον έμφυτο μηχανισμό γλωσσικής απόκτησης, ο οποίος αποτελεί προϋπόθεση για την κατοχή και τη χρήση κάποιων κανόνων. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι “... η [γλωσσική] εκπλήρωση αποτελεί ακριβή στοχασμό της [γλωσσικής] ικανότητας... Το πρόβλημα για αυτόν που μιλάει τη γλώσσα... είναι να προσδιορίσει από τα δεδομένα της εκπλήρωσης το βαθύτερο σύστημα των πλήρως κατεχομένων, από τον ομιλητή-ακροατή, κανόνων και να μπορέσει να τους χρησιμοποιήσει σε πραγματικές συνθήκες εκπλήρωσης¹⁴. Ωστόσο, ο Chomsky ποτέ “δεν διευκρίνισε ακριβώς τον τρόπο με τον οποίο ο ομιλητής της γλώσσας πρέπει να ‘ξέρει’ τη μετασχηματιστική ιστορία μιας πρότασης για να την καταλάβει ή να την παράγει”¹⁵. Έτσι, οι θέσεις του Chomsky, ασφαλώς, περιορίζουν τη συμβολή του κοινωνικού πλαισίου στη δημιουργία και την εξέλιξη της γλωσσικής ικανότητας.

Ο Chomsky, στο βασικό του έργο *Syntactic Structures*, δίνει προτεραιότητα στο συντακτικό μέρος, μη θεωρώντας τις σημασιολογικές ερμηνείες συστατικό στοιχείο της γραμματικής διάρθρωσης της γλώσσας. Υποστηρίζει ότι: “Παρά το αναντίρρητο ενδιαφέρον τους, οι σημασιολογικές και στατιστικές σπουδές της

γλώσσας δεν φαίνονται να έχουν άμεση σχέση με το θέμα του καθορισμού ή του χαρακτηρισμού των γραμματικών προτάσεων. Νομίζω ότι είμαστε υποχρεωμένοι να συμπεράνουμε ότι η γραμματική είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη από τη σημασία..."¹⁶. Ωστόσο, η σημασιολογία συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία του κοινωνικού πλαισίου. Στο σημείο αυτό μπορούμε να υποθέσουμε ότι η άρνηση του πρώιμου Chomsky να ασχοληθεί σοβαρά με τη σημασιολογία προσδιόρισε και το σκεπτικισμό του για ανοίγματα προς το κοινωνικό πλαίσιο.

Όμως, αργότερα στο βιβλίο του *Aspects of the Theory of Syntax* (1965), κάνει μια προσπάθεια ενοποίησης σύνταξης και σημασιολογίας. Εκεί τονίζει ότι μια πλήρης γραμματική της γλώσσας πρέπει να περιλαμβάνει τρία μέρη:

- α. Το συντακτικό, το οποίο παράγει και περιγράφει τις προτάσεις.
- β. Το φωνολογικό, το οποίο περιγράφει την ηχητική δομή της παραγόμενης πρότασης.
- γ. Το σημασιολογικό μέρος, το οποίο φέρνει στην επιφάνεια την εννοιολογική δομή της σχηματοποιημένης πρότασης.

Παρόλα αυτά, και σε αυτό το έργο, πυρήνας της δουλειάς του παραμένει το συντακτικό μέρος και επιμένει ότι, τόσο το φωνολογικό όσο και το σημασιολογικό, απλά περιγράφουν και ερμηνεύουν τις προτάσεις που το συντακτικό τμήμα παράγει¹⁷.

Έτσι, η βαθιά δομή εξακολουθεί να αποτελεί το καθοριστικό πεδίο συνάντησης των συντακτικών κανόνων, του λεξικού και των σημασιολογικών κανόνων. Οι συντακτικοί κανόνες μορφοποιούν τα αφηρημένα σχήματα των προτάσεων, το λεξικό παρέχει όλες τις σημασιολογικές πληροφορίες για κάθε μια από τις λέξεις και οι σημασιολογικοί κανόνες βοηθούν στην ερμηνεία των σημασιολογικών πληροφοριών. Με τον τρόπο αυτό φτάνουμε στη σημασιολογική κατανόηση της πρότασης συνολικά. Τέλος, πριν η πρόταση γίνει γλωσσικό εκφώνημα, λειτουργούν οι μετασχηματιστικοί κανόνες, οι οποίοι, χωρίς να επηρεάζουν τη σημασία της πρότασης, μπορούν να την παρουσιάσουν με διάφορες μορφές¹⁸.

Οι θέσεις αυτές, παρά το ότι αναγνωρίζουν τη συμβολή της εμπειρίας και της δράσης στην εξέλιξη της ικανότητας του υποκειμένου, δεν προσδιορίζουν με σαφήνεια το ρόλο τους. Σε κάθε περίπτωση, επαναβεβαιώνουν την επιμονή του Chomsky να θεωρεί αδύνατη "την υπόθεση πως ένα σύνθετο σύστημα μπορεί να δημιουργηθεί εξελικτικά από ένα απλό"¹⁹.

Ωστόσο, αργότερα ο Chomsky, προφανώς επηρεασμένος από τις επικοινωνιακές θεωρίες για τη γλώσσα, δίνει χώρο και σε αυ-

τό που ονομάζει "πραγματολογική ικανότητα". Έτσι, στο έργο του *Rules and Representations*, αναφέρεται και στην πραγματολογική ικανότητα, την οποία επίσης ορίζει ως ένα "... σύστημα κανόνων το οποίο καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα μπορεί αποτελεσματικά να χρησιμοποιηθεί"²⁰. Τελικά, φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι: "Οι θεωρίες της γραμματικής-γλωσσικής, καθώς και της πραγματολογικής ικανότητας μπορούν να βρουν τη θέση τους μέσα σε μια θεωρία χρήσης της γλώσσας ... Μια πραγματική έρευνα της γλώσσας αναγκαστικά σχετίζεται με τη χρήση της γλώσσας..."²¹. Όμως, παρά τη στροφή του στο κοινωνικό πλαίσιο, εξακολουθεί να κάνει ένα σαφή διαχωρισμό μεταξύ γλωσσικής ικανότητας και γλωσσικής εκπλήρωσης, αναγνωρίζοντας και διαφορετικά συστήματα κανόνων για τη λειτουργία της καθεμιάς. Παράλληλα, προχωρεί σε μια σημαντική, κατά την άποψή μας, διαφοροποίηση, η οποία επιβεβαιώνει το συμπληρωματικό ρόλο του κοινωνικού πεδίου στην εξέλιξη της ικανότητας του υποκειμένου. Συγκεκριμένα, κάνει μια διάκριση ανάμεσα στην αρχική κατάσταση της γλωσσικής ικανότητας, η οποία είναι γενετικά καθορισμένη, και σε μια μεταγενέστερη κατάσταση, την οποία ονομάζει "πραγματοποιημένη κατάσταση"²².

Όμως, υπάρχει και συνέχεια. Η διάκριση, ανάμεσα σε γενετικά καθορισμένη γλωσσική ικανότητα και σε αυτό που ονομάζει "πραγματοποιημένη κατάσταση", οδηγεί τον Chomsky σε κάποιες ενδιαφέρουσες εξειδικεύσεις. Στο έργο του *Knowledge of Language: Its nature, origin and use*, οι διαφοροποιήσεις συγκεκριμενοποιούνται σε βαθμό τέτοιο, που να θεμελιώνεται ο προβληματισμός ή ακόμα και η αμφισβήτηση, μιας γενετικά προσδιορισμένης γλωσσικής ικανότητας.

Στο έργο αυτό, αρχικά, κάνει μια προσπάθεια ενοποίησης των μέχρι τώρα θέσεών του και, ταυτόχρονα, δίνει το στίγμα των διαφοροποιήσεών του. Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι αποκαλυπτικό: ταυτίζει τη γνώση της γραμματικής της γλώσσας με ένα θεωρητικό σύστημα κανόνων, το οποίο "... προσδιορίζει για κάθε έκφραση μια δομή, την οποία μπορούμε να θεωρήσουμε ως μια σειρά από αναπαραστάσεις, μια για κάθε γλωσσικό επίπεδο, όπου το γλωσσικό επίπεδο είναι ένα ιδιαίτερο σύστημα από νοητικές αναπαραστάσεις. Αυτή η δομή μπορεί να προνοεί για κάθε πληροφορία που είναι διαθέσιμη γύρω από μια έκφραση. Αυτό στο βαθμό που η πληροφορία αντλείται από την ικανότητα της γλώσσας. Οι αναπαραστάσεις αυτές μπορούν να προδιαγράψουν ακριβώς τη ικανότητα της γλώσσας συνεισφέρει στο να καθορίζει πώς η έκφραση παράγεται, χρησιμοποιείται και κατανοείται"²³.

Στην τελευταία περίοδο του αποσπάσματος, βλέπουμε να χρησιμοποιεί δύο λέξεις κλειδιά, που, ως ένα βαθμό, η μία αναιρεί την άλλη και, που, ταυτόχρονα, η μία περιορίζει την έννοια της έμφυτης ικανότητας, δίνοντας χώρο στο κοινωνικό πεδίο, ενώ η άλλη την ενισχύει και δικαιολογεί τις μέχρι τώρα θέσεις του Chomsky. Συγκεκριμένα, αναφέροντας ότι η (έμφυτη) ικανότητα απλώς συνεισφέρει στο πώς η έκφραση παράγεται, χρησιμοποιείται και κατανοείται, σαφώς, αφήνει περιθώρια συνεισφοράς και σε άλλους παράγοντες για την παραγωγή, χρησιμοποίηση και κατανόηση της έκφρασης. Η λέξη “συνεισφέρει” (contributes) είναι φανερό ότι σηματοδοτεί τις εξελίξεις και τα νέα πεδία ερευνών του Chomsky. Παράλληλα, η έννοια της λέξης “συνεισφέρει” αναιρεί, ως ένα βαθμό, την σημασία της λέξης “καθορίζει”. Είναι, αλήθεια, δυνατό η γλωσσική ικανότητα να καθορίζει την παραγωγή, χρησιμοποίηση και κατανόηση της έκφρασης και, ταυτόχρονα, απλά να συνεισφέρει στη διαδικασία αυτή;

Οι αντινομίες αυτές δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την ουσιαστική εννοιολογική μετακίνηση του Chomsky από ένα μοντέλο συστήματος κανόνων στη θεωρία των “αρχών και παραμέτρων”. Έτσι, στη συνέχεια υποστηρίζει: “Ό,τι εμείς γνωρίζουμε εκ των προτέρων, είναι οι αρχές από τα ποικίλα υποσυστήματα... και οι παράμετροι που είναι συνδεδεμένες με αυτές τις αρχές. Ό,τι εμείς μαθαίνουμε, είναι οι σημασίες των παραμέτρων και τα στοιχεία της περιφέρειας. Τελικά, η γλώσσα την οποία μαθαίνουμε είναι ένα σύστημα αρχών με σταθερές παραμέτρους, μαζί με μια περιφέρεια από έκδηλες εξαιρέσεις. Ό,τι γνωρίζουμε, δεν είναι ένα κλασικό σύστημα κανόνων”²⁴.

Ωστόσο, σκοπός μας δεν είναι να προχωρήσουμε στην ανάλυση των αρχών, των παραμέτρων και των στοιχείων της περιφέρειας, στην οποία ο Chomsky φαίνεται να αναγνωρίζει ένα σημαντικό ρόλο, αλλά να διαπιστώσουμε ότι, ο ίδιος, ρητά εγκαταλείπει τη θέση ότι η γλώσσα αποτελεί απόλυτη έκφραση ενός γενετικά καθορισμένου συστήματος κανόνων. Ταυτόχρονα, με έμμεσο τρόπο, εκφράζει τους προβληματισμούς του και για την περίπτωση των μετασημασιακών κανόνων. Έτσι, υποστηρίζει ότι “... δεν έχουμε συγκρίσιμες λογικές, ώστε να δούμε με σκεπτικισμό την ύπαρξή τους, αλλά φαίνεται ότι η ποικιλία αυτών των κανόνων μπορεί σημαντικά να τους εξασθενήσει”²⁵.

Τέλος, περισσότερα αντιλαμβάνομαστε από τη διατύπωση ενός συμπεράσματός του, με το οποίο απορρίπτει την άποψη ότι οι κανόνες παράγουν τα στοιχεία μιας πρότασης. Αναφέρει λοιπόν

ότι "... είναι προτιμότερο να έχεις ένα σύστημα του οποίου τα στοιχεία μπορούν να είναι περισσότερο αυτόνομα, αλλά, συγχρόνως, κάτω από ένα είδος ειδικής έγκρισης (license)"²⁶. Το συμπέρασμα αυτό αναδεικνύει σε όλη την έκταση την αναδιατύπωση της θεωρίας, η οποία αποδεσμεύει σε μεγάλο βαθμό τη λειτουργία της γλώσσας από έμφυτους μηχανισμούς. Ωστόσο, ο Chomsky, μένοντας μέσα στο γενικότερο καντιανό πλαίσιο, ξεκαθαρίζει και την απαίτησή του για ένα σημείο αναφοράς, στο οποίο, σαφώς, δίνει υπερβατολογική-υπερεμπειρική χροιά. Την απαίτηση της ύπαρξης του σημείου αναφοράς εκφράζει ευδιάκριτα, μέσα από την έννοια του όρου "license".

Οι απόψεις που αναφέραμε αναδεικνύουν τις ουσιαστικές μετακινήσεις του Chomsky, οι οποίες φτάνουν μέχρι και τη μη αναγνώριση ύπαρξης κανόνων. Ωστόσο, η επιστημολογική ενότητα με το προηγούμενο έργο του επιχειρείται μέσα από την πρόβλεψη ύπαρξης ενός σαφώς υπερβατολογικού σημείου αναφοράς, το οποίο, κατά κάποιο τρόπο, θα εγκρίνει την αυτόνομη παραγωγή των γλωσσικών στοιχείων.

3.2. Η συμβολή της έννοιας της γνωστικής ικανότητας του Piaget στο άνοιγμα του κοινωνικού πεδίου

Είναι γεγονός ότι οι εσωτερικές αντινομίες της θεωρίας του Chomsky αναδεικνύουν επιχειρήματα, τα οποία θεμελιώνουν την άποψη ότι είναι αδύνατο μια απλή λογική δομή να εξελιχθεί σε σύνθετη. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Παπαμιχαήλ, ο Chomsky θεωρεί ότι: "Το υποκείμενο δεν μπορεί να αποκτήσει καινούριες δομές μέσω της εμπειρίας του επί του περιβάλλοντος. Για να υπάρξει μάθηση, πρέπει να προϋπάρχει η δομή που να την καθιστά εφικτή". Αντίθετα, ο Piaget θεωρεί δυνατή την πρόσκτηση "ε-ντελώς καινούριων δομών". Όμως, και αυτός, αναγνωρίζει την ύπαρξη έμφυτου τμήματος "στο επίπεδο λειτουργίας της δομής"²⁷.

Ο Habermas υποστηρίζει ότι η σχετική με την ανάπτυξη των γνωστικών ικανοτήτων Ψυχολογία του Piaget όχι μόνο συνδέεται με τις απόψεις του Kant αλλά και τις επιβεβαιώνει. Συγκεκριμένα, τονίζει ότι η αναφορά και η αναγνώριση των βασικών κατηγοριών του Kant (χώρου, χρόνου, αιτίας κ.λπ.), καθώς και ο συσχετισμός της ύπαρξής τους με την κατανόηση των αντικειμένων της δυνατής εμπειρίας, είναι απερίφραστη²⁸. Ωστόσο, το ζήτημα που παραμένει ανοιχτό για διερεύνηση συνδέεται με τις διαδικασίες σύστασης των κατηγοριών αυτών. Η προσδοκία ιστορικής δημιουρ-

γίας των υπερβατολογικών προϋποθέσεων επιβεβαιώνει τον καθοριστικό ρόλο του κοινωνικού πεδίου. Έτσι, ενώ ο Kant υποστηρίζει “την ιδέα της γνώσης πριν από τη γνώση”²⁹, ο Habermas κρατάει τις αποστάσεις του και ασκεί κριτική στις υπερεμπειρικές του ιδέες για τη λογική³⁰.

Όμως, και ο ίδιος ο Piaget, από το 1948, δεν αποσαφηνίζει το ζήτημα της υφής της λογικής ικανότητας του υποκειμένου. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι: “Αν η ίδια η λογική δημιουργείται και δεν είναι έμφυτη, τότε πρωταρχικό καθήκον της εκπαίδευσης είναι η διάπλαση του λογικού”³¹. Η χρησιμοποίηση του υποθετικού “αν” είναι εύγλωττη. Ωστόσο, παράλληλα, από την περίοδο που ασκούσε την κριτική του στη Μορφολογική Ψυχολογία, υποστήριζε ότι, χωρίς βιωματική σχέση και δράση με τα πράγματα, δεν θα μπορούσαμε, με μόνη την οπτική αντίληψη και την όποια νοητική λειτουργία, να χρησιμοποιήσουμε σωστά ούτε ένα απλό εργαλείο.

Τέτοιοι προβληματισμοί οδήγησαν τον Piaget στη διερεύνηση των σχέσεων αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο υποκείμενο και στα αντικείμενα. Έτσι, επεδίωξε την υπέρβαση του διαχωρισμού αυτού, μέσα από τη σχέση που δημιουργεί η δράση του υποκειμένου πάνω στα πράγματα. Σύμφωνα με τον Piaget, η γνώση οικοδομείται μεν από το υποκείμενο αλλά σε αλληλεξάρτηση με το αντικείμενο³². Ως άξονα της υπέρβασης αυτής χρησιμοποιεί τη Γενετική Επιστημολογία, η οποία, μέσα από τον εποικοδομισμό και την εξελικτική δυναμική που δίνει στην έννοια της δομής, φαίνεται να δημιουργεί κάποιες προοπτικές.

Η Γενετική Επιστημολογία του Piaget ξεκινά από την υπόθεση ότι η γνώση εξελίσσεται και εξελίσσεται ταυτόχρονα, τόσο με την ωρίμανση των νοητικών δομών, όσο και με τη δράση του υποκειμένου πάνω στα πράγματα, τα οποία και μετασχηματίζει. Ο Piaget δίνει ιδιαίτερη σημασία στην έννοια της δράσης, η επανάληψη και η γενίκευση της οποίας συμβάλλει στη δημιουργία των νοητικών σχημάτων. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι: “Η γνώση πηγάζει από τη δράση (action) και κάθε δράση που επαναλαμβάνεται και γενικεύεται σε νέα αντικείμενα δημιουργεί από την ίδια της την εξάσκηση ένα σχήμα”³³.

Ωστόσο, ο Piaget, πιθανότατα, εμπλέκει στη διαδικασία αυτή και καθαρά νοητικές λειτουργίες, αφού, όπως θα δούμε, κάνει λόγο για “αίσθημα λογικής απαίτησης”. Οι Kamii και Devries περιγράφουν, τόσο τον τρόπο δημιουργίας των νοητικών σχημάτων, μέσα από τις επαναλαμβανόμενες δράσεις των υποκειμένων πάνω στα πράγματα, όσο και τη λειτουργία του “αισθήματος λογικής α-

παίτησης". Τονίζουν λοιπόν ότι οι αισθήσεις μπορούν να βοηθήσουν το παιδί να κατανοήσει ότι το υγρό παίρνει διαφορετική μορφή στο στενό ψηλό δοχείο από ό,τι στο χαμηλό πλατύ δοχείο. Παράλληλα, θεωρούν ότι οι συσχετισμοί που έχουν σχέση με τη διατήρηση της ποσότητας του υγρού, δεν μπορεί παρά να συνδυασθούν, με κάτι περισσότερο από την αισθητηριακή εμπειρία, με ένα συλλογισμό. Έτσι, υποστηρίζουν ότι "... δεν είναι η αισθητηριακή πληροφόρηση, που οδηγεί το παιδί στην έννοια της διατήρησης της ύλης, μα ο συλλογισμός, που του δίνει ένα αίσθημα λογικής απαίτησης, 'η ποσότητα δεν άλλαξε όταν το υγρό χύθηκε σε ένα δοχείο με διαφορετικό μέγεθος'. Είναι πάντα ενδιαφέρον να διαπιστώνεις ότι, όταν ένα παιδί έχει ένα αίσθημα λογικής απαίτησης, δεν αισθάνεται την ανάγκη να διαπιστώσει και εμπειρικά αυτό που πιστεύει"³⁴.

Μια τέτοια θέση υπάρχει περίπτωση να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο Piaget αναγνωρίζει κάποια προτεραιότητα στη νόηση. Όμως, μια προσεκτικότερη ματιά στη διατύπωση, που ο ίδιος ο Piaget χρησιμοποιεί, επανατοποθετεί το ζήτημα στην αρχική του διάσταση. Η ξεκάθαρη πιαζετική διατύπωση, ότι "κάθε δράση που επαναλαμβάνεται και γενικεύεται σε νέα αντικείμενα δημιουργεί από την ίδια της την εξάσκηση ένα νέο σχήμα", δεν αφήνει περιθώρια νοησιακών προτεραιοτήτων. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι οι συσχετισμοί που απαιτούν συλλογισμό και το αναδυόμενο αίσθημα λογικής απαίτησης προϋποθέτουν επαναλαμβανόμενες δράσεις του υποκειμένου, τόσο με το συγκεκριμένο αντικείμενο, όσο και με παρεμφερή αντικείμενα, ώστε το υποκείμενο να φτάσει στη γενίκευση και στη δημιουργία του λογικού σχήματος. Στο σημείο αυτό ο ρόλος του περιβάλλοντος είναι φανερός.

Έτσι ο Piaget κρατάει αποστάσεις τόσο από τους ορθολογιστές, που προϋποθέτουν μια έμφυτη ικανότητα για συλλογισμό, όσο και από μια καθαρά εμπειριοκρατική προσέγγιση, που θέλει τη νόηση ένα απλό μηχανισμό σύνδεσης εμπειρικών ερεθισμάτων. Ταυτόχρονα, με μοχλό τη δράση του υποκειμένου πάνω στα πράγματα, τείνει στην υπέρβαση του κλασικού διαχωρισμού υποκειμένου/αντικειμένου. Για το ζήτημα αυτό η Bliss υποστηρίζει ότι: "Αρχικά την τοποθέτησή του ο Piaget την ονόμασε τοποθέτηση της 'αλληλεπίδρασης' (interactionism), στο βαθμό που μέσω της αλληλεπίδρασης του ατόμου με το περιβάλλον δημιουργούνται τα πνευματικά σχήματα και λειτουργίες, που, με τη σειρά τους, προάγουν την αλληλεπίδραση με το περιβάλλον. Αργότερα ο Piaget επρόκειτο να αποκαλέσει τον εαυτό του 'εποικοδομιστή' όταν θα εξέταζε το πρόβλημα της γένεσης των δομών σκέψης"³⁵.

Σε ό,τι αφορά την έννοια της δομής, σε πρώτη φάση, ο Piaget αναγνωρίζει το δυναμισμό της μέσα από τις λειτουργίες μετασχηματισμού της. Όμως, οι μετασχηματισμοί αυτοί έχουν την έννοια της αυτορρύθμισης της ίδιας της δομής, με βάση τα δικά της στοιχεία που ποτέ δεν την υπερβαίνουν. Σύμφωνα με τον Piaget, δομή είναι "...ένα σύστημα μετατροπών που ενέχει νόμους ως σύστημα, (σε αντίθεση με τα στοιχεία που έχουν ιδιότητες και όχι νόμους). Το σύστημα αυτό διατηρείται ή εμπλουτίζεται από την ίδια τη διαδικασία των μετατροπών του, χωρίς αυτές οι τελευταίες να καταλήγουν έξω από τα όρια του συστήματος ή να κάνουν έκκληση σε εξωτερικά στοιχεία. Με ένα λόγο, η δομή χαρακτηρίζεται από την ολικότητά της, τις μετατροπές της και την αυτορυθμιστική της δυνατότητα"³⁶.

Όμως ο Piaget, στη συνέχεια, διαπίστωσε ότι η έννοια της δομής που είχε περιγράψει το 1968 και που ο δυναμισμός της περιοριζόταν σε έναν περιγραφικό μετασχηματισμό της στα πλαίσια της ίδιας της δομής, δεν ήταν αρκετή να ερμηνεύσει δυνατότητες ανάπτυξης της και μετάλλαξης της³⁷. Η απαίτηση τέτοιων δυνατοτήτων οδήγησε τον Piaget σε σημαντικές διαφοροποιήσεις, σε ό,τι αφορά τις αρχικές του απόψεις για την αφομοίωση, τη συμμόρφωση και την εξισορρόπηση. Έτσι, ο ίδιος γράφει:

“Πρώτη παραδοχή: Κάθε σχήμα αφομοίωσης τείνει να αυτοτροφοδοτείται, δηλαδή να ενσωματώνει στο εσωτερικό του εξωτερικά στοιχεία συμβατά με τη φύση του. Αυτή η παραδοχή αποδίδει μια κινητήρια δύναμη στη διαδικασία και, επομένως, πρέπει να υποθέτει δραστηριότητα από την πλευρά του υποκειμένου, αλλά από μόνη της δεν σημαίνει την κατασκευή νέων στοιχείων.

Δεύτερη παραδοχή: Το συνολικό σχήμα της αφομοίωσης πρέπει να μεταβληθεί καθώς συμμορφώνεται στα στοιχεία που αφομοιώνει. Δηλαδή, τροποποιεί τον εαυτό του σε σχέση με τις ιδιαιτερότητες των γεγονότων αλλά δεν χάνει τη συνέχειά του... Αυτή η δεύτερη παραδοχή δηλώνει την αναγκαιότητα μιας ισορροπίας ανάμεσα στην αφομοίωση και στη συμμόρφωση, προκειμένου η συμμόρφωση να επιτύχει και να παραμείνει συμβατή με τον κύκλο, είτε τροποποιημένη είτε όχι..."³⁸.

Η δυνατότητα μετάλλαξης των δομών, που ενυπάρχει στη δεύτερη παραδοχή, δίνει μια ξεχωριστή δυναμική στον πιαζετικό εποικοδομισμό. Είναι φανερό ότι ο Piaget, με τον τονισμό της ανάγκης της συνέχειας, δεν επιθυμεί να δώσει δυνατότητες αχαλίωτων διαφοροποιήσεων των γνωστικών σχημάτων. Όμως, η έκ-

φραση “τροποποιεί τον εαυτό του σε σχέση με τις ιδιαιτερότητες των γεγονότων”, που υπάρχει στη δεύτερη παραδοχή, έχει μια ριζοσπαστικότητα η οποία λείπει από την πρώτη παραδοχή. Εκεί, η αντίστοιχη έκφραση είναι: “... κάθε σχήμα αφομοίωσης τείνει να ενσωματώνει στο εσωτερικό του εξωτερικά στοιχεία συμβατά με τη φύση του”. Έτσι, η έννοια της “τροποποίησης”, σε σχέση με αυτή της “ενσωμάτωσης” συμβατών στοιχείων, δημιουργεί τη δυναμική της μετάλλαξης, η οποία με τη σειρά της ριζοσπαστικοποιεί και την έννοια της εξισορρόπησης. Οι εξισορροπήσεις, με τη συνεχή μετάλλαξη των δομών μέσα από τη δράση του υποκειμένου, λειτουργούν ανταγωνιστικά προς τις προηγούμενες μορφές ισορροπίας και με τις διαδοχικές επανεξισορροπήσεις οικοδομούνται ποιοτικά τελειότερες μορφές.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι, σύμφωνα με το πινακτικό μοντέλο, οι δομές σκέψης δεν είναι ούτε έμφυτες ούτε αποτέλεσμα περιβαλλοντικών επιδράσεων. Η οικοδόμηση των δομών αυτών είναι περισσότερο αποτέλεσμα της δράσης του υποκειμένου. Τελικά, ο δεσμός του Piaget με το υποκείμενο και τις έμφυτες προδιαθέσεις του φαίνεται να ορίζεται ή, ορθότερα, να περιορίζεται στην έννοια της γενικής αυτής ικανότητας. Την ίδια άποψη επαναβεβαιώνει σαφέστερα, λίγο αργότερα, σημειώνοντας ότι: “Κάθε γνωστική συμπεριφορά συμπεριλαμβάνει ένα έμφυτο τμήμα τουλάχιστο στο επίπεδο της λειτουργίας της, ενώ η δομή μοιάζει να συγκροτείται σιγά σιγά μέσω της αυτορρύθμισης”³⁹.

Έτσι, παρά τις όποιες προσπάθειες υπέρβασης του καρτεσιανού διαχωρισμού υποκειμένου/αντικειμένου, και ο Piaget κρατάει ως σταθερό σημείο αναφοράς τη γενική αυτή ικανότητα του υποκειμένου, που, έστω οριακά, διαχωρίζει το υποκείμενο και τη δράση του από το αντικείμενο. Παράλληλα, οι τελευταίες απόψεις του, οι σχετικές με τη μετάλλαξη της δομής, προαγγέλλουν το άνοιγμα της και, ίσως, τις ριζοσπαστικές αντιλήψεις των μεταδομιστών⁴⁰. Ωστόσο, το κρίσιμο ζήτημα συνδέεται με την αμφισβήτηση ή όχι της συμμετοχής των καθαρών νοητικών λειτουργιών, στις διαδικασίες συγκρότησης εξέλιξης ή μετάλλαξης των λογικών δομών του υποκειμένου.

4. Ριζοσπαστικότερη στροφή προς το κοινωνικό πλαίσιο: Ανάδειξη των απόψεων του Habermas και του πρώιμου Adorno.

Ο Habermas υιοθετεί τις ερμηνείες που αναδεικνύουν τον καθαρά υπερβατολογικό χαρακτήρα της αρχικής θεωρίας του

Chomsky. Έτσι, στο έργο του *The Theory of Communicative Competence*, ασκεί κριτική στις συγκεκριμένες απόψεις και επιχειρεί να αναδείξει το ρόλο του κοινωνικού πεδίου στη διαμόρφωση και εξέλιξη της ικανότητας του υποκειμένου. Παράλληλα, διαβλέποντας το δυναμισμό της επικοινωνιακής διάστασης της γλώσσας, μετασχηματίζει τη γνωστή από τον Chomsky έννοια της “γλωσσικής ικανότητας” (Linguistic Competence) και αξιοποιεί την επεξεργασμένη και από το Hymes έννοια της “επικοινωνιακής ικανότητας” (Communicative Competence). Ωστόσο, αν και αναδεικνύει το σχετικιστικό δυναμισμό της πραγματολογικής διάστασης, δεν παραμελεί την ανάγκη ύπαρξης και λειτουργίας θεμελιωτικών σημείων, τα οποία, στην παρούσα φάση, τα συνδέει με την έννοια της ικανότητας του υποκειμένου. Όμως, το κρίσιμο σημείο της διερεύνησής μας συνδέεται με τη θεματοποίηση της υφής της έννοιας της ικανότητας, η οποία θεωρούμε ότι αποσαφηνίζεται με την αξιοποίηση της *Ιδέας της Φυσικής ιστορίας* του Adorno.

Ο Chomsky, με βάση την αυθαίρετη διάκριση μεταξύ βαθιάς και επιφανειακής δομής, θεωρεί τη γλώσσα σύστημα που στηρίζεται σε ένα περιορισμένο αριθμό κανόνων, οι οποίοι βρίσκονται στη βαθιά δομή και δημιουργούν τις προϋποθέσεις στον ομιλητή, στη φάση της γλωσσικής εκπλήρωσης, να στοχάζεται, συνειδητά ή ασυνειδητά, πάνω σε αυτούς και, χωρίς επηρεασμούς από τον “άλλο”, να παράγει έναν άπειρο αριθμό γραμματικά ορθών προτάσεων. Παράλληλα, θεωρεί ότι οι σωστοί συνδυασμοί των κανόνων της βαθιάς δομής, με βάση τους μετασχηματισμούς που συντελούνται σε αυτή, μορφοποιούνται στην επιφανειακή δομή⁴¹. Ωστόσο, οι καθαρά νοητικές αυτές επεξεργασίες περιορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, τη λειτουργία της γλώσσας και τις διαδικασίες δημιουργίας της σημασίας στο πλαίσιο του μοναχικού υποκειμένου και αναδεικνύουν την υπερβατολογική έννοια του υποκειμενικού ορθολογισμού, η οποία έχει τις ρίζες της στην κλασική καρτεσιανή διάκριση υποκειμένου/αντικειμένου (βλ. ενότ. 2.).

Έτσι, θεωρούμε ότι η κριτική του μονολογισμού, του απόλυτου χαρακτήρα των έμφυτων μηχανισμών της γλώσσας και της ερμηνευτικής σημασιολογίας, που ο Habermas ασκεί στη θεωρία του πρώιμου Chomsky⁴², ανοίγει το δρόμο για την ανάδειξη της ουσιαστικής συμβολής του κοινωνικού πεδίου στη συγκρότηση, ανάπτυξη ή και μετάλλαξη της ικανότητας του υποκειμένου. Ο Habermas θεωρεί ότι:

1. Η γλωσσική ικανότητα, με τη μορφή που παρουσιάζεται στον Chomsky, έχει μονολογικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατό να αποδεχθεί κανείς τη θέση του

Chomsky, σύμφωνα με την οποία η καθολικότητα της γλώσσας σχετίζεται αποκλειστικά "... με το βασικό εξοπλισμό του μοναδικού και μοναχικού οργανισμού του ομιλούντος υποκειμένου"⁴³.

2. Η καθαρή θέση του πρώιμου Chomsky, σύμφωνα με την οποία τα συστήματα των γλωσσικών κανόνων προϋπάρχουν και καθορίζουν τη χρήση της γλώσσας, οδηγεί στη διαμόρφωση ενός δεύτερου σημείου κριτικής, το οποίο σχετίζεται με τον προγενέστερο, τον έμφυτο χαρακτήρα της έννοιας της ικανότητας του υποκειμένου. Στο σημείο αυτό τονίζει με έμφαση ότι η συγκεκριμένη έννοια είναι αδύνατο να "... προηγείται όλης της εμπειρίας"⁴⁴.

Για το Habermas, ο οποίος στο σημείο αυτό είναι πολύ κοντά στον Piaget και στον ύστερο Chomsky, κάποια από τα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας είναι προγενέστερα, στο βαθμό που αυτά "... θεμελιώνουν τις προϋποθέσεις για ενδεχόμενη επικοινωνία και γενικά ερμηνευτικά σχήματα"⁴⁵. Όμως, κάποια άλλα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας είναι "μεταγενέστερα", επίκτητα, στο βαθμό που "... αυτά αντιπροσωπεύουν σταθερά χαρακτηριστικά μιας ενδεχόμενης εμπειρίας, η οποία είναι κοινή σε κάθε πολιτιστικό περιβάλλον"⁴⁶. Με τον τρόπο αυτό, επιδιώκει να τεκμηριώσει μια συμπληρωματική σχέση ανάμεσα στον καθολικό χαρακτήρα των προγενέστερων σημασιολογικών δομών της γλώσσας και στην καθολικότητα των μεταγενέστερων εμπειρικών σημασιολογικών δομών. Παράλληλα, με τη χρησιμοποίηση του όρου "προγενέστερα" αντί "έμφυτα", προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί από τη θεωρία των "έμφυτων προγραμμάτων" του Chomsky και να τονίσει τη φυσικοϊστορική διάσταση. Η Benhabib, αναδεικνύοντας την πιαζετική διάσταση της έννοιας της ικανότητας, τονίζει χαρακτηριστικά ότι "... ο Habermas θεωρεί αυτές τις βαθιές δομές ως σχέδια από διαμορφωμένες ικανότητες, οι οποίες αναπτύσσονται στην ιστορία από τα άτομα και τις κοινωνίες"⁴⁷. Ο Habermas, με τον τρόπο αυτό, ασκεί κριτική στις υπερβατολογικές βάσεις της θεωρίας του Chomsky.

3. Ο αρχικός σχεδιασμός του σημασιολογικού συστήματος του Chomsky, αναφέρεται σε αυτό που ονομάζεται "ερμηνευτική σημασιολογία", η οποία συνδέεται άμεσα με τη "λεξική σημασία". Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής σημασιολογίας "... η σημασία των λέξεων θα πρέπει να νοηθεί ως ένα σύνολο λεξικών χαρακτηριστικών, που στην πραγματικότητα είναι μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά ('γραμματικές σημασίες') και καθαρώς σημασιολογικά ('λεξικές σημασίες')"⁴⁸. Όμως, ο Habermas υπο-

στηρίζει ότι το περιεχόμενο της σημασιολογίας δεν μπορεί να αναλυθεί επαρκώς μέσα από το "... συνδυασμό ενός πεπερασμένου αριθμού εννοιολογικών συστατικών στοιχείων, ..."49.

Στο τρίτο σημείο της κριτικής του Habermas, αυτό της λεξικής-ερμηνευτικής σημασιολογίας, με βάση την οποία το υποκείμενο διαμορφώνει τις σημασίες από το συνδυασμό συγκεκριμένων στοιχείων, εμπλέκονται τόσο η θέση για το μονολογικό χαρακτήρα της γλώσσας, όσο και αυτή για τον προγενέστερο. Σύμφωνα με το Habermas, ο μονολογισμός είναι "... ασυμβίβαστος με την πρόταση ότι η καθολικότητα της σημασιολογίας θα μπορούσε επίσης να είναι μέρος ενός δι-υποκειμενικά παραγόμενου πολιτισμικού συστήματος". Ταυτόχρονα, το προκαθορισμένο είναι "... ασυμβίβαστο με την πρόταση ότι οι καθολικές σημασιολογικές δομές μπορούν επίσης να αντανakλούν την καθολικότητα των συγκεκριμένων πεδίων της εμπειρίας"50.

Όμως, για το Habermas, αυτό είναι το βασικό πρόβλημα της σημασιολογίας του Chomsky. Υποστηρίζει ότι η θέση αυτή μπορεί να κατανοηθεί, μόνο αν εξετασθεί σε σχέση με συγκεκριμένες κοινωνικοϊστορικές περιστάσεις. Ταυτόχρονα, ο Roderick τονίζει ότι "... ο Habermas, σε απόλυτη ταύτιση με την ερμηνευτική θέση του Gadamer, υποστηρίζει ότι το πρόγραμμα του Chomsky ... συνδέει την κατανόηση με προγενέστερα στοιχεία, τα οποία αναφέρονται σε συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα και σε συγκεκριμένη ιστορική περίσταση"51. Όμως, η σημασία πολλών στοιχείων, ο συνδυασμός των οποίων καθορίζει και το περιεχόμενο της σημασιολογίας στον Chomsky, μπορεί να αλλάζει ανάλογα με γενικότερες ιστορικο-πολιτιστικές συνθήκες. Έτσι η ανάλυση δεν μπορεί να είναι έγκυρη παρά μόνο για "... ένα κοινωνικό σύστημα, σε μια συγκεκριμένη στιγμή της ανάπτυξής του"52. Για το Habermas, η άποψη του Chomsky είναι "... ασυμβίβαστη με την πρόταση ότι οι σημασιολογικές δομές μπορούν να διαμορφώνονται και να διαφοροποιούνται σε δομικές ενώσεις με συνολικές απόψεις για τη φύση και την κοινωνία"53.

Σε κάθε περίπτωση, ο πρώτος Chomsky φαίνεται να ουδετεροποιεί το ρόλο του κοινωνικού πλαισίου στη διαδικασία διαμόρφωσης της ικανότητας του υποκειμένου, την οποία συνδέει με προϋπάρχοντα συστήματα γλωσσικών κανόνων. Τελικά, η ουσία της διαφοράς του με το Habermas εντοπίζεται στην υφή της έννοιας της ικανότητας. Ο Habermas, μέσα από την κριτική του στον Chomsky, κάνει μια προσπάθεια να επεκτείνει την έννοια της ικανότητας, για αυτό άλλωστε και την ορίζει ως επικοινωνιακή ικανότητα. Η επέκταση της έννοιας της ικανότητας γίνεται μέσα α-

πό τις συμπληρωματικές έννοιες της δι-υποκειμενικότητας στο μονολογισμό, του επιγενόμενου στο προκαθορισμένο και της διαφοροποίησης με βάση το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο σε σχέση με τον ερμηνευτικό-λεξικό χαρακτήρα της σημασιολογίας. Τα υπερβατολογικά χαρακτηριστικά των εννοιών της ικανότητας και της καθολικότητας αποτελούν το φάντασμα με το οποίο ο Habermas εξακολουθεί και σήμερα να παλεύει⁵⁴.

Με το τρίτο σημείο της κριτικής του, ο Habermas πλησιάζει σαφώς τις απόψεις του Hymes. Ο βασικός ρόλος του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου που προτείνει ο Hymes⁵⁵ ή, έστω, ο συμπληρωματικός, που αναδύεται από το έργο του Habermas, είναι φανερό ότι διευρύνει και, μέσα από τη διεύρυνση, εξασθενίζει την καθαρή υπερβατολογική διάσταση των εννοιών της ικανότητας και της καθολικότητας. Θεωρούμε ότι η υπαρκτή πολλαπλότητα των κοινωνικο-πολιτισμικών πλαισίων συμβάλλει στη διαφοροποίηση της έννοιας της ικανότητας, η οποία παρουσιάζεται με ανάλογες ποικιλίες. Είναι αυτονόητο ότι η πολλαπλότητα των ποικιλιών προβληματοποιεί τη σημασία της ίδιας της έννοιας. Παράλληλα, η πολλαπλότητα των ικανοτήτων και των κοινωνικο-πολιτισμικών πλαισίων επηρεάζει και την έννοια της καθολικότητας. Η έννοια αυτή υπονομεύεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να παρουσιάζεται με την αντινομία της πολλαπλότητας της καθολικότητας.

Ωστόσο, ο Habermas θέλει να διασώσει τις δύο αυτές έννοιες, προκειμένου να περιορίσει τους κινδύνους μιας καθαρά ιστορικής κατεύθυνσης, η οποία μπορεί να οδηγήσει στη χωρίς όρια σχετικοποίηση της γνώσης. Έτσι, θεωρώντας απαραίτητη την κοινωνικά διαμορφωμένη ικανότητα του υποκειμένου, προσπαθεί να συνδέσει την έννοια του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου με αυτή της δι-υποκειμενικότητας. Η έννοια της δι-υποκειμενικότητας, παρά τη σχετικιστική της δυναμική, φαίνεται ότι εμπεριέχει και τη θεμελιωτική έννοια του υποκειμένου και της ικανότητάς του⁵⁶. Όμως, οι θέσεις αυτές, παρά το ότι εξακολουθούν να τονίζουν τη λειτουργία του κανόνα, δίνουν έναν ξεχωριστό, αυτόνομο και, κυρίως, παραγωγικό ρόλο στην επίδραση του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου στη διαδικασία συγκρότησης της ικανότητας.

Τελικά, η αποσύνδεση του Habermas από τη βαθιά δομή αποσαφηνίζεται στο έργο του: "A Postscript to Knowledge and Human Interests" (πρώτη έκδοση, 1973). Εδώ, με επιστημολογικούς όρους, ασκεί κριτική στις λεγόμενες γενετικές επιστήμες, οι οποίες, συσχετίζοντας "ανασυγκροτήσιμα λογικά πρότυπα και εμπειρικούς μηχανισμούς", προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη δημιουργία νέων γνωστικών δομών. Για το Habermas, οι υπερβατολογικοί ό-

ροι της δυνατής εμπειρίας συνδέονται με τη φυσικοϊστορική προοπτική⁵⁷. Θεωρούμε ότι το εννοιολογικό πλαίσιο της *Ιδέας της Φυσικής ιστορίας* του Adorno επιβεβαιώνει σαφέστερα τον καθοριστικό ρόλο του κοινωνικού πεδίου στη διαδικασία συγκρότησης της ικανότητας του υποκειμένου.

Ο Adorno, στο εισαγωγικό σημείωμα του κειμένου του, κάνει ορισμένες παρατηρήσεις σχετικές με την ορολογία. Έτσι, υποστηρίζει ότι: "... δεν πρόκειται εδώ για εκείνη τη σύλληψη της Φυσικής Ιστορίας στα πλαίσια του καθιερωμένου νοήματός της, δεν πρόκειται, για παράδειγμα, για την ιστορία της Φύσης έτσι όπως αυτή επέχει θέση αντικειμένου των φυσικών επιστημών". Σύμφωνα με τον Adorno, η εμφάνιση και η λειτουργία του "Νέου" δημιουργεί τη δυναμική της εξέλιξης και της μετάλλαξης, η οποία, με τη σειρά της, σηματοδοτεί την υπέρβαση αυτού που υπήρχε "ανέκαθεν", δηλαδή της Φύσης. Αυτό που υπάρχει συγκροτημένο και δεδομένο ως ουσία και εκδηλώνεται μέσα στην ανθρώπινη ιστορία αποτελεί τη βάση, το σημείο εκκίνησης. Η εκκίνηση από το "φυσιοειδές" μπολιάζεται με το ποιοτικά Νέο και δημιουργεί την ιστορική κίνηση(58). Αρχικά, η έννοια της "Φύσης" φαίνεται να αναδεικνύει οντολογικά ερωτήματα, των οποίων την υπέρβαση θα επιδιώξει μέσα από τη δυναμική της "Ιστορίας" και τη συγκρότηση της έννοιας της "Φυσικής Ιστορίας". Σταθερή πρόθεση του Adorno είναι να επιβεβαιώσει τη δυνατότητα υπέρβασης της αντίθεσης Φύσης και Ιστορίας. Η δυνατότητα αυτή, ασφαλώς, τοποθετεί σε άλλη βάση το οντολογικό πρόβλημα.

Ο Adorno, με άξονα τα οντολογικά ερωτήματα, υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για ένα σαφή διαχωρισμό υποκειμένου/αντικειμένου. Θεωρεί λάθος την άρνηση του ρόλου της ιστορίας και της δυναμικής του κοινωνικού πλαισίου στη διαδικασία συγκρότησης του υποκειμένου. Η απομόνωση της Φύσης του υποκειμένου και η απολυτοποίηση της υπερβατικής του διάστασης επιβεβαιώνουν τον κλασικό οντολογικό διαχωρισμό υποκειμένου/αντικειμένου. Παράλληλα, η ανάδειξη μιας άκρατης ιστοριστικής κατεύθυνσης δημιουργεί προβλήματα ελέγχου της εγκυρότητας της γνώσης. Για αυτόν, η στατικότητα του φορμαλισμού έχει τα ίδια προβλήματα με την απολυτοποίηση της τυχαιότητας⁵⁹. Έτσι, η προοπτική θετικής λειτουργίας του κοινωνικού πλαισίου φαίνεται να απαιτεί και σταθερά σημεία αναφοράς. Η Benhabib υποστηρίζει ότι "... η αναδόμηση των ικανοτήτων του ανθρώπινου είδους από το ανώνυμο υποκείμενο... προϋποθέτει το ρόλο ... της ιστορίας του υποκειμένου της ιστορίας"⁶⁰.

Στη συνέχεια ο Adorno, διερευνώντας τις δυνατότητες σύγκλι-

σης των εννοιών της “Φύσης” και της “Ιστορίας”, στα πλαίσια της φιλοσοφίας της ιστορίας, προσπαθεί να αξιοποιήσει απόψεις τόσο του Lukacs όσο και του Benjamin.

Σύμφωνα με το Lukacs, το “ιστορικό στοιχείο ως γεγονός” μετατρέπεται σε “Φύση” και, επομένως, η “Φύση” αποκτά ιστορική διάσταση. Έτσι, στην έννοια της “Φυσικής Ιστορίας” δεν μπορούμε να δώσουμε τη διάσταση της σταθερής “γενικής δομής”, αλλά αυτή της “ερμηνείας της συγκεκριμένης Ιστορίας”. Συγκεκριμένα τονίζει ότι “... η παγωμένη Ιστορία είναι Φύση ή το ζωντανό στοιχείο της Φύσης που έχει παγώσει είναι απλά και μόνο το συντελεσμένο στην Ιστορία”⁶¹. Όμως, σύμφωνα με τον Adorno, ο Benjamin ήταν εκείνος που έδωσε την αποφασιστική ώθηση στην έννοια της “Φυσικής Ιστορίας”. Για τη θεμελίωση της άποψής του αναφέρει ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τον ίδιο τον Benjamin: “Φαντάζομαι τη Φύση ... ως αιώνια παροδικότητα...”⁶². Στο σημείο αυτό αναδύεται η αισιόδοξη διάσταση της *Ιδέας της Φυσικής Ιστορίας* του Adorno και οι προοπτικές διαμόρφωσης και εξέλιξης της ικανότητας του υποκειμένου.

Τελικά, η φυσικοϊστορική προοπτική δημιουργεί προϋποθέσεις αποτελεσματικής λειτουργίας της Ιστορίας (κοινωνικό πεδίο), για τη σταδιακή δημιουργία και ανάπτυξη των λογικών δομών (ικανότητων του υποκειμένου), οι οποίες, με τη σειρά τους, παγιώνονται και συνδέονται με αυτό που ο Adorno αποκαλεί Φύση. Ωστόσο, η “αιώνια παροδικότητα” της Φύσης δίνει τη δυνατότητα της εξέλιξης ή της μετάλλαξης των όποιων παγιωμένων στοιχείων και, έτσι, εξασφαλίζεται η δυναμική της Ιστορίας. Σε κάθε περίπτωση, οι ρυθμοί των διαφοροποιήσεων φαίνεται να περιορίζονται από την αντίσταση της παγιωμένης ιστορίας, η οποία εκφράζει τη Φύση, δηλαδή την ικανότητα, του συγκεκριμένου υποκειμένου. Η θέση αυτή δημιουργεί προϋποθέσεις υπέρβασης των υπερβατολογικών και μεταφυσικών θεμελιώσεων της έννοιας της ικανότητας.

Έτσι, αποσαφηνίζεται ο ρόλος του κοινωνικού πλαισίου στη διαδικασία δημιουργίας και ανάπτυξης των δομών λογικότητας, οι οποίες αποτελούν την έκφραση μιας, πιθανόν, μη υπερβατολογικής έννοιας της ικανότητας. Οι απόψεις αυτές δίνουν άλλη δυναμική, τόσο στις γενετικές επιστήμες, όσο και στη χαμπερμασιανή προοπτική και επιβεβαιώνουν το ρόλο και την αποτελεσματικότητα των κοινωνικών-επικοινωνιακών λειτουργιών, στην πορεία δημιουργίας των δομών λογικότητας. Οι συγκεκριμένες λογικές δομές συγκροτούν τις γνωστικές, τις γλωσσικές και τις επικοινωνιακές ικανότητες του υποκειμένου.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε χρήσιμο να αναφέρουμε την άπο-

ψη που εκφράζει ο Habermas, στο *A Postscript to Knowledge and Human Interests*, σχετικά με τον αναστοχασμό. Εκεί, υποστηρίζει ότι ο αναστοχασμός δεν αποτελεί μια διανοητική αναλυτική διαδικασία η οποία συντελείται στο κεφάλι του υποκειμένου. Η αποδοχή της διαπλοκής Φυσικών και Ιστορικών στοιχείων του δίνει τη δυνατότητα να υποστηρίξει ότι ο αναστοχασμός επανενσωματώνεται στη διαμορφωτική διαδικασία. Η έννοια της επανενσωμάτωσης δημιουργεί τη δυναμική της εξέλιξης και της ιστορικής κίνησης⁶³.

5. Συμπεράσματα

Η θεματοποίηση της υψής της έννοιας της ικανότητας και η ανάδειξη του ρόλου του κοινωνικού πλαισίου στη διαδικασία συγκρότησης και ανασυγκρότησής της, επιδιώκει να ξεπεράσει τις πιθανές υπερβατικές (καρτεσιανές) και υπερβατολογικές (καντιανές) θεμελιώσεις της συγκεκριμένης έννοιας. Η ικανότητα του υποκειμένου, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις ή αναδιατυπώσεις, είναι παρούσα στις προσεγγίσεις, τόσο του Chomsky, όσο και του Piaget. Παράλληλα, η έννοια αυτή είναι εξίσου κρίσιμη και στους Habermas και Adorno. Αντλείται, σαφώς, από τη βασική άποψη του Kant, τη σχετική με τις προϋποθέσεις που είναι αναγκαίες, προκειμένου το υποκείμενο να εξασφαλίσει τη δυνατότητα απόκτησης γνώσης και εμπειρίας. Ωστόσο, η θεματοποίηση της υψής της επιβεβαιώνει προοδευτικά το ρόλο του κοινωνικού πεδίου.

Ο Habermas, όπως είδαμε, στο "A Postscript to Knowledge and Human Interests" (1973), θεωρεί την υπόθεση των Piaget και Chomsky περί "έμφυτων" προγραμμάτων ανεπαρκή. Όμως, και ο Piaget προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί από τη θέση του πρώιμου Chomsky περί "έμφυτων προγραμμάτων", καθώς και από απόψεις που αποκλείουν τη δημιουργία νέων γνωστικών δομών με βάση την εμπειρία. π.χ. Μιλάει, για "γενική ικανότητα ανασυνδυασμού" των γνωστικών επιπέδων ή για "έμφυτο τμήμα στο επίπεδο λειτουργίας της δομής". Ωστόσο, Chomsky και Piaget συμφωνούν, τόσο για την ύπαρξη κάποιου έμφυτου σημείου αναφοράς, όσο και για την εξάρτηση της γνώσης από τη δράση του υποκειμένου. Η ένσταση του Chomsky έγκειται στο γεγονός ότι "... θεωρεί αδύνατο λογικά να υποστηρίξει κανείς την υπόθεση πως ένα σύνθετο σύστημα μπορεί να δημιουργηθεί εξελικτικά από ένα απλό. Το υποκείμενο δεν μπορεί να αποκτήσει καινούριες δομές μέσω της εμπειρίας του επί του περιβάλλοντος. Για να υπάρξει

μάθηση, πρέπει να προϋπάρχει η δομή που να την καθιστά εφικτή”⁶⁴. Τελικά όμως, όπως διαπιστώσαμε, και ο Chomsky στο ύστερο έργο του φαίνεται να αναγνωρίζει τη συμβολή του κοινωνικού πλαισίου στην ανάπτυξη των γλωσσικών δομών.

Βλέπουμε λοιπόν ότι Chomsky, Piaget και Habermas αναφέρονται στην καντιανή προϋπόθεση για τη δυνατότητα απόκτησης γνώσης και εμπειρίας. Όμως, παρατηρούμε ότι οι δύο πρώτοι, με τις όποιες διαφοροποιήσεις τους, παραμένουν μέσα στη λογική του οντολογικού διαχωρισμού υποκειμένου/αντικειμένου. Ο Habermas αρνείται τις υπερεμπειρικές ιδέες του Kant και συσχετίζει τις όποιες υποκειμενικές προϋποθέσεις όχι με έμφυτα προγράμματα ή, έστω, έμφυτες γενικές ικανότητες αλλά με τη φυσικοϊστορική διαμόρφωση του υποκειμένου και των δυνατοτήτων του. Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος της “Ιστορίας” (κοινωνικού πλαισίου) του Adorno. Σύμφωνα με τον Adorno, τα παγιωμένα από τη χρήση στοιχεία του κοινωνικού πεδίου ενσωματώνονται και επανενσωματώνονται ως λογικές δομές στο υποκείμενο και συγκροτούν αυτό που ονομάζουμε “Φύση” (ικανότητα).

Οι ριζοσπαστικές αυτές απόψεις, αν όχι κάτι περισσότερο, αμφισβητούν και υπονομεύουν την κυρίαρχη για τη γνωσιοθεωρία έννοια του υποκειμενικού ορθολογισμού, αφού μεταφέρουν τον προβληματισμό προς την κατεύθυνση της εμπειρίας. Παράλληλα, επιβεβαιώνουν τη λειτουργία του ενεργητικού υποκειμένου. Ωστόσο, στηρίζουν την ικανότητά του σε κοινωνικά συγκροτημένες και εξελισσόμενες δομές λογικής. Η Benhabib υποστηρίζει ότι: “Οι αναδομήσεις συνεχίζουν το έργο της υπερβατολογικής φιλοσοφίας με κάποιες τροποποιήσεις. Όπως ακριβώς η υπερβατολογική φιλοσοφία ζητά να βοηθήσει τα άτομα να συνειδητοποιήσουν τις αναγκαίες προϋποθέσεις οι οποίες ισχύουν σε όλες τις γνωστικές πράξεις, έτσι και οι ανασυγκροτησιακές θεωρίες αναλύουν τις βαθιές δομές της γνώσης και της δράσης, οι οποίες καθορίζουν τις ενέργειες των ατόμων. Ωστόσο, αντίθετα από την υπερβατολογική φιλοσοφία, οι ανασυγκροτησιακές επιστήμες δε θεωρούν δεδομένο ότι αυτές οι βαθιές δομές είναι ανιστορικές...”⁶⁵.

Σημειώσεις

1. “Η προσπάθεια ανασυγκρότησης των ιδιαίτερων ικανοτήτων του υποκειμένου έχει οδηγήσει στη δημιουργία ενός νέου τύπου επιστημών. Συγκεκριμένα αναφέρομαι στις γενετικές επιστήμες, στο πλαίσιο της

γνωστικής ψυχολογίας. Οι επιστήμες αυτές είναι ταυτόχρονα ανασυγκροτησιακές και εμπειρικές. Παράλληλα, προσπαθούν να ερμηνεύσουν την απόκτηση και την ανάπτυξη των γνωστικών, των γλωσσικών και των επικοινωνιακών ικανοτήτων, με βάση ανασυγκροτήσιμα λογικά σχήματα και εμπειρικούς μηχανισμούς" [Habermas J. (1978), "A Postscript to Knowledge and Human Interests", in *Knowledge and Human Interests*, second edition, Translation J. J. Shapiro, London, Heinemann, σ. 379].

2. Descartes, *Principes*, I, 10. Μετάφρ., Κ. Παπαγιώργης, 1990, 117.

3. "Για τον Πλάτωνα π.χ. είναι πέρα για πέρα φυσικό να έχει η σκέψη ένα αντικείμενο. Όλες οι δυσκολίες που συναντάει μέσα στο *Θεαίτητο*, όταν πάει να εξηγήσει το λάθος, σχετίζονται με την απουσία μιας αληθινής έννοιας του υποκειμένου. Πέρα από το αν αυτή η απουσία συνιστά μιαν έλλειψη, το βέβαιο είναι ότι ο Πλάτωνας αποκλειόταν να αμφιβάλλει για την ύπαρξη των πραγμάτων ή να συλλάβει τη γνώση με βάση το *co-gito*. Αυτό αντιπροσωπεύει μιαν άλλη αρχή" [Παπαγιώργης Κ. (1983), *Η οντολογία του Μάρτιν Χάιντεγκερ*, Νεφέλη, Αθήνα, σ. 58].

4. Παπαγιώργης, 1983, 65-66.

5. Walsh M. (1985), *A History of Philosophy*, A Geoffrey Chapman book published by Cassell Ltd, London, σ. 307-308.

6. "... εξετάζοντας τους κανόνες με βάση τους οποίους ο νους συσχετίζει τις παραστάσεις είτε είναι αυτές εμπειρικές είτε πρωταρχικές, a priori δηλαδή δοσμένες, φέρνει στο φως ένα νέο πεδίο γνώσης που αγνοούσε ο Hume. Το πεδίο του υπερβατολογικού που ο Kant διακρίνει από το πεδίο του εμπειρικού" [Δεληγιώργη Α. (1991), *Ο διαμελισμός του λόγου και η νεωτερική σκέψη: Από τον Kant στον Καστοριάδη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σ. 48].

7. Walsh, 1985, 324-325.

8. Kant I. (1989), *Τι είναι Διαφωτισμός*, Εκδόσεις κριτική, Αθήνα, σ. 19, Μετάφραση, Ν. Μ. Σκουτερόπουλος.

9. Mc Carthy T. (1991): *Ideals and Illutions: On Reconstruction and Deconstruction in Contemporary Critical Theory*, M.I.T., σ. 181.

10. Habermas, 1978, 379.

11. Habermas, 1978, 379.

12. Chomsky N. (1957), *Syntactic Structures*, The Hague, Mouton.

13. Roderick R., (1986), *HABERMAS and the Foundations of Critical Theory*, London, Mac Millan, σ. 75.

14. Chomsky N., (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass., M.I.T. Press, σ. 4.

15. Βοσνιάδου Σ. (1992), *Γλώσσα*, Τόμ. Α', Gutenberg, Αθήνα, σ. 22.

16. Chomsky N., (1957), Απόσπασμα στο Γ. Μπαμπινιώτη, (1980), *Θεωρητική Γλωσσολογία*, Αθήνα, 1980, σ. 245.

17. "... μπορούμε να πούμε ότι η γενετική-μετασχηματιστική θεωρία του Chomsky περνάει ... από την 'α-σημασιολογική' φάση των 'Συντακτικών δομών' (1957) στην σημασιολογική φάση της βασικής θεωρίας...". Ωστόσο, μέχρι το 1975 (*Reflections on Language*), θεωρεί ότι οι σημασιολογικοί κανόνες έχουν ερμηνευτικό ρόλο και συνδέονται με τη βαθιά δομή (Μπαμπινιώτης, 1980, σ. 246).

18. Τομπαϊδης Δ., (1989), *Διδασκαλία Νεοελληνικής Γλώσσας*, Επικαιρότητα, Αθήνα, σ. 49-53.
19. Παπαμιχαήλ Γ., (1988), *Μάθηση και Κοινωνία*, Οδυσσεάς ΕΠΕ, Αθήνα, σ. 128.
20. Chomsky N., (1980), *Rules and Representations*, New York, Columbia University Press, σ. 224.
21. Chomsky, 1980, σ. 225.
22. Chomsky, 1980, σ. 65 και 187.
23. Chomsky N., (1986), *Knowledge of Language: Its nature, origin and use*, New York, Praeger, σ. 46.
24. Chomsky, 1986, σ. 150, Η έμφαση δική μας.
25. Chomsky, 1986, σ. 83.
26. Chomsky, 1986, σ. 93.
27. Παπαμιχαήλ, 1988, σ. 128.
28. Habermas, 1978, σ. 386.
29. Habermas J., (1987), Απόσπασμα στο Rasmussen, 1990, σ. 20.
30. Mc Carthy, 1991, σ. 181.
31. Piaget J., (1948), Απόσπασμα στον Αρ. Κάντα, 1979, σ. 45.
32. "... γνώση δεν βρίσκεται μόνο μέσα στο υποκείμενο, ούτε μέσα σε ένα υποτιθέμενο ανεξάρτητο αντικείμενο, αλλά κατασκευάζεται από το υποκείμενο ως μια αναπόσπαστη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου" [Piaget J., (1972a), Απόσπασμα στη J. Bliss, *Αναπαραστάσεις του Φυσικού Κόσμου*, Επιμέλεια, Β. Κουλαϊδής, Gutenberg, Αθήνα, 1994, σ. 73].
33. Piaget J., (1979), Απόσπασμα στον Παπαμιχαήλ, 1988, σ. 81.
34. Kamii και Devries, Μετάφραση, Βασιλειάδου, 1979, σ. 12.
35. Bliss, 1994, σ. 84-85.
36. Piaget J., (1968), Απόσπασμα στον Παπαμιχαήλ, 1988, σ. 85-86.
37. "Αυτό λοιπόν που διακρίνει τον Piaget από τους άλλους οπαδούς του δορισμού είναι το γεγονός ότι όχι μόνο ενδιαφερόταν να περιγράψει δομές, αλλά ότι ήθελε να παραγάγει έναν εξελικτικό και γενετικό δομισμό για να περιγράψει πώς τέτοιες δομές μεταλλάσσονται" (Bliss, 1994, σ. 84).
38. Piaget J., (1978a), Απόσπασμα στη Bliss, 1994, σ. 85.
39. Piaget J., (1979β), Απόσπασμα στον Παπαμιχαήλ, 1988, σ. 128.
40. Σύμφωνα με το Lyotard, με το μεταδομισμό "ερμηνεύεται η ανάγκη να σκεφτόμαστε μέσα σε 'ανοιχτά συστήματα' χωρίς εσωτερική ενότητα, στη βάση του... θρυμματισμού της... καθολικότητας..." [Frank M. (1989), *What is Neostructuralism*, Translation S. Wilke and R. Gray, Minneapolis, University of Minnesota Press, σ. 87].
41. Chomsky, 1965, σ. 4.
42. Κατά την άποψή μας, ο Chomsky, παρά την αναδιτύπωση της θεωρίας του παραμένει δέσμιος του οντολογικού διαχωρισμού υποκειμένου/ αντικειμένου. Ωστόσο, στα πρώτα στάδια της θεωρίας του, η διάκριση αυτή είναι εμφανέστερη.
43. Habermas J., (1970), *Towards a Theory of Communicative Competence*, in *Inquiry*, 13, σ. 363.
44. Habermas, 1970, σ. 363.

45. Habermas, 1970, σ. 363.
46. Habermas, 1970, σ. 363.
47. Benhabib S., (1986), *Critique, Norm, and Utopia*, New York, Columbia University Press, σ. 264.
48. Μπαμπινιώτης Γ., (1985), *Εισαγωγή στην Σημειολογία*, Αθήνα, σ. 64.
49. Habermas, 1970, σ. 363.
50. Habermas, 1970, σ. 363.
51. Roderick, 1986, σ. 77.
52. Habermas, 1970, σ. 366.
53. Habermas, 1970, σ. 363.
54. Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου άρθρου, δε θα ασχοληθούμε με τη μετεξέλιξη της έννοιας της "επικοινωνιακής ικανότητας". Ο Habermas, στο πρόσφατο έργο του, χρησιμοποιεί την έκφραση "επικοινωνιακή λογικότητα" (communicative rationality), προκειμένου να αποφύγει τους υπερβατολογικούς συνειρμούς που δημιουργεί η έννοια "ικανότητα". Ωστόσο, θεωρούμε ότι οι επιστημολογικές βάσεις, οι οποίες θεματοποιούν την υπερβατολογική διάσταση της έννοιας της ικανότητας, δημιουργούνται στο έργο του *Towards a Theory of Communicative Competence*.
55. Σύμφωνα με το Hymes: "Η στροφή της προσοχής μας στην κοινωνική διάσταση δεν έχει τον περιορισμένο ευκαιριακό χαρακτήρα με τον οποίο ο κοινωνικός παράγοντας παρεμβαίνει ή περιορίζει το γραμματικό. Η εμπλοκή της γλώσσας στην κοινωνική ζωή έχει μια θετική, παραγωγική παρουσία. Υπάρχουν κανόνες χρήσης χωρίς τους οποίους οι γραμματικοί κανόνες θα ήταν άχρηστοι. Ακριβώς όπως οι συντακτικοί κανόνες μπορούν και διαμορφώνουν πλευρές της φωνολογίας, ακριβώς όπως οι σημασιολογικοί κανόνες διαμορφώνουν, ίσως, πλευρές της σύνταξης, έτσι και οι κανόνες της ομιλιακής δράσης παρεμβαίνουν ως ρυθμιστικοί παράγοντες της συνολικής γλωσσικής συμπεριφοράς" [Hymes D., (1980), "On Communicative Competence". In *Language and Language Use*, eds. A. F. Pugh, V. J. Lee, J. Swann, London, Heinemann Educational Books and The Open University Press. σ. 90].
56. Agacinski S., (1991), "Another Experience of the Question, of Experiencing the Question Other-Wise". In E. Cadava, P. Connor and Jean-Luc Nancy (Eds), *Who Comes After the subject?*, New York and London, Routledge, σ. 13. Στο σημείο αυτό η Agacinski υπαινίσσεται την υπερβατολογική διάσταση της ικανότητας του υποκειμένου.
57. Habermas, 1978, σ. 379.
58. Adorno T., (1992), *Η Ιδέα της Φυσικής Ιστορίας*, Μετάφραση Θ. Λουπασάκης, Πρίσμα, σ. 41-43.
59. Adorno, 1992, σ. 54-55.
60. Benhabib, 1986, σ. 330-331.
61. Adorno, 1992, σ. 60.
62. Benjamin (1928), Απόσπασμα στον Adorno, 1992, σ. 60. Μετάφραση Θ. Λουπασάκης.
63. Habermas, 1978, σ. 354.
64. Παπαμιχαήλ, 1988, σ. 128.
65. Benhabib, 1986, σ. 264.

Η ευρωπαϊκή πρόκληση και τα περιφερειακά Πανεπιστήμια Το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Κύπρου

Γεώργιος Φιλίππου*, Μαρία Καϊλα**
Έλενα Θεοδωροπούλου***

Περίληψη

Η περίπτωση της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Κύπρου, με όλα τα προβλήματα που η ίδρυση αυτή προκάλεσε, είναι, μέσα από την ιδιαιτερότητά της, εξαιρετικά ενδεικτική του όλου πλαισίου των προβλημάτων που σχετίζονται με τον αναβαθμισμένο ρόλο τον οποίο καλούνται να παίξουν τα περιφερειακά Πανεπιστήμια. Κάτω από αυτήν την οπτική γωνία, η αυτόνομη και ενεργητική συμμετοχή των Πανεπιστημίων στο κοινωνικό γίγνεσθαι και η οργάνωσή τους στη βάση στόχων που εξυπηρετούν τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ιδέας, δεν μπορεί πλέον παρά να είναι καταλυτική και αναγκαία.

“Η προοπτική αποτελεί στην ιστορία
ένα μέρος της αλήθειας”, Λαμαρτίνος¹

Εισαγωγή

“Ίσως ο καιρός δεν τον εβοήθησε, ίσως η δυσπιστία του προς

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Επιστημών της Αγωγής του Πανεπιστημίου Κύπρου

** Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου του Αιγαίου

*** Διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

τους Έλληνες λογίους, που ήταν οι περισσότεροι άκρως φιλελεύθεροι, να τον παρακινούσαν σε κάποια αναβλητικότητα”². Ο πρόωρος και βίαιος τερματισμός της ζωής του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδας δεν μας επέτρεψε να δούμε ως πού θα έφθανε η “αναβλητικότητά” του, ως προς την ίδρυση του πρώτου Πανεπιστημίου στην Ελλάδα. Στις μέρες μας όμως, ακόμα και στις μέρες μας, η έλλειψη αποφασιστικότητας είναι ενδεικτική του διασταγμού που χαρακτηρίζει την πολιτική εξουσία και την κοινωνία μας ευρύτερα, όταν αντιμετωπίζουν αποφάσεις και πράξεις, οι οποίες αναφέρονται σε θέματα παιδείας και εκπαίδευσης, αποφάσεις που αντικειμενικά έχουν όλα τα χαρακτηριστικά του επείγοντος. Η περίπτωση του Πανεπιστημίου Κύπρου, όπου η αναβλητικότητα κράτησε κοντά τριάντα χρόνια, καθώς και των Ελλαδικών περιφερειακών Πανεπιστημίων, αποτελούν ζωντανά παραδείγματα αυτής της δυσκινησίας.

Και ενώ θα μπορούσε κάποιος να αναμένει ότι η μακρόχρονη αναβολή θα συνέβαλλε στην κατάλληλη προετοιμασία και θα οδηγούσε στην επίλυση ή, τέλος πάντων, στην απάμβλυνση των διαφορών, που είναι φυσικό να αναφύονται για θέματα τόσο σημαντικά, όπως είναι η ίδρυση νέων Πανεπιστημίων ή η λήψη αποφάσεων και η προώθηση νομοθετημάτων ευεργετικών για το Πανεπιστήμιο, η πραγματικότητα διαψεύδει τις προσδοκίες. Δεν γίνεται δηλαδή κατορθωτό, και ιδιαίτερα στην περίπτωση του Πανεπιστημίου Κύπρου, να προβλεφθούν οι δυσκολίες και να επιλυθούν τα ουσιαστικά προβλήματα, ώστε να μπορούν να υλοποιηθούν οι αποφάσεις και να επιδοθούν τα Πανεπιστήμια στο πραγματικό τους έργο. Έτσι, εκτός από το καθαυτό ακαδημαϊκό τους έργο, εκτός από την προσπάθεια να καθιερωθούν στη συνείδηση του απλού πολίτη ως κοινωνικός και πολιτιστικός θεσμός, εκτός από το δύσκολο έργο να διασφαλίσουν ένα όνομα και μια θέση ανάμεσα στα παραδοσιακά μέλη της διεθνούς ακαδημαϊκής κοινότητας, τα νέα Πανεπιστήμια πορεύονται ανάμεσα στις συμπληγάδες. Από τη μια έχουν να αντιμετωπίσουν θεσμικές ασάφειες και οικονομική ανέχεια και από την άλλη, να αντιπαραταχθούν σε φορείς και δομές εξουσίας που καθοδηγούνται από ιδεολογικούς και, όχι σπάνια, από κομματικούς ανταγωνισμούς.

Ειδικά το Πανεπιστήμιο Κύπρου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, βρέθηκε αμέσως μετά την ίδρυσή του στη δίνη ενός κλίματος κάθε άλλο παρά φιλικού, αναγκασμένο να δίνει αχρείαστες “μάχες”, για να επιλύσει προβλήματα που ορθώνονται διαρκώς μπροστά του, αποσπούν την προσοχή του, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούν

κλυδωνισμούς, κινδύνους αποπροσανατολισμού, δυσφήμισης και υποβάθμισής του, πριν ακόμα του δοθεί ο χρόνος, για να ορθοποδήσει, να καθιερωθεί και να αποδείξει αυτό που η κοινωνία της Κύπρου ομόφωνα του έχει εμπιστευτεί.

Η περίπτωση του πανεπιστημίου της Κύπρου (ιστορικό ίδρυσης)

Οι λόγοι οι οποίοι είχαν προβληθεί προκειμένου να καθυστερήσει ή να ματαιωθεί η ίδρυση Πανεπιστημίου στην Κύπρο (υπήρξε, τελικά, ωστόσο, ομόφωνη ψήφιση του ιδρυτικού περί Πανεπιστημίου νόμου 144/1989), είναι χαρακτηριστικοί μιας νοοτροπίας, η οποία κατά τη γνώμη μας αντανακλάται στην αντιμετώπιση του ίδιου του θεσμού των περιφερειακών Πανεπιστημίων³. Η νοοτροπία αυτή διαμορφώνει την εν γένει στάση απέναντι στην πανεπιστημιακή παιδεία και το ρόλο της ως μοχλού ανάπτυξης και ως κύριου εκπροσώπου μιας πολιτικής ανοχής και αποδοχής της κριτικής και του πολιτιστικού διαλόγου, μιας πολιτικής η οποία εννοεί να διαχέει και να επιβάλλει στα περιβάλλοντα στα οποία η πανεπιστημιακή δραστηριότητα παρεμβαίνει.

Ο πρώτος λόγος ήταν ο προβαλλόμενος κίνδυνος χαλάρωσης των δεσμών της Κύπρου με το εθνικό κέντρο. Είναι βέβαια λογικό να δεχθεί κάποιος ότι η μείωση των ευκαιριών πνευματικής και πολιτιστικής επαφής θα ήταν δεδομένη και κάτω από τις ιδιαιτερότητες συνθήκες που περνούσε όλα αυτά τα χρόνια το νησί χρειαζόταν προσοχή και περίσκεψη. Ωστόσο, ο αντίλογος ήταν πως το όφελος που θα προέκυπτε από την ίδρυση του Πανεπιστημίου θα ήταν πολλαπλό και πολλαπλάσιο, ενώ κανένας δεν θα έπρεπε να αποκλείει τη συνέχιση της φοίτησης Κυπρίων στην Ελλάδα, όπως φυσικά και αντίστροφα Ελλαδιτών φοιτητών στην Κύπρο. Ο δεύτερος λόγος, ήταν η εκτίμηση ότι μοιραία το Πανεπιστήμιο δεν θα μπορούσε να ξεπεράσει τα όρια ενός επαρχιώτικου κατώτερου επιπέδου ιδρύματος, το οποίο θα κατέληγε τελικά να παράγει, να προάγει και να διογκώνει ένα επιστημονικό προλεταριάτο. Υπήρχε, τέλος, και ο οικονομικός λόγος. Η ανώτατη εκπαίδευση, έλεγαν, κοστίζει ακριβά και τα οικονομικά μεγέθη του νησιού δεν θα άντεχαν στην απαιτούμενη δαπάνη. Θα ήταν προτιμότερο να εγκαθιδρυθεί ως αντιστάθμισμα της έλλειψης γηγενούς πανεπιστημιακού φορέα, ένα γενναιόδωρο σύστημα υποτροφιών, που θα

κάλυπτε τους οικονομικά ασθενέστερους. Στη φάση αυτή εμφανίστηκε τότε στο προσκήνιο και ένα άλλο σοβαρό δήτημα, το πρόβλημα της επίσημης γλώσσας του Πανεπιστημίου, κάτι άλλωστε που μπορεί να θεωρηθεί ως μια από τις πολλές πτυχές του γλωσσικού μας προβλήματος, το οποίο απασχόλησε τους νεοέλληνες από τον καιρό του Σολωμού. Πάντως το άρθρο 4/1 του περί Πανεπιστημίου Κύπρου νόμου, προβλέπει ρητά ότι “Γλώσσες διδασκαλίας του Πανεπιστημίου είναι η Ελληνική και η Τουρκική”, όπως ακριβώς αναφέρεται και στο Σύνταγμα, ενώ σύμφωνα με το άρθρο 3/2 του ιδρυτικού νόμου, το Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε από την Κυπριακή Δημοκρατία, για να “εξυπηρετεί τις ανάγκες όλων των κατοίκων της Κυπριακής Δημοκρατίας και να δέχεται και αλλοδαπούς φοιτητές”. Σαφώς ο περί Πανεπιστημίου νόμος αποτέλεσε ένα συγκεκριασμό τάσεων ή μια έκφραση της συνισταμένης των απόψεων όλων των φορέων της κυπριακής κοινωνίας.

Η συναίνεση και ομοψυχία που επιτεύχθηκε κατά την ψήφιση του ιδρυτικού νόμου στάθηκε προσωρινή, δεν έμελλε να κρατήσει για πολύ. Με τις πρώτες δυσκολίες ή/ και τα σφάλματα που φυσιολογικά εμφανίστηκαν στη φάση της γένεσης του Πανεπιστημίου, αναδύθηκαν ξανά στην επιφάνεια αντιπαραθέσεις που ξεπερνούσαν κατά πολύ το επίπεδο της (επιβεβλημένης) δημιουργικής κριτικής στο πλαίσιο ενός νηφάλιου διαλόγου. Οι διαφορές είχαν και εξακολουθούν να έχουν ως αφετηρία ιδεολογικές πεποιθήσεις και πολιτικές επιλογές αναφορικά με το εθνικό θέμα, οι οποίες υπερβαίνουν κατά πολύ τις διαστάσεις του Πανεπιστημίου ως θεσμού και οι οποίες εν πάση περιπτώσει, φάνηκε ότι, στο βαθμό που αφορούσαν το Πανεπιστήμιο, είχαν διευθετηθεί με τη “γενικά αποδεκτή” νομοθεσία. Πέτρα, ωστόσο, του σκανδάλου (ή μια από τις αφορμές) για την απόρριψη του νέου Κυπριακού Πανεπιστημίου, είναι τα προβλήματα που σχετίζονται με το τμήμα Τουρκικών Σπουδών (που και αυτό ιδρύθηκε με γενική συναίνεση), καθώς προέκυψε μια σειρά γεγονότων συνδεδεμένων με αυτή τη λεπτή σχέση (όπως, για παράδειγμα, η ύπαρξη στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου βιβλίων, που προορίζονταν για τους φοιτητές του Τμήματος Τουρκικών Σπουδών, με τουρκική προπαγάνδα, και η εκλογή Τουρκοκύπριου λέκτορα (ο οποίος είχε γράψει ένα βιβλίο όπου διατυπώνονται απόψεις αναφορικά με την ελληνική επανάσταση). Με αφορμή όλα αυτά, τέθηκε πάλι εν αμφιβόλω το Πανεπιστήμιο ως θεσμός και αμφισβητήθηκε η αναγκαιότητα αυτονομίας του, με αποτέλεσμα να τίθενται σε δεύτερη μοίρα τα ουσιαστικά του προβλήματα.

Τα προβλήματα μάλιστα που αντιμετωπίζει το Πανεπιστήμιο Κύπρου είναι ενδεικτικά των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν και άλλα ελλαδικά περιφερειακά πανεπιστήμια και μπορούν να ενταχθούν σε μια από τις ακόλουθες τρεις κατηγορίες.

– Προβλήματα Διοικητικά και Οικονομικά (βλ. τη συμπλήρωση της βασικής νομοθεσίας με τους απαραίτητους κανονισμούς και τους κανόνες, την ανάπτυξη πανεπιστημιακού επιπέδου βιβλιοθήκης, την απόκτηση εργαστηριακού και άλλου εξοπλισμού, τη διασφάλιση των απαραίτητων κτιριακών εγκαταστάσεων, κτλ.).

– Προβλήματα στελέχωσης που αναφέρονται στην προσέλκυση και επιλογή υψηλού επιπέδου επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού, την επίτευξη της αναγκαίας λειτουργικής ισορροπίας ανάμεσα στα μέλη του, μιας συνισταμένης των διαφορετικών τάσεων και απόψεων, και τον προσδιορισμό μιας κοινά αποδεκτής επιστημονικής ταυτότητας.

– Προβλήματα πολιτιστικής και πολιτικής ένταξης, δηλαδή, αναγνώρισης, αποδοχής, υποδοχής και ενίσχυσης του έργου από το κοινωνικό σύνολο, με άλλα λόγια, οριοθέτησης ευθυνών, αρμοδιοτήτων και εντέλει εξουσιών, σε μια κοινωνία με παγιωμένες διοικητικές δομές και ισορροπίες, στην οποία ποτέ προηγουμένως δεν είχε λειτουργήσει αντίστοιχος θεσμός.

Ωστόσο, θα έπρεπε επίσης να επισημάνουμε ότι μελετώντας το ιστορικό και τις λεπτομέρειες που αφορούν αυτά τα προβλήματα, αναδύεται ένα πλαίσιο συνθηκών, αρνητικών κυρίως, ως προς την προοπτική της αυτονομίας του Πανεπιστημίου (“Πώς είναι δυνατό”, ισχυρίζονται οι πολέμιοι της προοπτικής αυτής, “το Υπουργείο να μην έχει το δικαίωμα να επεμβαίνει”). Εξάλλου εδώ, οι όποιες επιφυλάξεις συνδυάζονται με το πρόβλημα της “δικαιονομικότητας” του Πανεπιστημίου (ένα δικαιοσυνεχικό, δηλαδή, Πανεπιστήμιο, είναι νόθο, διότι δεν είναι ούτε ελληνικό ούτε τουρκικό, ενώ, στην πραγματικότητα, δεν μπορεί να είναι δικαιοσυνεχικό με μια μόνο κοινότητα ή διαρκούσης της κατοχικής λαβής). Υπάρχουν δηλαδή παράγοντες της Κυπριακής κοινωνίας που θα ήθελαν το Πανεπιστήμιο να μην είναι Κρατικό αλλά Ελληνικό, με το σκεπτικό ότι “σε μια ημικατεχόμενη πατρίδα το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα οφείλει να υπηρετεί εθνικούς πρώτιστα στόχους”⁴.

Ως προς αυτό το ζήτημα, επισημαίνουμε ότι η έννοια της αυτονομίας είναι σύμφυτη με το ρόλο και τη λειτουργία του Πανεπιστημίου και “σήμερα διακρίνεται σε οργανισμιακή αυτονομία, ακαδημαϊκή αυτονομία και οικονομική αυτονομία (Cabal, σ. 23). Και βεβαίως οποιαδήποτε αναφορά σε οικονομική αυτονομία είναι ου-

τοπική, όταν τα Πανεπιστήμια εξαρτώνται κατά κύριο λόγο από τον κρατικό προϋπολογισμό, μπορούν, ωστόσο, να είναι πρόσωπα δημοσίου δικαίου και να απολαμβάνουν θεσμικής, επιστημονικής, παιδαγωγικής, διοικητικής, οικονομικής και πειθαρχικής αυτονομίας⁵. Η επιστημονική αυτονομία, δίνει στα Πανεπιστήμια τη δυνατότητα να ορίζουν, να προγραμματίζουν και να αναλαμβάνουν ελεύθερα ερευνητικές και όποιες άλλες επιστημονικές και πολιτιστικές δραστηριότητες⁶. Στα πλαίσια της παιδαγωγικής, ακριβώς, αυτονομίας τους, τα Πανεπιστήμια μπορούν να "σχεδιάζουν προγράμματα σπουδών και γνωστικά αντικείμενα, να ορίζουν εκπαιδευτικές μεθόδους, να επιλέγουν μεθόδους αξιολόγησης της γνώσης και να δοκιμάζουν νέα παιδαγωγικά πειράματα"⁷. Βασικό στοιχείο αυτονομίας είναι επίσης η δυνατότητα του Πανεπιστημίου να αναπαράγεται και να ανανεώνεται με καθαρά εσωτερικές διαδικασίες, όπου τα υφιστάμενα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας είναι υπεύθυνα για την επιλογή και ανέλιξη των νέων. Έτσι, άλλωστε, καταλαβαίνουμε γιατί και πώς "η μεταβολή περιεχομένου της παιδείας προϋποθέτει μεταβολή πολιτικών επιλογών και πολιτικής φιλοσοφίας" (Παπανδρέου Α., σ. 8).

Ο θεσμός του πανεπιστημίου ως καταλύτης για την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη

Διακρίνουμε πλέον καθαρά την προβληματική: Τα νεοσύστατα Πανεπιστήμια έχουν να αντιμετωπίσουν, εκτός από τις λεγόμενες "παιδικές ασθένειες", εγγενή εκπαιδευτικά και διοικητικά προβλήματα και μια σειρά από δύσκολα προβλήματα πολιτιστικής και κατεπέκταση κοινωνικής ένταξης στο τοπικό περιβάλλον. Είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς μέσα από το παράδειγμα της ίδρυσης περιφερειακών πανεπιστημίων διαγράφονται ευκρινέστατα δύο προβληματικές. Πρώτον εκείνη της ανάπτυξης και δεύτερον εκείνη της κρίσης της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Στο μέτρο που, από τη μια, δεν φαίνεται να υπάρχει ρητά διατυπωμένη πολιτική για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση "ούτε σε κεντρικό επίπεδο (κυβέρνηση), μήτε στο επίπεδο του κάθε πανεπιστημίου ξεχωριστά" (Σοφούλης Κ.Μ., σ. 7). Ενώ από την άλλη, φαίνεται να πολλαπλασιάζονται τα εκφυλιστικά φαινόμενα του πανεπιστημιακού συστήματος που εντείνουν την εντύπωση ότι η ανώτατη εκπαίδευση στη χώρα μας έχει μπει σε περίοδο συνολικής κρίσης.

Μοιάζει, δηλαδή, καθοριστική η προσπάθεια "πειραματικής εφαρμογής ριζικών μεταρρυθμιστικών μέτρων σε ένα επιλεγμένο Πανεπιστήμιο-πilotο" (ό.π., σ. 11), όπως ένα τέτοιο μπορεί να είναι το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, οργανωμένο "με μορφή δικτύου Πανεπιστημιακών μονάδων σε ξεχωριστά νησιά [...], προσαρμοζόμενο στην κερματισμένη δομή του γεωγραφικού χώρου του ελληνικού Αρχιπελάγους". Αυτή η δομή αντιστοιχεί στην απαίτηση ότι κάθε "κόμβος" του δικτύου, δηλαδή, κάθε πανεπιστημιακή μονάδα θα αναπτύξει γρήγορα το ελάχιστο μέγεθος που της επιτρέπει να αναπτύξει εσωτερικές ακαδημαϊκές και κοινωνικές λειτουργίες, ικανές να κρατήσουν το ανθρώπινο δυναμικό της "επιτόπου", θα παρουσιάζει, δηλαδή, έντονες προδιαγραφές κοινωνικοποίησης. Με άλλα λόγια, το Πανεπιστήμιο ως θεσμός θα πρέπει να είναι ενσωματωμένο στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον του, με υψηλό "βαθμό ανταπόκρισης στις τρέχουσες κοινωνικές ανάγκες", ενώ η ανταπόκριση αυτή πρέπει να λειτουργεί αμφίδρομα: Πρώτον ως "ετοιμότητα και ταχύτητα ανταπόκρισης στην εξωτερική ζήτηση" και δεύτερον ως "βαθμός αποδοχής (ή επιρροής του πάνω στο κοινωνικό του περιβάλλον" (ό.π., σ. 13, 21-22). Έτσι, έχουμε την ευκαιρία μέσα από την εμπειρία των περιφερειακών πανεπιστημιακών θεσμών να επιβεβαιώνουμε την αξία τριών "οδηγών-πilotών" που περιχαρακώνουν το status τους: 1) Τη Συν-ανάπτυξη Πανεπιστημίου και τοπικής κοινωνίας, 2) τον Πολιτισμό (χάραξη πολιτιστικής στρατηγικής) και 3) την Κοινότητα ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο, τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες "μέσα σε ένα σύστημα επικεντρωμένο στον ίδιο τον άνθρωπο" (Καϊλα Μ., Θεοδωροπούλου Ε., Ανδρεαδάκης Ν., σ. 78).

Τα Πανεπιστήμια δυσκολεύονται να γίνουν λειτουργικά και να αντιπροσωπεύουν την Παιδεία ως παράγοντα κοινωνικής ζύμωσης, στο μέτρο, ακριβώς, που μέσα από τη διαμόρφωση συνειδητήσεων και μορφωτικού επιπέδου η Παιδεία επιβεβαιώνεται ως κεντρική "άρθρωση" στις κοινωνικο-πολιτικές διαμορφώσεις. Το "μεγαλύτερο πλεονέκτημα" του Πανεπιστημίου έγκειται, ακριβώς, στο ότι μπορεί να παίξει ηγετικό ρόλο στην "πρόοδο και την καλύτερευση της κοινωνίας" (Federico Mayo, *University and Society*, αναφορά στο Barrows, L.C., σελ. 42), ακόμα περισσότερο μπορεί να ανοίξει μπροστά στην παρούσα γενεά την προοπτική ενός μέλλοντος που δεν θα στερείται μύθων και δυνατοτήτων. Μπορεί, δηλαδή, να συντηρήσει, φύσει και θέσει, μια μυθολογία, μέσα ακριβώς από την εύκαμπτη και πλούσια ιδεολογία της ανάπτυξης, την οποία κατοούσαν επωμίζεται⁸, ιδιαίτερα στις περιφέρειες, όπου οι

πανεπιστημιακές μονάδες μπορούν να αποτελέσουν καταλύτες για την ενίσχυση ή τη διαφοροποίηση κεντρικών πολιτικών, να αποδειχθούν δηλαδή, ο κατεξοχήν θεσμός ο οποίος προάγει την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, κρίνεται και κρίνει άλλους θεσμούς και αμφισβητεί καθιερωμένες, κατεστημένες δομές.

Το Πανεπιστήμιο είναι ο “βασικός τύπος πολυ-τμηματικού θεσμού”, οι στόχοι του οποίου περιλαμβάνουν τόσο την ανάληψη επιστημονικής έρευνας, την εκπαίδευση φοιτητών και ερευνητών, όσο και τη συμμετοχή στην εξέλιξη των οικονομικών⁹, κοινωνικών και πολιτιστικών αλλαγών, κάτι που, άλλωστε, αποτέλεσε και το βασικό έρεισμα για τη δημιουργία του σύγχρονου πανεπιστημίου κατά το 19ο αιώνα (βλ. Winnicki-Radziejewicz A., σ. 32). Έτσι, μέσα από την πολυ-δραστηριότητα του Πανεπιστημίου (κάτι που αντιστοιχεί στην ευρύτερη έννοια του πλουραλισμού που περιγράφει πλέον τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες και όχι μόνον, μπορούμε να δούμε πώς η επιστημονική έρευνα και πρόοδος επηρεάζει τις κοινωνικές διαμορφώσεις, το ίδιο το φυσικό περιβάλλον και την ανθρώπινη κατάσταση γενικότερα. Προβάλλει έτσι το πέρασμα από τη θεωρητική γνώση στην κοινωνική πραγματικότητα, στο μέτρο επιπλέον που, στο εξής όλο και περισσότερο, οι σκοποί τόσο των ίδιων των Πανεπιστημίων, όσο και της επιστήμης γενικότερα θα διαμορφώνονται στη βάση των αναγκών της κοινωνίας και των απαιτήσεων των κυβερνήσεων και των αντίστοιχων πολιτικών στόχων τους¹⁰.

Δεν μπορούμε βέβαια εδώ, και σε επίπεδο σχολίου, να μην ανασύρουμε μια υπενθύμιση σχετική με τη ίδια τη δημιουργία, τη διαμόρφωση και θεσμοθέτηση του δυτικού Πανεπιστημίου ήδη από το τέλος του 12ου αιώνα, ότι δηλαδή τα Πανεπιστήμια είναι “η μορφή που πήρε η βούληση για αυτονομία των δασκάλων και των φοιτητών”. Αντίστροφα, “η γένεση των Πανεπιστημίων πηγάζει επίσης από τη βούληση, τη στρατηγική πολιτικών και θρησκευτικών αρχών, που επιθυμούν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την παιδεία και αναζητούν στο Πανεπιστήμιο ένα σύμμαχο που θα στηρίξει ή θα δικαιώσει την εξουσία τους”. Με αυτή την έννοια, η ιστορία των Πανεπιστημίων είναι και ιστορία “μιας συντεχνίας” που κατακτά την αυτονομία της μέσα από μια πορεία συγκρούσεων, άλλοτε με τις κοσμικές και άλλοτε με τις εκκλησιαστικές αρχές, με άλλα λόγια, η σκέψη η οποία αναπτύχθηκε στα Πανεπιστήμια ήταν πολιτική¹¹, όχι ως συνέπεια μιας φιλοσοφικής θεώρησης, αλλά γιατί ευθύς εξαρχής, και σε ζητήματα που αφορούσαν στην

καθημερινότητά τους τα Πανεπιστήμια συγκρούστηκαν με την εξουσία¹².

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και οι νέες προοπτικές για το Πανεπιστήμιο

Ωστόσο, θέση μας είναι ότι ο ευρωπαϊκός μας προσανατολισμός και η ευρωπαϊκή ιδέα, αναμένεται και μπορεί να λειτουργήσει θετικά στην προσπάθεια εξομάλυνσης των προβλημάτων που προαναφέρθηκαν. Θα λέγαμε ότι, ακριβώς, μια εκπαίδευση προσανατολισμένη στους στόχους της Ενωμένης Ευρώπης ή, καλύτερα, προς την ίδια τη φυσιογνωμία μιας Ενωμένης Ευρώπης δεν μπορεί παρά να αντανakλά και το μέτρο των ίδιων των δυνατοτήτων της σταδιακής ενοποίησης, κάτω από το πρίσμα του εξευρωπαϊσμού δομών, θεσμών και νοοτροπιών, και να συντελεί στην ανάπτυξη των Πανεπιστημίων σε δύο βασικά επίπεδα.

Πρώτα στον επιστημονικό τομέα, με τους νέους ορίζοντες που διανοίγει η αμεσότερη σύνδεση και επαφή με τον ευρωπαϊκό επιστημονικό χώρο και την ιδέα της Ευρώπης, τις αυξημένες δυνατότητες επικοινωνίας και συνεργασίας με παραδοσιακά καταξιωμένα Πανεπιστήμια και επιστήμονες, και δεύτερο, στο πολιτικό επίπεδο, ως ισχυρή ασπίδα θωράκισης απέναντι στις εσωτερικές καχυποψίες, τις επιβουλές και τις προσπάθειες απονεύρωσης και εκφοβισμού του Πανεπιστημίου, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις πνευματικής λογοκρισίας. Ο μέγιστος ρόλος τον οποίο καλούνται να παίξουν τα Πανεπιστήμια σήμερα είναι ρόλος εμπροσθοφυλακής, η ανάληψη των ευθυνών τους ως προς τη διατήρηση και την ανάπτυξη του πολιτισμού (Barrows, L.C., σ. 32¹³). Ένα δεδομένο που περιχαρακώνει τη σχέση μας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, βρίσκουμε στη διαπίστωση ότι η ένταξή μας συνεπάγεται την ετοιμότητα προσαρμογής σε συνεχώς μεταβαλλόμενα δεδομένα, στο μέτρο επιπλέον που η Ε.Ε. έχει εξελιχθεί σε ένα "δυναμικό πολιτικό μόρφωμα με αξιοπρόσεκτες ικανότητες μετασχηματισμού και προσαρμογής σε νέες πραγματικότητες" (Ιωσήφ, Ι. σ.19), και στο μέτρο μάλιστα που η ευρωπαϊκή ενοποίηση συντελείται σε ιδεολογικό επίπεδο στη βάση της νεωτερικότητας.

Ένα δεύτερο δεδομένο προκύπτει από τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας ενημέρωσης και διαπαιδαγώγησης του κοινού πάνω σε ευρωπαϊκά θέματα (να κατανοήσει ο μέσος πολίτης ότι

η ένταξη στην Ε.Ε. αποτελεί μια ιστορική επιλογή). Και, στο μέτρο που αυτό το θέμα "είναι ένας τομέας που απαιτεί συλλογικότητα, συνεργασία, και συντονισμό ανάμεσα σε δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς σε διάφορα επίπεδα και πλαίσια", είναι δηλαδή, πολύ ευρύτερο και κατανάγκη εμπλέκει παράγοντες και θεσμούς "πέρα και έξω από τον κρατικό μηχανισμό" (ό.π., σ. 20), μπορούμε εύκολα να αναθούμε στην ιδιαιτερότητα του ρόλου που καλείται να παίξει το Πανεπιστήμιο σε αυτόν τουλάχιστον το νευραλγικό τομέα της διαμόρφωσης συνείδησης και πεποιθήσεων (βλ. την τριπλή αποστολή των πανεπιστημιακών θεσμών: Κατάρτιση, έρευνα και την παροχή υπηρεσιών προς την κοινότητα που τους υποδέχεται, Thill G., σ. 17). Η ευρωπαϊκότητα δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί παρά εκεί όπου υπάρχει ήδη η δυνατότητα ανάπτυξης μιας διεθνούς, θα λέγαμε, συνείδησης¹⁴ (στο μέτρο, δηλαδή, που είμαστε ικανοί να αντιληφθούμε και να κατανοήσουμε τη διεθνικότητα των προβλημάτων και να αποτελέσουμε έτσι μέλη της διεθνούς κοινότητας, μπορούμε εξίσου, και ακόμα περισσότερο, στη βάση ισχυρότερων συγγενειών, να αισθανθούμε μέλη της ευρωπαϊκής κοινότητας), που επιτυγχάνεται με την εκπαίδευση (συνείδηση πάντως, που προστατεύει την εθνική ιδιοτυπία· πρόκειται, με άλλα λόγια, για την "ενότητα στην ποικιλία"). Με αυτόν τον τρόπο, άλλωστε, δημιουργούνται και κοινές βάσεις έρευνας σε σχέση με ζητήματα που αφορούν όλα τα κράτη στην προοπτική της πολλαπλής ανάγκης τους για ανάπτυξη (ανάπτυξη στα πλαίσια της οποίας, και όχι μόνο, τα κράτη αποδεικνύονται αλληλοεξαρτώμενα).

Πρέπει παράλληλα, να λάβουμε υπόψη μας ότι, κατά γενικό λόγο, η πρωταρχική λειτουργία που δόθηκε στα Πανεπιστήμια στις μοντέρνες κοινωνίες, συνίσταται, από τη μια στο να εγγυηθεί τη συνεχή προώθηση ικανοτήτων ανανέωσης και αλλαγής στα σπλάχνα του συστήματος και από την άλλη, συγχρόνως, να εξασφαλίσει την παραμονιμότητα του "τοπικού" συστήματος αξιών, καθώς και του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού συστήματος που του αντιστοιχεί. Πρόκειται, δηλαδή, για μια λειτουργία, συγχρόνως ανανεωτική και συντηρητική (Petrella R., σ. 43).

Συνεχίζουμε, πάντως, να πιστεύουμε ότι η ήδη χαραγμένη πορεία για ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση (πορεία που εδώ τη θεωρούμε παραδειγματική ως προς τη βιωσιμότητα και την ανάπτυξη των περιφερειακών Πανεπιστημίων μέσα στα πλαίσια ευρύτερων πολιτικών¹⁵), μπορεί να διαφοροποιήσει το συσχετισμό δυνάμεων και να επιδράσει στη διαμόρφωση των γεγονό-

των. Στην περίπτωση των ελληνικών Πανεπιστημίων η επιρροή αυτή έχει αρχίσει να γίνεται πλέον ορατή, δεδομένου άλλωστε ότι ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση σημαίνει πιο συγκεκριμένα ότι η ευρωπαϊκή εκπαίδευση θα έχει τρεις στόχους: α) Τη συμβίωση, β) την από κοινού εργασία και γ) την από κοινού ψυχαγωγία, στόχοι που συνεπάγονται την ύπαρξη διαπολιτιστικών θεμάτων, την ικανοποιητική γλωσσική επικοινωνία, και την καλλιέργεια κοινών στάσεων ζωής (Adams A., Tulasiewicz W.). Και πρόκειται για μια πίστη η οποία εδράζεται στην αντίθεσή μας σε κάθε στρατηγική περιχαράκωσης ενόψει κινδύνων πολιτιστικής, γλωσσικής αλλά και εθνικής αλλοτρίωσης. Είναι ανάγκη, για την ανάπτυξη των Πανεπιστημίων και την ενδυνάμωση της θετικής συμβολής τους στην ίδια την ανάπτυξη του τόπου, να υπάρχει πλήρης σεβασμός προς την ακαδημαϊκή ελευθερία, την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης. Έτσι, η Magna Charta των ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων περιέχει τις αρχές της ακαδημαϊκής ελευθερίας, της πανεπιστημιακής αυτονομίας (άν και θα έπρεπε, βεβαίως, να επιστημονοποιήσουμε ότι “ανεξαρτησία σημαίνει κάτι τελείως άλλο από την πολιτική ουδετερότητα, σημαίνει αυτοτέλεια κρίσης και αξιολόγησης, πράγμα αναπόσπαστα δεμένο με την επιστημονική διαδικασία”, Παπανδρέου Α., σ. 9), κινητικότητας των φοιτητών και των διδασκόντων, και της κρισιμότητας της σύνδεσης ανάμεσα σε διδασκαλία και έρευνα¹⁶ και καλεί τις κυβερνήσεις να παράσχουν στα Πανεπιστήμια όλα τα απαραίτητα μέσα, προκειμένου να πραγματοποιήσουν αυτές τις αρχές¹⁷.

Εάν η προοπτική αποτελεί ένα τμήμα της αλήθειας στην ιστορία, ένα τέτοιο τμήμα αποτελεί κατά κύριο και ουσιαστικό λόγο, στην ιστορία της παιδείας, στο μέτρο που η παιδεία είναι σύστοιχη με την προοπτική. Το Πανεπιστήμιο είναι σκαπανέας και οδοδείκτης στη διάνοιξη προοπτικών. Και προοπτική εδώ σημαίνει εργασία για την ανάπτυξη ατόμων, ομάδων και λαών, ανάπτυξη που περνά κυρίως μέσα από την αναβάθμιση του πολιτιστικού παράγοντα, κάτι που μετατοπίζει την προβληματική μας κατευθείαν στο χώρο της εκπαίδευσης και το νευραλγικό ρόλο που καλούνται να παίξουν τα Πανεπιστήμια, και δη τα περιφερειακά.

Βιβλιογραφία

- Adams A., Tulasiewicz W. (1995), *The crisis in teacher education: a European Concern*, London, Falmer.

- Assembly of the Republic (1991), *Law 108 / 88 of September, 24th: University Autonomy*, Ministry of Education, υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.
- Barrows L. C. (1989), "Europe of the Universities", in *Higher Education in Europe*, Vol. XIV, No 1, 32-42.
- Cabal B. H. (1993), *The University as an Institution Today*, International Development Research Centre. Paris: UNESCO Publishing.
- Δημαρά Κ. Θ. (1987), "Ιδεολογήματα στην Αφετηρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου", στο *Πανεπιστήμιο Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Ήφαιστος Π., Τσαρδανίδης Χ. (1991), *Οι σχέσεις της Κύπρου με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες 1972-1990. Από τη Συμφωνία Σύνδεσης στην Αίτηση Ένταξης. Ιστορικό-Προβλήματα-Προοπτικές*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ιωσήφ Σ. Ι. (1995), "Η Κύπρος προς την Ε.Ε.: Σκέψεις για ένα πλαίσιο ενταξιακής στρατηγικής", *Συνέδριο Ελληνική Εξωτερική Πολιτική και Κυπριακό*, Κυπριακό Κέντρο Μελετών, Λευκωσία 19-20 Μαΐου.
- Καϊλα Μ., Θεοδωροπούλου Ε., Ανδρεαδάκης Ν. (1994), "Το ζήτημα της διαρκούς ανάπτυξης μέσα από το θεσμό των περιφερειακών πανεπιστημίων", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 76 71-78.
- Kranidiotis N. Y. (1992), "Relations between Cyprus and the European Community", in Th. G. Stavrou, (Edr.), *Modern Studies Yearbook*, University of Minnesota, Vol. 8, σ. 165-206.
- Μπενεβίστε Ρ. (1989), "Τα Μεσαιωνικά Πανεπιστήμια. Κοινωνικές Όψεις και Πολιτικός Ρόλος", στο *Πανεπιστήμιο Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Παπανδρέου Α. (1984), *Το Πανεπιστήμιο από το Παρελθόν στο Μέλλον*, Ομιλία στην 8η Γενική Συνέλευση των πρυτάνεων, προέδρων και αντικαγελλαρίων των Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων, Αθήνα, Σεπτέμβριος.
- Petrella R. (1995), "L' Universite: prototype d'une in: The University and Sustainable Urban Development", *Proceedings of the Unesco-Prelude Round Table Parsi*, 29 September 1995, σ. 41-50.
- Σοφούλης Κ. Μ. (1995), *Για ένα Σύγχρονο Ελληνικό Πανεπιστήμιο*, Αθήνα.
- Thill G. (1995), "L'Universite et la pertinence de reseaux associatifs pour une necessaire hybridation de savoirs, condition d'un developpemen social et urbain durable, Dix ans d'experience de PRELUDE" *Proceedings of the Unesco-Prelude Round Table Parsi*, 29 September 1995, 15-25.
- Winnicki-Radziewicz A. (1991), "Universities after 1945: global power or unending crisis?", *Higher Education in Europe*, Vol. XVI, No 4, σ. 31-41.

Σημειώσεις

1. "La perspective est une partie de la verite en historie", αναφορά στο Δημαράς Κ. Θ., σ. 50.

2. Ερμηνεία της απροθυμίας του Καποδίστρια να προχωρήσει στην ίδρυση του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου. Η αρνητική αυτή διάθεση του Καποδίστρια σχετικά με την πρωτεριάτητα της ίδρυσης ελληνικού Πανεπιστημίου (Πανδιδακτηρίου), πέρα από τη γενικότερη δυσπιστία του προς τους Έλληνες λογίους, οφειλόταν και στην αντίληψη ότι εκείνο που τότε προείχε ήταν η διάδοση της βασικής εκπαίδευσης, πράγμα που αντανακλούσε το πνεύμα του Διαφωτισμού. Έτσι, με την ίδρυση του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου πιστώθηκε τελικά η ελληνική μοναρχία, που ανταποκρίθηκε σε ευρύτερες πολιτικές φιλοδοξίες για την περιοχή (βλ. Δημαράς Κ. Θ., 1989, σ. 44).

3. Με βάση το σκεπτικό της αναγκαιότητας ένταξης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σκεπτικό που στηρίζεται στο γεγονός ότι η Κύπρος βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο στην Ανατολική Μεσόγειο και αποτελεί το ακρότατο σημείο των Δυτικών και Ευρωπαϊκών αξιών και πολιτισμού (βλ. Kranidiotis N.Y., σ. 200), επισημαίνουμε τη σχέση της περιφερειακότητας με ζητήματα πολιτιστικά και πολιτικά ζωτικής σημασίας. Μοχλός σε αυτή τη σχέση είναι η ίδρυση περιφερειακών Πανεπιστημίων που θα λειτουργήσουν, ακριβώς, ως κέντρα για την πολλαπλή και ουσιαστική διασύνδεση του κέντρου με την περιφέρεια, με στόχο τη συστηματική επιδίωξη κοινών στόχων ανάπτυξης. Με αυτή την έννοια η ίδια η Ελλάδα, όπως και η Κύπρος, αποτελούν μια "δημιουργική" και "κρίσιμη" για την Ευρώπη περιφέρεια, την οποία η Ευρώπη οφείλει να εντάξει στα προγράμματα ανάπτυξης, όχι εν είδει παραχώρησης έκτακτου προνομίου, αλλά εν είδει συνειδητοποίησης του απλού γεγονότος ότι η περιφέρεια αποτελεί ζωτικό τμήμα της γεωγραφικά και, κυριότατα, πολιτιστικά. Πράγμα που σημαίνει ότι η Ευρώπη ως ολότητα δεν ορίζεται και δεν κατανοείται με πληρότητα, παρά και μέσα από την πολλαπλή αναφορά και σύνδεσή της με την ίδια της την περιφέρεια. Η εξουσιαστική ηθική του συγκεντρωτισμού (που το Ελληνικό κράτος αναπαράγει ως προς τις δικές του απόκεντρες περιοχές), η οποία επικρατεί στην Ευρώπη σε επίπεδο χάραξης πολιτικής από τις κυβερνήσεις και παρά την εντατικοποίηση των προγραμμάτων αποκέντρωσης, εκδημοκρατισμού των θεσμών και περιφερειακής ανάπτυξης, είναι μια ηθική κατουσίαν αντιαναπτυξιακή και μακροπρόθεσμα πολιτιστικά επικίνδυνη, εφόσον εννοεί τη συρρίκνωση του ευρωπαϊκού χώρου γύρω από ένα ή περισσότερα "νεοευρωπαϊκά" κέντρα, η ευρωπαϊκότητα των οποίων θα ορίζεται περισσότερο με οικονομικο-κοινωνικούς όρους, που η ιστορία τους δεν θα ξεπερνά τα όρια των αρχών αυτού του αιώνα.

4. Η προαίωνια τάση της φυλής να καταλήγουμε στη λογική του “άσπρου-μαύρου”, να παραγνωρίζουμε τη σημασία του μέτρου, να συναγωνιζόμαστε σε εθνικιστικές εξάρσεις και να αποδίδουμε πατριωτικά ελλείμματα σε κάθε διαφωνούντα.

5. *Assembly of the Republic*, ό.π. Άρθρο, 3.

6. ό.π. Άρθρο, 6.

7. ό.π. Άρθρο, 7.

8. 1. “Τα Πανεπιστήμια είναι κέντρα για τη δημιουργία, μετάδοση και διάδοση πολιτισμού, επιστήμης και τεχνολογίας τα οποία, μέσα από τη σύνδεση πράξης, μελέτης και έρευνας, εντάσσονται στη ζωή της κοινότητας”. 2. Οι στόχοι του Πανεπιστημίου είναι: α) Η ανθρώπινη ανάπτυξη, πολιτιστική, επιστημονική και τεχνική εκπαίδευση, β) η ανάληψη θεμελιώδους και εφαρμοσμένης έρευνας, γ) η παροχή υπηρεσιών στην κοινότητα με την προοπτική ανταποδοτικών ωφελημάτων, δ) οι πολιτιστικές, επιστημονικές και τεχνικές ανταλλαγές με παρόμοιους εθνικούς και ξένους θεσμούς, ε) η συμβολή στη διεθνή συνεργασία και κατανόηση ανάμεσα στα έθνη, [...] (*Assembly of the Republic*, Άρθρο 1).

9. Υπάρχει, δηλαδή, μια συστηματικότερη προσπάθεια σύνδεσης της εκπαίδευσης με οικονομικούς στόχους. Η σύγχρονη, μάλιστα, τάση στο χώρο της εκπαίδευσης των χωρών-μελών της Ευρώπης συνίσταται στο ανανεωμένο ενδιαφέρον για την ανάγκη οικονομικής ανάπτυξης, κάτι που αρχικά μοιάζει να αντιστρατεύεται τους ανθρωπιστικούς στόχους της Παιδείας, απορροφημένης εν γένει στη διαδικασία παραγωγής γνώσης. Στα πλαίσια της τάσης αυτής θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση (με στόχο την ενίσχυση της δυνατότητας της εκπαίδευσης να παίξει ουσιαστικό οικονομικό ρόλο), αλλά και στην επαγγελματοποίηση των προγραμμάτων.

10. Roguszka, M. (1986) “Science as a Part of the Culture of the Contemporary Polish Village”, in *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny Socjologiczny*, 4, σ. 160 (αναφ. στο Winnicki-Radziejewicz A, σ. 35) και Kozyr-Kowalski S. (1978): “Classes and Culture”, *Argumenty*, 45 (αναφ. στο Winnicki-Radziejewicz A, σ. 34).

11. Υπογράμμιση δική μας.

12. Μπενεβίστε Ρ., σ. 69, 70, 73. Ήδη από το 13ο αιώνα, δάσκαλοι και φοιτητές αντιλαμβάνονται “τη λειτουργία τους ως κοινωνικής ομάδας”, “οι λόγιοι διεκδικούν την αυτονομία της πανεπιστημιακής κοινότητας ως κέντρου πνευματικής εξουσίας δίπλα στο sacerdotium, την πνευματική δηλαδή εξουσία της παπικής Εκκλησίας, και το regnum, την κοσμική εξουσία του αυτοκράτορα ή βασιλιά” (ό.π., σ. 67).

13. Με τον όρο κουλτούρα εννοώντας πλέον “... το όλο σύμπλεγμα των διακριτών πνευματικών, υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία ή μια κοινωνική ομάδα”.

έτσι η κουλτούρα συμπεριλαμβάνει ... "όχι μόνο τις τέχνες και τα γράμματα, αλλά επίσης τρόπους ζωής... συστήματα αξιών, παραδόσεις και πιστεύω" *Unesco News*, 22, 25, January 1988, σ. 1, αναφ. στο Barrows L. C., ό.π.). Στα πλαίσια, επομένως, αυτής της ευθύνης την οποία φέρει το Πανεπιστήμιο, θα προχωρούσε σύμφωνα και με τα σχετικά προγράμματα της Unesco (βλ. την Διεθνή Δεκαετία - 1988-1997) για την Πολιτιστική Ανάπτυξη που ορίστηκε από την Γενική Σύνοδο της Οργάνωσης των Ηνωμένων Εθνών σε συνάντηση της 8ης Δεκεμβρίου 1986 με τέσσερις στόχους: α) Να καταστήσει γνωστή την πολιτιστική διάσταση κατά την ανάπτυξη, β) να επιβεβαιώσει την εμβάθυνση των πολιτιστικών ταυτοτήτων, γ) να διευρύνει τη συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή και δ) να προωθήσει τη διεθνή πολιτιστική συνεργασία σε δραστηριότητες οι οποίες θα συμπεριλάμβαναν την ανανέωση των βιοτεχνικών μονάδων, την ανάπτυξη διδακτικών προγραμμάτων για τη λαϊκή επιστήμη στα σχολεία, τη συγγραφή βιβλίων για το ευρύ κοινό, τη δημιουργία και την επέκταση μουσείων και πολιτιστικών κέντρων, την εκπαίδευση, στις επιστημονικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, στα Πανεπιστήμια και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, των γλωσσών εκείνων που χρησιμοποιούνται λίγο, τη δημιουργία τραπεζών πολιτιστικής κληρονομιάς, την οργάνωση κοινωνικο-πολιτιστικών κινήσεων προς όφελος των μεταναστών που μετακινήθηκαν στην Ευρώπη από αναπτυσσόμενες χώρες, και την ενημέρωση, μέσω των σχολικών βιβλίων, σχετικά με πολιτισμούς που δεν είναι ευρέως γνωστοί (ό.π., σ. 39-40).

14. "Διεθνής κατανόηση", Belle G., *Towards the Europe School*, "Partnership in Developing a European Dimension Through education".

15. "Οι σχέσεις της Κύπρου με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες έχουν ακολουθήσει μια πολυκύμαντη και περιπετειώδη πορεία [...]. Τον Ιούλιο του 1990, με την υποβολή αίτησης ένταξης που κατέθεσε η κυπριακή κυβέρνηση, οι σχέσεις της Κυπριακής Δημοκρατίας φαίνεται να εισέρχονται σε μια νέα ενδιαφέρουσα φάση". Βεβαίως το ζήτημα της ένταξης της Κύπρου έχει μια σημαντική οικονομική διάσταση, δεν παύει όμως να είναι πρώτιστα και πολιτικό θέμα (τόσο σε ό,τι αφορά το ίδιο το πολιτικό ζήτημα της Κύπρου, όσο και σε ό,τι αφορά το "ευρύτερο πρόβλημα της διεύρυνσης της Κοινότητας"), βλ. Ήφαιστος Π., Τσαρδανίδης Χ., σ. 15-17. Πάντως, στις 30 Ιουνίου 1993, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε θετική γνωμοδότηση που επιβεβαίωνε ότι η Κύπρος έχει ευρωπαϊκό χαρακτήρα ο οποίος εδράζεται στη "γεωγραφική θέση της Κύπρου, τους στενούς δεσμούς της που, εδώ και περισσότερο από δύο χιλιετίες, συνδέουν τη νήσο με τις ίδιες τις πηγές της ευρωπαϊκής παιδείας και του πολιτισμού, την ένταση της ευρωπαϊκής επίδρασης τόσοσόν όσον αφορά τις κοινές αξίες του κυπριακού λαού όσο και την οργάνωση της πολιτιστικής, πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής των πολιτών της [...]" (Γνώμη της Επιτροπής, σ. 44, Ιωσήφ Ι., σ. 3).

16. “Τα Πανεπιστήμια οφείλουν να εγγυώνται την ελευθερία της επιστημονικής, πολιτιστικής και τεχνολογικής δημιουργίας, να εξασφαλίζουν τον πλουραλισμό και την ελεύθερη έκφραση προσανατολισμών και απόψεων, να προωθούν τη συμμετοχή όλων των πανεπιστημιακών σωμάτων στην ακαδημαϊκή ζωή και να εγγυούνται δημοκρατικές μεθόδους διοίκησης” (*Assembly of the Republic*, Άρθρο, 2).

17. Βλ. Cre-Action 2 (1988), σ. 79-80 και 85-86, αναφ. στο Barrows L.C., σ. 41.

Stathis Damianakos

*Le paysan grec, défis et adaptations face
à la société moderne*

(Ο Έλληνας αγρότης, προκλήσεις και προσαρμογές απέναντι
στη σύγχρονη κοινωνία), Paris, L' Harmattan, 1996, p. 499.

Ποιοι είναι οι μηχανισμοί της οικονομικής, πολιτικής και, ταυτόχρονα, πολιτισμικής-ιδεολογικής ενσωμάτωσης της ελληνικής αγροτιάς στη σύνολη κοινωνία (εθνική ή παγκόσμια) κατά τη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας; Με ποιο τρόπο μπορούν να εντοπιστούν τα διακυβεύματα των εντατικών μετασχηματισμών που πραγματοποιούνται σήμερα ως προς τους όρους κοινωνικής ύπαρξης του αγρότη; Μέσα από ποιες προσεγγίσεις είναι δυνατόν να γίνουν κατανοητές οι εγγενείς στη διαδικασία προσαρμογής αντιφάσεις, να φωτιστούν οι «λειτουργικότητες» αυτών των αντιφάσεων για τη διαίωνιση των εγκαθιδρυμένων κοινωνικών δομών και να εντοπιστούν οι επιπτώσεις της διαδικασίας ενσωμάτωσης πάνω στο εθνικό σύνολο; Αυτά είναι τα κεντρικά ερωτήματα στα οποία το βιβλίο του Στάθη Δαμιανάκου επιχειρεί να προσκομίσει στοιχεία απάντησης στη βάση μιας σύνθεσης θεωρητικών, βιβλιογραφικών και εμπειρικών επιτόπιων ερευνών, τις οποίες ανέλαβε ο συγγραφέας σε διάφορες

περιοχές της αγροτικής Ελλάδας τα τελευταία είκοσι χρόνια.

Το βιβλίο αρθρώνεται γύρω από τρεις ενότητες που πραγματεύονται, η πρώτη, τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές διαστάσεις της αγροτικής ενσωμάτωσης στη σύγχρονη κοινωνία, η δεύτερη, τις ιδεολογικές και πολιτισμικές όψεις της ίδιας διαδικασίας, ενώ η τρίτη είναι αφιερωμένη στην παρουσίαση ενός επιλεκτικά σχολιασμένου και ογκώδους βιβλιογραφικού οδηγού.

Πρώτο μέρος: Οι αβεβαιότητες της αγροτικής ένταξης στην οικονομία της αγοράς και τους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς.

Περιλαμβάνει δύο σκέλη: στο πρώτο σκέλος (*Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας, αγροτική εκμετάλλευση και πολυδραστηριότητα*) εξετάζονται οι πιο χαρακτηριστικές όψεις της ενσωμάτωσης του αγροτικού κόσμου στην οικονομία της αγοράς, η καπιταλιστική διείσδυση στη γεωργία και η ανάπτυξη, όπως και η αύξουσα διαφοροποίηση, της πολλαπλής απασχόλησης και των

εξωγεωργικών πόρων του αγροτικού νοικοκυριού. Ο τρόπος προσέγγισης είναι διττός, ποσολογικός και ποιοτικός, στοχεύοντας αφενός να τοποθετήσει την ελληνική αγροτική οικονομία στο εθνικό και διεθνές της πλαίσιο, αφετέρου να κατανοήσει (μέσω μιας σειράς επιτόπιων επαναληπτικών ερευνών που ανέλαβε ο συγγραφέας στη Μακεδονία και την Ήπειρο) τις διαφοροποιημένες «λογικές» προσαρμογής των αγροτικών κοινοτήτων στους καταναγκασμούς της αγοράς. Τα επιλεγμένα για τις εμπειρικές έρευνες πεδία είναι παραδειγματικά των δύο τάσεων που φαίνονται να κυριαρχούν στην ελληνική ύπαιθρο μετά τη δεκαετία του 1960, διαιρώντας τον αγροτικό χώρο σε δύο αντιθετικά τμήματα: από τη μια πλευρά τη γεωργική Ελλάδα, που μπαίνει με αποφασιστικότητα στον αγώνα δρόμου του εκσυγχρονισμού και της συμμόρφωσης στις επιταγές της αποδοτικότητας (Ημαθία), από την άλλη πλευρά την ορεινή 'περιθωριακή' Ελλάδα, στραμμένη προς τις εξωγεωργικές δραστηριότητες αλλά πάντα εγρήγορη ως προς την επινόηση λύσεων που της επιτρέπουν να επιβιώνει και να εξελίσσεται (Κόνιτσα, Ζαγόρι). Ο συγγραφέας συνάγει ότι αντίθετα από κάθε πρόβλεψη, η εισδοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση όχι μόνο δεν σηματοδοτεί την απαρχή μιας ενοποίησης των αγροτικών δομών της, αλλά μοιάζει μάλλον να ενισχύει τις αποκλίσεις και τις ανισομέρειες και αυτό σε πολλά επίπεδα: η υβριδιο-

ποίηση των μορφών της αγροτικής εργασίας επιταχύνεται (με τη συνύπαρξη, συχνά στους κόλπους της ίδιας μονάδας, της μικρο-εμπορευματικής, της αυτοκαταναλωτικής, της συμβολαϊκής και της ημερομισθιακής γεωργίας), η πολλαπλή απασχόληση γενικεύεται (ατομική ή οικογενειακή), το χάσμα από τη μια μεριά ανάμεσα στη μηχανοποιημένη, εντατική και εκσυγχρονισμένη γεωργία και από την άλλη στην παραδοσιακή, αυτοσυντηρητική και «επιτηδευματική» γεωργία, όλο και διευρύνεται, οι σχέσεις, τέλος, του αγρότη με τη γη διαφοροποιούνται και γίνονται περισσότερο πολύπλοκες (αλματώδης ανάπτυξη των μισθώσεων αλλά και επιμονή των αρχαϊκών έγγειων σχέσεων ή εμφάνιση νέων, ατυπικών, μορφών κατοχής).

Το δεύτερο σκέλος του πρώτου μέρους (*Από τον αγρότη-υπήκοο στον αγρότη-πολίτη, η ανολοκλήρωτη μετάβαση*), πραγματεύεται δύο όψεις της σχέσης κεντρική/τοπική εξουσία που αποδεικνύονται αποφασιστικής σημασίας για την κατανόηση της σύγχρονης πολιτικής φυσιογνωμίας του Έλληνα αγρότη: αφενός την αγροτική αμφισβήτηση, κυρίως την κοινωνική ληστεία, η οποία αντιπροσωπεύει την ουσιαδέστερη μορφή κοινωνικής διαμαρτυρίας στην ελληνική ύπαιθρο από τη σύστασή του κράτους ως τις παραμονές του τελευταίου πολέμου· αφετέρου τις σχέσεις διαπροσωπικής εξάρτησης, των οποίων οι πολιτικές λειτουργίες θα ενισχυθούν, κατά το συγγραφέα, σημα-

ντικά μετά την εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος που θα τις μεταβάλει σε πελατειακές και, πιο πρόσφατα, σε μεσιτειακές σχέσεις. Παρόλη τη φαινομενική αντίθεσή τους (ρήξη με την καθεστηκυία τάξη και εμφάνιση μιας αντι-εξουσίας παράλληλης προς την επίσημη, στην πρώτη περίπτωση, συγκρότηση δικτυώσεων που εξασφαλίζουν την πρόσβαση του αγρότη στους κρατικούς μηχανισμούς, στη δεύτερη), οι δυο αυτές κεφαλαιώδεις όψεις της πραγματικής πολιτικής ζωής της χώρας συμμετέχουν εξίσου στην ιδιαιτερότητα της ένταξης του αγροτικού κόσμου στους σύγχρονους πολιτικούς θεσμούς. Πράγμα που, όπως αφήνεται να διαφανεί, εξηγεί εκτός των άλλων τη σχετική ατονία του αγροτικού κινήματος, στην Ελλάδα και μαρτυρεί για τη χρόνια αναντιστοιχία που σημαδεύει τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική και την αστική κοινωνία.

Στο πλαίσιο αυτό, το ζήτημα της αγροτικής ιδιαιτερότητας εξετάζεται με όρους λειτουργικών αντιστοιχιών, οι οποίες συνδέουν, υποτάσσοντας τις πρώτες στις δεύτερες, τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής στην ύπαιθρο με τις σχέσεις εξουσίας: στο χωριό (επιτόπια έρευνα), οι πελατειακές σχέσεις, θεμελιωμένες στις ύπατες αξίες της μπάσας και της συνενοχής, αναδεικνύονται σε καθοριστική αρχή οργάνωσης και ρύθμισης για το σύνολο της τοπικής κοινωνικής ζωής, ενώ σε περιφερειακό επίπεδο (τυπολογική ανάλυση), οι (ιδιες αυτές σχέσεις επι-

βεβαιώνουν τη συμμετοχή στο πολιτικό παιχνίδι με όρους όχι κομματικής ή ιδεολογικής ένταξης, αλλά συμβολαϊκής προσωποπαγούς αφοσίωσης. Ταυτόχρονα, αναιρούν και την κύρια λειτουργία της ψήφου στα σύγχρονα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα ως «θεσμοποιημένης έκφρασης της πάλης των τάξεων».

Δεύτερο μέρος: Αγροτικές ταυτότητες και ιδεολογίες, ιστορική ανασκόπηση και σύγχρονες τάσεις της αγροτικής έρευνας.

Το δεύτερο μέρος αναφέρεται στην πορεία, μέσω μιάς ανασκόπησης των αγροτικών ερευνών που είδαν το φως από τον περασμένο αιώνα ως τις μέρες μας, των επικρατέστερων θεμάτων, εννοιών ή όρων ως προς τη συγκρότηση των αγροτικών ταυτοτήτων και ιδεολογιών στην Ελλάδα. Η εν λόγω πορεία παρουσιάζει δύο όψεις: από τη μια πλευρά, η αργή συσσώρευση μιας πολύμορφης γνώσης πάνω στους τρόπους οργάνωσης των τοπικών κοινωνιών, τις κοινωνικές σχέσεις που τις ρυθμίζουν και τη δυναμική που πρυτανεύει στη κίνησή τους, γνώση βασισμένη σε μια μεγάλη ποικιλία δογμάτων, θεωριών, επιστημονικών κλάδων, προσεγγίσεων και θεματικών άλλοτε συμπληρωματικών μεταξύ τους κι άλλοτε διαφοροποιημένων ή ριζικά αντίθετων. Από την άλλη πλευρά, η εμφάνιση εικόνων, αναπαραστάσεων, οραμάτων, και μάλιστα μύθων ή ουτοπιών σχετικά με τον Έλληνα χωρικό, την «ου-

σία» του και την «εθνική» ή «κοινωνική» αποστολή του, ιδεολογικές κατασκευές που εγγράφονται άμεσα τόσο στη θέση την οποία αυτός κατέχει, ανάλογα με την ιστορική στιγμή, στο παιχνίδι των ανταγωνιστικών κοινωνικών δυνάμεων σε εθνικό επίπεδο, όσο και στην προσφυγή, εκ μέρους του μελετητή, σε εννοιολογικά «δάνεια» εξ Εσπερίας δύσκολα εφαρμόσιμα στην ιδιομορφία του.

Εξετάζονται έτσι, κατά σειράν, οι πρώτες μαρτυρίες που διαθέτουμε σχετικά με τις τοπικές κοινωνίες στην αγροτική Ελλάδα (ταξιδιωτικές αφηγήσεις, Έλληνες γεωγράφοι και ερευνητές της τοπικής ιστορίας), οι διαμάχες των νομικών, κοινωνιολόγων και οικονομολόγων του τέλους του περασμένου αιώνα πάνω στο αγροτικό ζήτημα, η λαογραφική σχολή που μονοπωλεί το ενδιαφέρον ως προς την αγροτική κοινωνία για περισσότερο από μισό αιώνα, το εμπειρικό έργο του Κ. Δ. Καραβίδα και η ιδεολογία του κοινοτισμού, οι μεταπολεμικές, τέλος, επιτόπιες έρευνες από ξένους ή Έλληνες γεωγράφους, ανθρωπλόγους, κοινωνιολόγους, οικονομολόγους και ιστορικούς. Η μακρά αυτή περιήγηση στους χώρους των αγροτολογικών μελετών δίνει την ευκαιρία ενός στοχασμού πάνω στις πολλαπλές διαστάσεις των εννοιών ταυτότητα και ετερότητα (ταυτότητες/ετερότητες «δοτές», «κατασκευασμένες» ή «βιωμένες») και επιτρέπει τη συγκρότηση ενός θεωρητικού εργαλείου που βοηθά στην κατανόηση των διάφορων μορφών κά-

τω από τις οποίες εμφανίζεται, ανάλογα με το κοινωνιο-ιστορικό πλαίσιο, η αγροτική μνήμη.

Τρίτο μέρος: Βιβλιογραφικός οδηγός (σχολιασμένη επιλογή, γεωγραφικό ευρετήριο, ευρετήριο όρων και εννοιών).

Περιλαμβάνει μια επιλογή των σημαντικότερων αγροτολογικών μελετών που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα σε εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων από Έλληνες και ξένους ερευνητές (οκτακόσιοι περίπου τίτλοι από τους οποίους το ένα τρίτο σχολιασμένοι). Ο οδηγός αυτός συμπληρώνεται από ένα ευρετήριο κοινοτήτων, περιφερειών ή πολιτισμικών ομάδων που έχουν ερευνηθεί καθώς και ένα ευρετήριο εννοιολογημάτων, λέξεων-κλειδιών και θεματικών εννοιών που παραπέμπουν στις βιβλιογραφούμενες μελέτες. Αυτό το τρίτο μέρος είναι εξαιρετικά χρήσιμο ως εργαλείο έρευνας στους φοιτητές ή νέους ερευνητές που επιθυμούν να ασχοληθούν με τις επιτόπιες μελέτες.

Τα γενικά συμπεράσματα της εργασίας φέρουν τον χαρακτηριστικό τίτλο *Ο θρίαμβος των χωρικών*, που δεν αποτελεί παρά μια διεισδυτική ματιά σε ένα βιβλιοσταθμό της ευρωπαϊκής αγροτικής κοινωνιολογίας κατά τη δεκαετία του 1960, *Το τέλος των χωρικών* του Henri Mendras. Το ζητούμενο εδώ είναι όχι μόνο να δοθεί μία συνοπτική εικόνα εκείνου που αλλάζει και εκείνου που

δεν αλλάζει στην ελληνική αγροτική κοινωνία κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, αλλά και να υπογραμμιστεί σε ποιο μέτρο η μελέτη της παρουσιάζει ευριστική αξία για την αγροτική κοινωνιολογία, κλάδο που όπως όλοι ξέρουμε αναπτύχθηκε στη βάση της μελέτης των δυτικών κοινωνιών, και του οποίου η παρακμή τα τελευταία χρόνια μοιάζει να είναι ομόλογη με τη διαδικασία αφομοίωσης του αγροτικού κόσμου στη σύνολη κοινωνία. Εξαιτίας του ειδικού βάρους που αντιπροσωπεύει στο πλαίσιο της εθνικής κοινωνίας, της ιδιομορφίας της ιστορικής της διαδρομής, και της ταχύτητας των σύγχρονων μετασχηματισμών, η ελληνική αγροτική τάξη προσφέρει ένα ιδεώδες πεδίο παρατήρησης, το οποίο μας επιτρέπει να αναπροσαρμόσουμε το θεωρητικό στόχαστρο και να εντοπίσουμε αυτό που έχει πραγματικά σημασία:

μιά αγροτικότητα που δεν είναι ακριβώς όπως οι άλλες, τουλάχιστον κατά τα δυτικοευρωπαϊκά κριτήρια, και που η ζωτικότητα της είναι τέτοια ώστε να σφραγίζει με την παρουσία της το σύνολο των εθνικών κοινωνιο-οικονομικών, θεσμικών και ιδεολογικών μηχανισμών. Ένα πολύπλοκο παιχνίδι ισοδυναμιών και ομολογιών μεταξύ διαδικασιών ένταξης στην αγορά, στο κράτος και στο έθνος απόλυτα ορθολογιστικό, παρά τις χρονικές αναντιστοιχίες. Ένα σύνολο, τέλος, διαφορετικών απαντήσεων σε κοινούς εξωτερικούς καταναγκασμούς, που επαληθεύουν ακόμη μια φορά την ανθεκτικότητα της «χωρικής λογικής» και καθιστούν αβέβαιη την έκβαση της αντιπαράθεσης, που ταλανίζει τη νεότερη κοινωνική επιστήμη, ανάμεσα στην «παράδοση» και τον «εκσυγχρονισμό».

Γεώργιος Κοντογιώργης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΛΕΒΕ

